Շ. ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆ

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(1920)

ՄՈՍԿՎԱ—1926

Շ. ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆ

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(1920 թ.)

ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁ

Հ.Մ.Խ.Հ. ՊԵՏՀՐԱՏ № 323

ՄՈՍԿՎԱ—1926

000329339

Главлит 58349. Тираж 3000.

3-я Типография Госиздата С. С. Р. Армении.
Москва, Армянский пер. 2.

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Յերկու շաբաթից հետո, մայիսյան տոնի հետ միասին, մենք պիտի Հայաստանում տոնենք նաև մայիսյան ապստամբության վեցյերորդ տարեդարձը ու թևակոխենք նրա յոթերորդ տարին։ Սակայն մինչև այս որ ել այդ ապստամբության թե նկարագիրը և թե մանավանդ գնահատականը մեր հեղափոխական գրականության մեջ բավարար ուշադրության չեն արժանացել, յերթե չհաշվենք ընկ. Աշոտ Հովհաննիսյանի «Հայաստանի հուլիսն ու հոկտեմբերը» գրքույկը, որը միակն և մայիսյան անցքերին նվիրված։

Հիշյալ գրքույկը, լինելով առ այժմ միակը և առաջին փորձը, ինչպես և հեղինակը ակնարկել և այդ մասին նախաբանում, չեր կարող վերծ լինել, և վերծ չե, թերություններից ու սխալներից։ Մյուս կողմից ել մի գրքի և նույնիսկ մի հեղինակի գործ չե սպառել հիմնական հարցերը այնպիսի մի պատմական, խոշոր և մասսայական յերևույթի, որպիսին մայիսյան ապստամբությունն և Հայաստանում։ Ընկ. Աշ. Հով.-ն իր գիրքը պարունակում և իր մեջ մեր կողմից նկատված մի քանի փաստական սխալներ, որոնց մենք հնարավորության չափ մատնանշում ենք ծանոթությունների մեջ, և մի հիմնական սխալ միտք, որի քննադատությանը առանձին գլուխ ենք նվիրում։

Նկատի ունենալով վերոհիշյալը, մենք ցանկանում ենք այս գրքույկով մեր ուժերի ներածին չափ մի փոքրիկ ծառայություն մատուցել մեր հեղափոխական գրականությանը, ծանրանալով գլխավորապես մայիսյան դեպքերի գնահատական կողմի վրա և շոշափելով առանձնապես նրանց ծագման և պարտության հիմնական պատճառները։

Մեր նպատակն եր այս աշխատության լույս ընծայումը համընկնել մայիսյան ապստամբության վեցերորդ տարեդարձին։ Բայց մեզնից անկախ պատճառներով գրքի հրատարակությունը ձգձգվեց, և մենք չկարողացանք իրագործել այդ նպատակը։

Շ. Ա.

15 ապրիլի, 1926 թ.
Մոսկվա

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ

Միակ հանդամանքը, որ յերբևիցե կարող եր քաղաքական համերաշխություն առեղծել, և առեղծեց Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, Անդրկովկասի ունևոր դասակարգերի համար, անկախ նրանց ազգային խմբավորումներից, դա—պայքարն եր բոլշևիզմի դեմ։ Մնացյալ բոլոր պարագաներում այդ դասակարգերի ազգային խմբավորումների և նրանց շահերին աշկարա կամ գաղտնորեն սպասավորող քաղաքական կուսակցությունների միջև փոխադարձ ատելությունն ու պայքարն անխուսափելի եյին։ Յեվ յեթե առաջին հանդամանքը մի գրավական եր նրանց համար՝ Անդրկովկասը Խորհրդային Ռուսաստանից անջատելու, և այն, այսպես ասած, անկախ հայտարարելու խնդրում, ապա յերկրորդը պիտի հարկադրեր նրանց կատարել հաջորդ, Անդրկովկասյան ժողովրդների համար վոչ պակաս, թերևս ավելի կործանիչ քայլը,—Անդրկովկասը բաժանել յերեք ինքնուրույն և ինքնամփոփ ազգային տերիտորիալ պատառների՝ մենշևիկյան Վրաստանի, մուսաֆաթական Ազրբեյջանի և դաշնակցական Հայաստանի, հակադրելով նրանց միմյանց դեմ ազգային հողի վրա։

Գերման-ատճակական իմպերիալիզմի ոժանդակությունն ու աջակցությունը, ինչպես առաջին, այնպես և յերկրորդ դեպքում, խոշոր եր, յեթե չասել վճռական։ Սակայն բոլոր գույների ու ազգությունների հակահեղափոխական ուժերն Անդրկովկասում միատեղ ու միաժամանակ եյին պայքարում բոլշևիզմի դեմ դեռ մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և Բրեստի դաշնագիրը, որը լոկ արտաքին-ձևական առիթ յեղավ Անդրկովկասի անկախ հայտարարելու)։ *Մյուս կողմից ել տակավին 17 թ. Փետրվարյան հե-*

*) Բնորոշ է, որ Անդրկովկասյան պառլամենտականությունը՝ Չհեռանկելու դիտավորությամբ՝ Բաթումում խնդրում և պահում եր առաձիկներին ընդունել Բրեստի դաշնագիրը, դեթ վորպես հաշտարար բանակցությունների հիմք։ Այսպիսով խոսքը վոչ միայն Բրեստի դիմումներին եր վերաբերում, այլև ուրիշ դիմումների—Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառները տաճիկ կառավարության հանձնելուն, Անդրկովկասյան յերկաթուղագիծը նրա կոնտրոլի տակ դնելուն և այլն։

դափոխությունից հետո, սկսեցին կազմակերպվել ազգային դնդեր և ազգային խորհուրդներ, որոնք արդեն ապագա անդրկովկասյան ազգային հակահեղափոխական հանրապետությունների սաղմերն էին։ Այդպիսով թե Փետրվարյան և թե մանավանդ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո անդրկովկասում կատարված բոլոր հակահեղափոխական անցքերի արմատը գտնվում եր յերկրի ներսում ծավալված բոլշևիկական շարժման ու Սորհուրդային Ռուսաստանի դեմ պայքար մղելու և առանձին ազգությունների, գլխավորապես հայ, վրացական ու թրքական (ազրբեջանական) բուրժուական—կալվածատիրական խավերի միջև յեղած ներհակության մեջ, խավեր, որոնք հակասական շահեր և տարբեր քաղաքական օրիենտացիաներ ունեյին։ Իսկ դերման—տաճկական իմպերիալիզմը, ապա նաև Անտանտայանը, միայն արտաքին, ճիշտ և, չափազանց ուժեղ և վճռական գործոններ եյին թե բոլշևիզմի դեմ պայքարելու և թե ազգայնական ներհակությունն ուժեղացնելու գործում։

18 թվականի գարունը, որ ազդանշվեց վերոհիշյալ յերկու պատմական ակտերով, նոր արյունալի գլուխ բացեց Անդրկովկասի ժողովրդների պատմության մեջ։ Այդ գլխի հեղինակները հանդիսացան—վերջնականապես բուրժուազիայի և կալվածատերերի ապատավոր դարձած վրացական մենշևիկների կուսակցությունը, ազրբեջանական խանների, բեկերի և յերիտասարդբուրժուազիայի Մուսավաթ կուսակցությունը և հայկական մարտնչող ազգայնականության կուսակցությունը—Դաշնակցությունը։

Բայց վորքան էլ այդ կուսակցությունները քաղաքականապես միացած լինեյին Սորհրդային Ռուսաստանի և ներքին հեղափոխական ուժերի դեմ պայքար մղելիս, վորքան էլ նրանք համերաշխ լինեյին ռուս հեղափոխական գինվորներին Շամխորում արյունահեղ կերպով գինաթափ անելու մեջ, Ալեքսանդրյան այգում խաղաղ բանվորական միտինգը հրացանազարկ անելու գործում, Բաքվի պրոլետարիատի հերոսական ապրումատմբությունը ճնշելու խնդրում, այնուամենայնիվ, նրանք մատնված եյին ներհակության և փոխադարձ թշնամանքի։ Այն դասակարգերի դորեղ բազուկը, որոնց շահերի պաշտպանու-

թյան համար այդ կուսակցությունները պետք է իշխանություն էին վերցրել, տեսանելի կամ անտեսանելի կերպով հիմնականում ուղղություն էր տալիս նրանց պայքարին և ղեկավարում էր նրանց քաղաքական գործողությունները, ի հարկե, դրսի իմպերիալիստական ուժերի գլխավորությամբ: Բայց այդ դասակարգերի միջև տիրող հակասությունները՝ վերածված խորը ազգային թշնամանքի՝ միաժամանակ և անխուսափելիորեն պետք է նրանց մղեին ներքին պայքարի, որը նույնպես իր հերթին պետք է խորացվեր և ոգտագործվեր, և խորացվում ու ոգտագործվում էր դրսի նույն ուժերի կողմից: Ցեվ վորքան քիչ էր դառնում բոլշևիկական վտանգը, այնքան ավելի շատ էր ուժեղանում նրանց ներքին պայքարը: Այդ տեսակետից մենշևիկներին չէին փրկում և չէին կարող վո՛չ նրանց մարքսիստական ֆրազեոլոգիան, վո՛չ նրանց մինչ այդ էլ կասկածելի ինտերնացիոնալիզմը, վորով նրանք գունավորել էին իրենց անցյալում ու շարունակում էին գունավորել:

Դաշնակցականները գուցե ժխտել ուզենան իրենց անմիջական մասնակցությունը նիշած պատմական անցքերից վորևե մեկում կամ նույնիսկ բոլոր այդ անցքերում: «Ալեքսանդրյան այգու միտինգը հրացանազարկ արին մենշևիկները, իսկ ռուսական զորքերին զինաթափեցին մուսաֆաթականները և մենշևիկները, մենք այստեղ ի՞նչ գործ ունենք»—կասի քաղաքականության մեջ անուղղելի բթամիտ դաշնակցականը: Ցեթե նույնիսկ հավատալու լինենք, վոր դաշնակցականներն անմիջական մասնակցություն չեն ունեցել այդ դեպքերում, չնայած մենշևիկները և մուսաֆաթականները կարող են պնդել և պնդում էլ հակառակը, հարցը դրանում չէ, այլ այն զգվելի քաղաքական պայքարի մեջ, վոր վարվում էր բանվորա-գյուղացիական հեղափոխության դեմ և վորին դաշնակցականները մասնակցում էին վոչ պակաս չափով, քան մուսաֆաթականները և մենշևիկները: Այդ անցքերը միայն առանձին և անխուսափելի դործնական հետևանքներ էին ընդհանուր հակա-բոլշևիկյան պայքարի: Դաշնակցականները կարող էին միայն ափսոսալ, վոր Շամխորի գնդերն ընկավ վոչ թե իրենց, այլ մուսաֆաթականների

ձեռքը։ Բայց դա միևնույն է մեզ համար. Շամխորի դենքը դաշնակցականների ձեռքում վոչ պակաս դեր կխաղար ընդդեմ հեղափոխության և ազգայնական ապանդանոցում, քան մուսաֆաթականների ձեռքում։ Հայկական Ազգային Խորհուրդը հայտարարում էր, վոր ռուսական զորքերի հեռացումը հայերի (իմա հայ բուրժուազիայի) համար կործանիչ է համարում։ Յեթե խոսքը ցարական զորքերի մասին էր, ապա դա ճիշտ էր, իսկ յեթե բոլշևիկորեն սրամտդրված հեղափոխական զորքերի, — ապա դա ճիշտ չէր։ Դաշնակցության վոչ հեռավոր պատմությունը և քաղաքականությունը դրա ապացույցն են հանդիսանում. այդ ավելի կպարզենք հետագայում։ Իսկ մինչ վերաբերում է 1918 թվականի Բաքվի դեպքերին, մենք կարող ենք հիշել, վոր դաշնակցականները մի պահ մուսաֆաթականների դեմ կռվել են բոլշևիկների հետ միասին։ Բայց կհիշենք և կընդգծենք նաև այն, վոր նրանք կռվել են միայն այն նպատակով, վոր փոքրիկ իսկ հնարավորության դեպքում դավաճանեյին Բաքվի խորհրդին։ Յեվ այդ արին անգլիացիների տակերն յերևալուն պես։ Վոնն էր ավելի լավ — դաշնակցականների դավաճանական քաղաքականությունը, թե՝ մուսաֆաթականների բացահայտ, ճակատ առ ճակատ պայքարը Բաքու-քաղաքի՝ այդ բոլշևիկական ամրոցի դեմ։ Վոնն էր ավելի լավ — տապալել Խորհրդային Իշխանությունը անգլիացիների ոգնությամբ, թե տաճիկների ոգնությամբ։ Այդ մասին դաշնակցականը թող վիճի մուսաֆաթականի հետ՝ ապացուցելու, վոր ինքն ավելի խորամանկ էր և ավելի լավ էր պայքարում բոլշևիզմի դեմ։ Մեզ համար պարզ է, վոր Բաքվի Խորհրդային Իշխանության տապալման պատմության մեջ մուսաֆաթականները և դաշնակցականները հանդես բերեցին միևնույն նպատակը և միաժամանակ դրսևորեցին իրենց մեջ յեղած ներհակություն, ըստ վորում նրանցից յուրաքանչյուրը ըստ իր և հանուն իր շահերի յեր ոգտագործում պայքարը բոլշևիկների դեմ։

Մենշևիկները, վոր բռնել էին գերմանական օրիենտացիայի ճամփան, իսկ մուսաֆաթականները, ըստ իրենց ավանդության, տաճկական օրիենտացիայի ուղին, 18 թվի մայի-

սին թաղեցին մեռածին Անդրկովկասյան Սեյմի նեխված դիակը և հայտարարեցին Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախությունը։ Դաշնակցական կուսակցությունը խրամատ մտավ Ջերևանյան նահանգի տերրիտորիայում, դարձնելով այն ռազմա-քաղաքական մի բազա և ապասելով հարմար մոմենտի իր հետագա արկածախնդրական գործողությունների համար, որոնց իմաստը լինչ որ ցնորական, ծուիլ-ծուռ, մեծ և անկախ Հայաստան ստեղծելն էր։ Հիմար այն դրությունը, որի մեջ ընկան դաշնակցականները, կայանում էր ոչ միայն նրանում, որ հայկական բուրժուազիայի գրեթե ամբողջ գույքը և բոլոր ձեռնարկությունները (դաշնակցականների ըմբռնմամբ հայ ազգի հարստությունը) գտնվում էին Վրաստանում և Ադրբեջանում—Բաքվում, Թիֆլիսում, Բաթումում և այլն, այլև նրանում, որ Ջերևանյան նահանգը, Թշնամի Տաճկաստանին սահմանակից լինելով և կտրված ծովերից ու Բաքու-Թիֆլիս գլխավոր յերկաթուղագծից,—այդ բուրժուազիայի համար գրեթե ոչ մի անտեսական շահախնդրություն չէր ներկայացնում, բացի ժամանակավոր-քաղաքականից։ Այդ հանգամանքը չէր կարող չանհանգստացնել, և ուժեղ կերպով անհանգստացնում էր, Դաշնակցություն կուսակցությանը։

Ահա թե ինչու Բաքվում Սորհրդային իշխանության տապալումից և Անտանտի հաղթությունից ու տաճիկ զորքերի Անդրկովկասից հեռանալուց անմիջապես հետո, դաշնակցականները գինական հարձակման են գիմում յերկու ուղղությամբ, այդ հարձակումն ուղեկցելով համապատասխան ագիտացիայով Յեվրոպայում. մեկը՝ Վրաստանի վրա—Բորչալուի և Ախալքալաքի գավառների ու ապագա յերևակայական յերկաթուղագծի համար, որ Արդահանով պիտի տաներ գեպի Սև ծովը, և Ադրբեջանի վրա—Ղարաբաղի համար,—Շուշի քաղաքով, որտեղից նրանք ճամփա պիտի բանային գեպի Գանձակ և Ջեվլախ կայարանը և էլ գենը, Քուռ գետով գեպի կասպից ծովը։ Այս ամենը գաղտնիք չէր, այդ ամենի մասին ոչ միայն խոսում էին, այլև մեծ Հայաստանի նման նախագծերը, տաճկական վեց վիլայեթներով և Կիլիկիայով ու վե-

րոհիշյալ Անդրկովկասյան սահմաններով, ներկայացվում էին Անտանտին, տպագրվում ու տարածվում էին Ամերիկայում և Եվրոպայում։ Դեռ ավելին, 1919 թվի մայիսին դաշնակցական կառավարությունը հայտարարեց, որ նա վոչ միայն փաստապես գոյություն ունեցող փոքրիկ Հայաստանի կառավարությունն է հանդիսանում, այլև մեծ ու գոյություն չունեցող Հայաստանի։ Ցնորելու սահման չէր ճնում այլևս, ճնում էր միայն «գործնականորեն նախապատրաստել» փոքրիկ մարդկանց այդ մեծ իմպերիալիստական մտորմունքի դիպլոմատիական լուծումը։

Ազրբեյջանի դեմ վարած պատերազմը պաշտոնական պատերազմի բնույթ չէր կրում, այլ Ղարաբաղի ու Ղազախի սահմաններում կատարվող հաճախակի սահմանային ընդհարումների, զինական ինտրիգների և պարտիզանական հարձակումների բնույթ, բայց այնուհանդերձ փաստորեն նա պատերազմ էր և նույնիսկ ավելի վատթար, քան պաշտոնական պատերազմը։

Դաշնակցական «քաջ» խմբապետները կարող են ասել, և ասում էլին, որ իրենք ցանկանում էլին ազատել Ղարաբաղի «հայ յեղբայրներին», մուսաֆաթականների ծանր լծից, Սուլթանովի (Ղարաբաղի նահանգապետի) դաժան հալածանքներից և այլն։ Մի կողմ թողնելով, որ մուսաֆաթականները նույն բանը կարող են ասել և ասում էլին Նախիջևանի, Բոյուքվեդիի և այլ շրջանների մասին նկատենք, որ այդ ևս ինքնին քաղաքական կեղծավոր մի խաղ էր, ինչպես և տաճկահայերի ազատագրումը նրանց ձեռքով տաճկական սուլթանի լծից։ Տաճկահայ ժողովուրդը քանիհինգ տարի շարունակ դաշնակցականների ձեռքին խաղալիք էր՝ նույնիսկ ամբողջ ժողովրդի կյանքի գնով ստեղծելու մի հայկա-բուրժուական Հայաստան, որը մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և Անտանտի հաղթանակը պարուրված էր «Հայկական հարց» անվամբ՝ իր դանազան ելևէջներով։ Նրանց համար այդպիսի մի իմաստ ուներ իր նշանակությամբ և Ղարաբաղը։ Դա մի փոքրիկ պատուհան էր, որի ապակիները կոպտաբար ջարդելով, դաշնակցականներն ուզում էլին ցատկել «մեծ աննյակը»։ Իմպերիալիստական պետությունների դրդումներով արկածներ կազմակերպել և թշնամու

ձեռքերով թաղել տալ ժողովրդի արյունը, ապա այդ պետությունների առաջ լալ ու աղերսել մեծ Հայաստան, իբրև հատուցում թափված «քրիստոնեական արյան համար», ահա ձեզ վայրենի մի քաղաքականություն, որ կարող էին կռահել և կռահել էլին միայն հայ դաշնակցականները։ Դաշնակցականները պետք է որ հասկանային, որ տեռորով և պարտիզանական հարձակումներով չէր կարող փրկվել ո՛չ Ղարաբաղի ժողովուրդը և ոչ էլ առհասարակ որևէ մի ժողովուրդ։ Ներքանք այդ տեսակետից բավականաչափ մեծ փորձ ունեէին, բայց նրանք ուրիշ արվեստ չգիտեէին, և նրանց դոյությունն էլ ուրիշ իմաստ չուներ։

Իրենց հերթին, Ազրբեյջանի մուսաֆաթականների համար դաշնակցական Հայաստանը մի մշտական սպառնալիք եր և մեծ խոչնդոտ՝ Տաճկաստան տանող ճամբի վրա։ Այդ տեսակետից միևնույն է, թե ո՞ւմ եր պատկանում հարձակման նախաձեռնությունը։ Այդ պատերազմը բղխում եր յերկու տիրապետող կուսակցությունների շահերից և ձգտումներից։

Վրացական մենշևիկներն ոգտագործեցին հայ-վրացական պատերազմը՝ Վրաստանի հայ ազգաբնակության դեմ կիրառելու տակավին չտեսնված հալածանքներ, մասսայական բռնություններ, ձերբակալություններ, արտաքսումներ և այլն ի հաճույս վրաց կալվածատերերի և բուրժուազիայի, որոնք առաջ եյին հայ վաճառականին ու ձեռնարկուին և այդ առելությունը փոխադրում Վրաստանի հայ ազգաբնակության և ընդհանրապես հայ ժողովրդի վրա։

Հայ-վրացական պատերազմը յերկար չտևեց և վերջացավ Անտանտի միջամտությամբ ու Բորչալուի գավառի հայկական (Լոռու) շրջանը Ալահվերդու պղնձահանքերի հետ միասին չեզոք գոտի հայտարարելով։ Բայց հայ-թրքական արյունահեղ կռոտրածները դրեթե անընդհատ շարունակվեցին առանց որևէ կողմի հաղթության մինչև Ազրբեյջանի խորհրդայնացումը։ Ծնող այդ դաժանությունները ու վայրագությունները, որ յերկու կողմից էլ կատարվում եյին ժամանակավորապես ձեռքից ձեռք անցնող գյուղերում, Անդրկովկասյան հակահեղափոխության պատմության

մեջ ամենամռայլ եղերն են կազմում։ Այդպիսի դաժանություններ ու վայրագություններ ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ սիստեմատիկորեն շարունակվում էին նաև թե՛ Հայաստանի և թե Ազրբեյջանի ներսում։

Կասկածից դուրս է, որ Անտանտը ցանկության դեպքում կարող էր դադարեցնել այդ սպանդանոցը, բայց նա Անտանտ չէր լինի, եթե այդ ցանկանար և կատարեր. ընդհակառակը՝ այդ սպանդանոցին յերկյերեսանիորեն առն ավողը, վորովհետև նման դրությունը նրան հարկավոր էր առնվազը մինչև Ռուսաստանի քաղաքացիական պատերազմի յելքը։ Իզուր չէ, վոր անգլիական գեներալ Ռոուկերը բավականաչափ անկեղծ կերպով մենշևիկներին սովորեցնում էր դաշնակցականների և մուսաֆատականների համար լսելի ձայնով. «դաշնակից հանրապետությունները դիտավորություն չունեն շեղվել մանր ազգերի ինքնորոշման մեծ սկզբունքից. նրանք դրանից միայն այն ժամանակ կհրաժարվեն, յերբ կհամաձայնվեն այն փաստի հետ, վոր վորևե ժամանակավոր անկախ ազգություն կարգ պահպանելու իր անընդունակությամբ (ընդգծումը մերն է) և ապրելով գործողություններով ու նույնիսկ անդադրում յերևակայությամբ և իր սեփական պատվարժանության անպեսք զուցադրությամբ ցույց կտա, վոր նա սիեզերքի խաղաղության համար հնարավոր վտանգ է ներկայացնում։ Այդպիսի ազգություն մեծ պետությունները չեն հանդուրժի, վորովհետև նրանք վորոշել են, վոր ամբողջ աշխարհի խաղաղությունը պետքե պահպանվի»*)։

Ազգային հարցը Վրաստանում ստացավ վոչ պակաս սուր բնույթ, քան Հայաստանում և Ազրբեյջանում։ Ազատամարտության կամ նույնիսկ բողոքի փորձերը Աբխազիայի, Ոսեթյայի և Աջարյայի ժողովուրդների կողմից Վրաստանի իշխանների և կալվածատերերի ու մենշևիկական ատրապների լծի դեմ, վոր ավելի ծանր էր, քան նույնիսկ ցարականը, ճնշվում էին հրով ու կրակով, մասսայական ձերբակալություններով, զրնդակահարություններով և ապստամբ գյուղերը հրի մատնելով։

*) Զեռքի տակ չունենալով սկզբնաղբյուրը, մեջ ենք բերում Տրոցկու «Между империализмом и революцией» գրքից, եջ 100։

Այսպիսով, բանվորա-գյուղացիական լայն զանգվածներին, հեղափոխական ձգտումներին և խնդիրներին հանդեպ դրված էլին ազգային ներհակությունը և բացահայտ, ազգամիջյան թշնամանքը, վոր, իր հերթին, իմպերիալիստական նպատակներով հրահրվում եր ու խորացվում անգլո-ֆրանսական դիվանագիտության կողմից։

Սակայն Անդրկովկասյան հակահեղափոխական ասպետները, պրոլետարական դասակարգային կռիվների դարաշրջանում բարդացնելով և մաքսիմալ չափով սրելով ազգային հարցը, սրում էլին և բարդացնում նաև հողային և բանվորական հարցերը, և ուրիշ կերպ չեր էլ կարող լինել, վորովհետև այդ ամենը բղխում եր միևնույն սոցիալական աղբյուրից։ Վրացական և ազրբեջանական կալվածատերերին, իշխանների, բեգերի և խանների հողերը վոչ միայն չէլվեցին և չհանձնվեցին գյուղացիներին, այլև, ընդհակառակը, կալվածատերերը դրա փոխարեն իշխանություն և զենք ստացան ընդդեմ հեղափոխական գյուղացիների։ Հայաստանում, մինչև դաշնակցականների իշխանությունը, գրեթե խոշոր հողային սեփականություն չկար, բայց մի կողմից դաշնակցականներն այդ մասին էլ հոգում էլին ի հաշիվ թուրք ազգաբնակության, մյուս կողմից, հողը փաստորեն ներկայացնում եր աշխատավոր գյուղացիների հրեշավոր շահագործման ձևերի և չարաշահության մի նոր աղբյուր. յերրորդ կողմից էլ դեռ մինչ այդ էլ սակավահող հայ գյուղը իր առաջվա ցանքաների մի յերրորդն անգամ մշակելու հնարավորությունը չուներ։

Ցեթե մուսաֆաթականները կարող էլին իրենց համար պարտավոր չհամարել հողային հարցը լուծել հոգուտ գյուղացինների, ապա վրացական մենշևիկներին այդ անել հարկադրում էլին համենայն դեպս նրանց սոցիալիստական վեհաուրները, մարքսիստական ֆրազեոլոգիան և վորոշ չափով նրանց անցյալը։ Այդ պարտականությունը նրանք հարկադրված էլին կատարել թղթի վրա և բառերով։ Բոլոր նրանց որենքները հողային բարենորոգումների վերաբերյալ գործնականում հանգում էլին յերկու մասի. առաջինում գրվում եր—հողը գյուղացինե-

*բին հանձնելու մասին, իսկ յերկրորդում՝ այն մասին, որ չկատարվեն այդ որենքները, իսկ յեթե կատարվեն էլ, ապա դարձյալ «հողատեր հողատերերի, հարուստ գյուղացիների կամ պետական գանձարանի, այն էլ այնպիսի մի պետության մեջ, ուր, իրեն՝ Ժորդանիայի հայտարարությամբ՝ գյուղացիների 90% հարկադրված եր մշակել ուրիշի հողը» (Մախարաձե— Диктатура меньшевитской партии в Грузии стр. 46): Այստեղ ընկ. Մախարաձեն շարունակում է. «իմ խորին կարծիքով, մենշևիկների ագրարային բարենորոգումը համաշխարհային մեծ հեղափոխության դարաշրջանում, 20-րդ դարի առաջին քառորդում, Վրաստանի աշխատավորների համար ունեցած իր հետևանքներով, ավելի ցածր և կանգնած, քան 1861 թվի ցարական բարենորոգումը»: Ահա թե ինչու գյուղացիական ապրստամբությունները դրեթե ամբողջ Վրաստանում չեյին դադարում մենշևիկների՝ Վրաստանում ունեցած դիկտատուրայի ամբողջ շրջանում:

Կարիք չկա զարմանալու, որ վրացական մենշևիկները, հեղափոխությունից հետո գործնականորեն և բացորոշ կերպով կանգնելով վրացական բուրժուազիայի կողմը, իրենց պաշտպանության տակ առան նաև վրացական կալվածատերերին և ազնվականներին: Չե որ մենշևիկական II Ինտերնացիոնալը խորտակվեց դեռ հա համաշխարհային պատերազմի սկզբում, և նրա կուսակցություններից ամեն մեկը կանգնեց իր հայրենի բուրժուա-կալվածատիրական քլիքի կողմը:

Հողային հարցի ընդհանուր պատկերն Անդրկովկասում մի փոքր լուսաբանած լինելու համար, բերենք մի քանի թվեր 17 թվականի Կովկասյան տարեցույցից*).

	Բոլոր տնտակի հողերի ընդհանուր քանակը	Դրանցից մասնատիրական
Բաքվի նահ. (առանց Բաքվի քաղաքապետության)	1,667,143 դեսյատին	442,557 դ. (Սրանցից գյուղացիական 128,318 դ.)
Գանձակի նահանգ	2,158,648 »	805,080 »
Թիֆլիսի »	2,304,308 »	1,374,838 »
Քութայիսի »	958,385 »	715,605 » (և սրանց եկեղեցական—կիսաճորտ. 161,461).

*) Գյուղացիական մասնատիրական հողերը վերջին յերեք նահանգների վերաբերյալ չեն գտված. սակայն այդպիսի հողերի քանակը այդ նահանգներում (մանավանդ Քութայիսի և Գանձակի) ավելի քիչ տոկոս կազմում: Այդ հողերն էլ առավելապես պատկանում եյին հարուստ գյուղացիներին:

Հնարավոր չհամարելով (հեռու չգնալու համար) բերել այստեղ շատ ավելի նոր և լրացուցիչ թվեր մանուածրական հողերի քանակի, տեսակների, (վարելահող անջրդի և այլն), յեկամուտների և այլնի մասին՝ կարծում ենք, վոր բերված թվերն էլ բավական են, վորպեսզի հասկանալի լինի, թե ինչու Հոկտեմբերյան Հեղափոխությունից հետո հողային հարցը պիտի ալեկոծեր, և ալեկոծում եր, Անդրկովկասի գյուղացիական լայն զանգվածները։

Բանվորների նյութական և քաղաքական դրությունը վատանում եր որ ըստ որե։ Հասկանալի յե, վոր վո՛չ մուսաֆթաքաններին և վո՛չ դաշնակցականներին, վորոնք գործում եյին ազգի անունից, բանվորական հարցը չե, վոր պետք և մտահոգություն պատճառեր։ Սակայն բանվորների նկատմամբ նույն դրությունը տիրում եր հենց Վրաստանում այն կուսակցության դիկտատուրայի որով, վորը մոտ քսան տարի հանդես եր գալիս և ազատակում բանվոր դասակարգի անունից։ Վրացական մենշևիկները, մթագնելով Վրաստանի բանվորության դասակարգային գիտակցությունը և արգելք հանդիսանալով նրա տնտեսական ու քաղաքական պայքարի ճամբին, մղում եյին նրան դեպի քաղաքական դաշինք բուրժուազիայի և կալվածատերերի հետ ընդդեմ այլազգի դասակարգային յեղբայրների և հեղափոխական գյուղացիության։ Ճիվ վորքան նրանք ավելի եյին աշխատում սոցիալիստական ֆրազներով քողարկել բանվորների վրին վտիտվող այդ դաշինքը, այնքան ավելի այլանդակ եր դառնում նրանց հակահեղափոխական դերը։

Բանվորների նյութական դրությունը վատթարանում եր ընդհանրապես գների բարձրացման, որից որ ընկնող թղթադրամով արվող աշխատավարձի անկման և մանավորապես արդյունագործության դրության վատթարացման պատճառով։ Նավթի 13 թ. տարեկան արտադրությունը 446,000,000 փթից իջավ 19 թ. 152,000,000 փթի, պղնձի արտադրությունը 18 թ. բոլորովին կանգ եր առել, իսկ մարգանեցի արտադրությունը 59,000,000 փթից—13 թվականին, 19 թվականին իջել եր մի քանի միլիոն փթի։ Ավելի լավ չեր

դրությունը նույնպես մանր և առանց այն էլ հետամնաց մշակող արդյունագործության ճնշյալ բոլոր այլ ճյուղերում։ Մոտավորապես նույն հարաբերությամբ պետք է կրճատվեր և բանվորների թիվը։ Քաղաքները վոչ միայն ամենևին չէին կարողանում աշխատանք հատկացնել ավելորդ բանվորական ուժին, այլ, ընդհակառակը, մինչև այդ զբաղված բանվորները փողոց էին շպրտվում կամ դյուղը, խորացնելով քաղաքի և դյուղի առանց այն էլ ծանր վիճակը։

Այս բոլոր հանգամանքները և ավելացրած սրանց ընկնող թղթադրամը, աճող սպեկուլյացիան, անորինականությունը, մասսայական գործուեությունն ու կաշառակերությունը և այլն, վոր միևնույն քաղաքական կացության անխուսափելի հետևանքներն էին, ծանր ու կործանիչ կերպով էին անդրադառնում յերկրի ընդհանուր տնտեսական դրության և նրա արտադրողական ուժերի վրա։ Անդրկովկասի տնտեսությունը, յերբ նա բաժանվեց Ռուսաստանից, վորի հետ նա մի ամբողջ դարի ընթացքում սերտ եր դարձրել իր տնտեսական կապերը, առանց այդ էլ մատնված եր անկման։ Բայց ստեղծված նոր քաղաքական կացությունը իր հերթին ուժեղ չափով արագացնում եր արտադրողական ուժերի անկումը և սրում ճգնաժամը։

«Սկսած այն ժամանակից, յերբ քաղաքացիական կռիվը վերջանում եր Սորվդային Հանրապետության հաղթությամբ, մանր-բուրժուական ռեժիմի անկումն Անդրկովկասում անխուսափելի յեր դառնում» (Л. Троцкий «Между Имп. и револ. стр. 77)։ Բայց յերթե քաղաքացիական կռիվը հակահեղափոխության հաղթությամբ էլ վերջանար, ապա դարձյալ մանր-բուրժուական ռեժիմի անկումն Անդրկովկասում անխուսափելի կլիներ։ Անդրկովկասյան հանրապետությունները դոյություն ունեցին և կարող էին ունենալ, քանի վոր սուր քաղաքացիական կռիվ եր մղվում Ռուսաստանում։ Այդ կռվի յելքը, առանձնապես Հյուսիսային Կովկասում, պետք է վերջ տար այդ հանրապետությունների դոյությանը, ուստի կողմն էլ վոր լիներ հաղթությունը. Հոկտեմբերյան Հեղափոխության հաղթությունը Ռուսաստանում հաղթություն պիտի բերեր նաև Անդրկովկասի հեղա-

փոխական ուժերի համար՝ իսկ Դենիկինի հաղթությունը պիտի հաստատեր նրա և նրա բարեկամների իշխանությունն Անդրկովկասի վրա։ Դա էր պատճառը, որ Անտանտը, ամբողջ 19 թվականի ընթացքում խաղալով Անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ, չէր ճանաչում նրանց ոչ «դե-յուրե» ոչ էլ «դե-ֆակտո»։ Նա նրանց ճանաչեց և այն էլ «դե-ֆակտո» միայն այն ժամանակ, երբը կարմիր բանակը, չարդելով Դենիկինին, մոտենում էր Անդրկովկասի սահմաններին և երբ հեղափոխությունը բաղխում էր Անդրկովկասյան հանրապետությունների դռները, այսինքն՝ 20 թվի հունվարին։ Ի հարկե այդ հանգամանքը չէր խանգարում Անտանտային Բաթումում դինվորների մի փոքրիկ զորամաս պահել և Անդրկովկաս ուղարկել իր գեներալներին ու քաղաքագետներին։ Իսկ յեթե յեվրոպական իմպերիալիստներին հաջողվեց մի քանի ազգային տերիտորիալ մասեր պոկել Արևմուտքում Ռուսաստանից, ոգտվելով նրանց մերձավորությունից Յեվրոպային, ինչպես որինակ Լեհաստան, Լատվիա, Լիտվա, և այլն, ապա դա այնքան էլ հեշտ չէր հեռավոր Անդրկովկասի նկատմամբ, վորը մինչ այդ ամբողջովին ներառնված էր Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական ազդեցության շրջանը։ Այդ մտքով է, վոր գերմանական դիպլոմատներից մեկը 18 թ. վրացական պատվիրակությանն ասել էր մոտավորապես հետևյալը։ «Յեթե Վրաստանն այդպիսի աշխարհագրական հեռավորություն չունենար, ապա ավելի հեշտ կլիներ, վոր նա մտներ գերմանական Ֆեդերացիայի մեջ)։

19 և 20 թվականները Յեվրոպայի և Անգլիայի համար հետպատերազմյան հակայական տնտեսական ու քաղաքական դժվարությունների տարիներ էին, բանվոր դասակարգի, գինվորների և նավաստիների լինչպես հաղթած, այնպես էլ հաղթված յերկրներում յեղած հեղափոխական շարժման վերելքի տարիներ։ Իրերի այդպիսի դրության ժամանակ Անտանտը Անդրկովկասում (Բաթումում) պահում էր մոտ հազար հինգ հարյուր (անգլիական) գինվորներ, մի քանի գեներալներ,

*) Մեջ ենք բերում հիշողությամբ վրացական պատվիրակության անդամ Ջ. Ավալովի հիշողություններից։

քաղաքագետները և այլն։ Պարզ է, որ այդպիսի ուժը չէր կարող դիմադրել կարմիր բանակին և զենքով պաշտպանել Անդրկովկասը, եթե կարմիր բանակը ոգնության գար վերջինիս հեղափոխական ուժերին։ Նրա ներկայության խնդիրն ու նպատակն էր հիմնոսացնել հակահեղափոխական քաղաքական կուսակցությունները, արտաքին և ներքին հեղափոխական ուժերի դեմ կռվելու գործում։ 19 և 20 թվականներին խոսքը վոչ թե Անդրկովկասի Անտանտի ձեռքով պաշտպանելու մասին էր, այլ, ընդհակառակը, այն մասին, որ Անդրկովկասի հակահեղափոխական կառավարությունները պաշտպանեյին անգլո-ֆրանսական իմպերիալիստական ծրագրները Ռուսաստանի, Արևելքի և մասնավորապես Անդրկովկասի նկատմամբ։ Անդրկովկասի տնտեսական և քաղաքական նշանակությունը շատ լավ հաշվի էր առնում Անտանտը, բայց նրա ձեռքերը կարճ էյին։ Անդրկովկաս մեծ զորքեր ուղարկել և կարմիր բանակի հետ պատերազմական ընդհարում սկսել նա չէր կարող։ Նույնիսկ յերկար խոսակցություններից և խոստումներից հետո, 20 թվականի սկզբներին, Կոլչակի, Դենիկինի և ուրիշ նմանների հետ ունեցած դառն փորձից հետո, նա չկիսեցրեց Անդրկովկաս զենք և զինական մթերքներ ուղարկել*)։ Թուրքային Անդրկովկասյան Հանրապետությունները պետք է իրենք պաշտպանեյին հաղթած մեծ պետությունների շահերը, պայքարելով հեղափոխության դեմ, Խորհրդային Ռուսաստանի և ներքին հեղափոխության դեմ, և հենց դրանում էր նրանց ժամանակավոր գոյության իմաստն ու դրավականը։

Սակայն աշխատավոր ժողովրդի ուժերն ու համբերությունն սպառվում էյին։ Յեթե ամեն մի վողբերդություն ու կատակերգություն սկիզբ ունի,—իսկ դրանք միասին և միաժամանակ էյին խաղացվում Անդրկովկասում, ապա նրանք և վախճան ունեին։ Տանջալից և արյունահեղ փորձություններից ու փորձերից և իրականում իր բոլոր ներքին ու արտաքին «փրկիչներին» ատուգելուց հետո, աշխատավորական լայն զանգվածները կանգնում էյին ընդդեմ այդ «փրկի-

*) Ըստ նույն Զ. Ավալովի տեղեկության։

կիչների» և հանուն խորհրդային իշխանության ակտիվ հեղափոխական պայքար վարելու ճամբի վրա։

Բանվորության և աշխատավոր դյուղացիության այն հետամնաց և խաբված խավերը, որոնք այսպես թե այնպես, պասիվ թե ակտիվ կերպով 18 թ. պաշտպանեցին մենշևիկներին, մուսաֆաթականներին և դաշնակցականներին, —19 թ. սկսում են հիասթափվել սրանցից ու սրանց յեվրոպական նոր տերերից—անգլիական և ֆրանսական իմպերիալիստներից։ Բաքվի հերոսական պրոլետարիատի և վրաց հեղափոխական դյուղացիության շարքերը լցվում էին նոր ու նոր ուժերով ի դեմս Թիֆլիսի բանվորների, ադրբեջանական և հայկական դյուղացիության։ Վրացական բանվորները հատ-հատ և խմբերով թողնում էին մենշևիկյան կուսակցության շարքերը, դուրս գալով նրա դեմ մամուլում և ժողովներում։ Մանավանդ ադրարային հուզումներն Ադրբեջանում (Գանձակի նահանգում), որ տեղի ունեցան դեռևս 18 թվականին, 19-ին առանում են ,մասսայական բնույթ։ Հայ դյուղացիությունը, քայքայված, թալանված դաշնակցականների կողմից, լեցվում է ատելությամբ և քաղցած դայրույթով իր ավանդական փրկիչների դեմ, սկսած դաշնակցականներից մինչև քաղաքակրթված յեվրոպացիները։

Հեղափոխական ուժերի աճման և վերելքին զուգնթաց, աճում էր և մեր կուսակցությունը, վերականգնվում էին հին կապերը և ստեղծվում նոր կապեր մասսաների հետ, հաշվի առնվում 18 և առանձնապես 19 թվականների փորձերն ու սխալները, ինչ չափով որ վերջիններս տեղի էին ունեցել։

Կասկած չպիտի լինի, որ հակահեղափոխության աջողությունները Անդրկովկասում 18 և 19 թվականներին բացատրվում էին ոչ միայն Ռուսաստանում և Հյուսիսային Կովկասում տեղի ունեցող քաղաքացիական կռիվներով և Գերմանիայի, Տաճկաստանի ու ապա Անտանտի ոգնությամբ, այլ և նրանով, որ մեր կուսակցության ազդեցությունը դյուղացիական և նույնիսկ բանվորական մասսաների վրա, Բաքու քաղաքի բացառությամբ, համեմատաբար ավելի թույլ էր։ Դրա համա-

պատասխան էլ թուլ էին և մեր կազմակերպչական կապերը մասսաների և հատկապես գյուղացիական մասսաների հետ։ Մենշևիկական այսպես կոչված կարմիր (և ապա Ժողովրդական) գվարդիայի հաջողություններին վրացական գյուղացիության առանձին-առանձին և հատ-հատ ու ցրված զինական ապստամբություններն ճնշման գործում քիչ չափով չէր նպաստում և ապստամբների քաղաքական ու զինվորական ղեկավարների բացակայությունն ու մասսաների անբավարար չափով կազմակերպված լինելը։ Հիշենք 18 թվականի գարնանը Սուխումի շրջանում տեղի ունեցած այն համառ ու յերկարատև կռիվները, վոր վարում էին աբխազ, վրացի և հայ գյուղացիները, վորոնք ապրում էին իշխանական կապալավարձու հողերի վրա, ընդդեմ Ջուղելու Չոկաոի, վոր հետո վոխարինվեց գեներալ Մազնիևի զորամասով։ Գյուղացինների վատ կազմակերպվածությունը, ապստամբության ղեկավարների սակավ թիվը և անփորձությունը հաղթանակը ի վերջո թողին քանակությամբ շատ ավելի քիչ մենշևիկական զորամասին, քան վորում արտաքին պայմաններն այդ շրջանում առանձնապես նպաստավոր չէին մենշևիկների համար։

Մի այլ պատճառ, վոր նպաստում էր Անդրկովկասի հակահեղափոխական կուսակցությունների իշխանությանը, դա Անդրկովկասի գլխավոր ժողովուրդներին իրարից անկախ ու ինքնուրույն ազգային հանրապետությունների բաժանելու և ազգային հողի վրա այդ ժողովրդներին իրար դեմ հակադրելու մեջ էր։ Ադրբեջանի գյուղացիների հեղափոխական որամադրությունը բթանում էր հայկական (դաշնակցական) վտանգով և ընդհակառակը։ Դաշնակցական Հայաստանի վտանգը վրացական ժողովրդի համար վերջին զենքը չէր Վրաստանի սերտ պետող քլիքի ձեռքին։

Վերոհիշյալ բոլոր հանգամանքների հաշվառման հետ միասին, մեր կուսակցությունը 19 թվականի սկզբից ծավալում է իր ագիտացիոն և կազմակերպչական աշխատանքը Վրաստանում, Ադրբեջանում և ապա (19 թվականի յերկրորդ կեսից սկսած) Հայաստանում, ձևալով միասնական Անդրկովկասի

սահմաններում, միասնական Ցերկրային կենտրոնով։ Մեր յերկրային կուսակցական կազմակերպության կազմակերպչական միասնությունը համապատասխանում եր մասսաների տրամադրության և հանդիսանում մեր հաղթանակի մեծագույն յերաշխիքը։ Մեր թշնամիները խոկ իրենց համերաշխությամբ մեր դեմ մղած պայքարում թելադրում էին մեզ մեր միասնության անհրաժեշտությունը։

Պատմական անհաշտությունը պահանջում է հիշատակել, որ թեպետ և 18 թ. սկզբից Թիֆլիսում սկսվեց վորոշ համբակային հոսանք՝ հոգուտ Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության ըստեղծման՝նրա անմիջական յենթարկումով վոչ թե յերկրային կոմիտեին և, նույնիսկ, վոչ թե Ռուսաստանի Կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին, այլ ուղղակի կոմինտերնին, մանավորապես, յերբ վերջինս արդեն սկսել եր կազմակերպչորեն ձևակերպվել, այնուամենայնիվ, այդ հոսանքը, սկսած 19 թվականից, վոչ մի աջողություն չուներ վոչ կուսակցական և վոչ էլ անկուսակցական մասսաներում։ Ի հարկե, հիշյալ ընկերների խմբակը ղեկավարվում եր վորոշ քաղաքական և տակտիկական նկատառումներով, ղեկավորապես յենթադրելով նվաճել հայ աշխատավոր ժողովրդի համակրանքը հոգուտ Հայաստանի ազգային անկախության գաղափարի և խլել այդ գենքը Դաշնակցության ձեռքից։ Սակայն նույնիսկ հարցի այդպիսի դրումը իր մեջ պարունակում եր մի խորը վտանգ, վոր կարող եր խափանել և ջլատել Անդրկովկասի ինտերնացիոնալ-հեղափոխական շարժումը։ Այդ խմբակը, վոր քիչ անհաճություններ և դժվարություններ չպատճառեց Ցերկրային կոմիտեին, չնայած վոր չուներ վոչ մի կազմակերպություն Հայաստանում,—19 թվականի աշնան վերջերին Անդրկովկասի սահմաններում վերջնականապես լիկվիդացիայի յենթարկվեց Ցերկրային կոմիտեի կողմից)։*

Հիշված պայմաններում մեր առջև անմիջորեն կանգնած

---

*) Այդ «Հայկական ինտելիգենտական» թեքումը մեր կուսակցության պատմության մեջ մի բավականաչափ ուշագրավ և հետաքրքրական յերևույթ եր։ Բայց այս աշխատության սահմանները թույլ չեն տալիս յերկար կանգ առնել այդ յերևույթի վրա։

եր մի խնդիր. նախապատրաստել և կազմակերպել ընդհանուր ապստամբություն, յերեք հեղափոխություններում իշխանությունը գրավել և այդ ճանապարհով ազատագրել Անդրկովկասի աշխատավոր մասսաները համաշխարհային իմպերիալիստների և նրանց տեղական գործակալների լծից։ Անհաշտություն, պարզություն և վճռականություն քաղաքականության մեջ, ակտիվ յելույթներ մասսաների առջև ընդդեմ տիրապետող կուսակցությունների և կոչ ընդհանուր կազմակերպված ապստամբության — ահա թե ինչը կարող եր մեր շուրջը, Հոկտեմբերյան հեղափոխության դրոշակի ներքո, համախմբել բանվորներին և հարյուր հազարավոր ու միլիոնավոր աղքատ, քաղցած, անհող ու սակավահող գյուղացիներին։

«Մենք վատ հեղափոխականնե՛ր կլինեյինք, յեթե պրոլետարիատի կողմից հանուն սոցիալիզմի մղվող մեծ ազատագրական պայքարում չկարողանայինք ոգտագործել ժողովրդական ամեն մի շարժումը իմպերիալիզմի առանձին պատուհասների դեմ — ձգնաժամը արելու և լայնացնելու համար» (Ленин, Собрание Сочинений т. 19, стр. 214)։ Յեթե համաշխարհային հեղափոխության մեծ առաջնորդի այս խոսքերը ճիշտ եյին 16 թվին Անգլիայի տիրապետության դեմ ուղղված իրլանդական ապստամբության նկատմամբ, ապա նրանք յերեսփաիկ և ավելի ճիշտ եյին մեզ համար Անդրկովկասի՝ 19—20 թվականների պայմաններում, յերբ վճռվում եր Հոկտեմբերյան Հեղափոխության բախտը։

Զինական ապստամբության գործում և ընդհանրապես քաղաքական-մասսայական ամեն մի գործում, դլխավորը մասսա ունենալն է, վոր կապված լինի կուսակցության հետ թե գաղափարապես և թե՛ կազմակերպչորեն։ Միայն այդ պայմանով կուսակցությունը կարող է ղեկավարել մասսաների վոչ միայն հարձակումը, այլ և նահանջը, վոչ միայն մասսաները կոչել ապստամբության, այլ և կանխել վաղաժամ ու անկազմակերպ յելույթները։ Այս տեսակետից ապստամբության և իշխանություն գրավելու մեր լոզունգը, 19 թվականին, բնավ չեր նշանակում՝ «Ջարդ ու վշտ արա ինչպես կարող ես»,

այլ ուներ առաջին հերթին մասսաների մոբիլիզացիայի և կազմակերպման նշանակություն։

Հնարավոր չհամարելով այստեղ մանել դինված ապստամբության ուղիների հնարավորությունների և դժվարությունների վերլուծման և Յերկրային Կոմիտեի քաղաքականության մանրամասն արժեքավորման մեջ, կոմիտեյի, որը չնայած ընդհատակյա դաժան պայմաններին—տակուն կանգնած եր այդ ուղիի վրա, կնիշենք, որ Մորհրդային Ռուսաստանից կտրված լինելով և կարմիր բանակի հետ ունեցած անմիջական կապի բացակայության պայմաններում, ապստամբության հաջողությունը կարող եր ապահոված լինել նախ գյուղացիության ու բանակի ակտիվ ու կազմակերպված աջակցության դեպքում, ապստամբության հենց սկզբից, քանի որ պրոլետարյատի վճռրաքանակ և բաժան-բաժան յեղած ուժերը չեյին կարողանա դիմանալ տարվելիք առաջին իսկ կռիվներին՝ թշնամիների դեմ, որոնց թիկունքում այսպես թե այնպես կանգնած եր Անտանտը, և որոնք ունեյին քիչ թե շատ կազմակերպված իշխանություն, վոսնիկանության, բյուրոկրատիա և նյութապես կամ արտոնություններով կաշառված հուսալի զորամասեր բանակում. յերկրորդ՝ թեկուզ մոտավորապես միաժամանակ բոլոր յերեք հանրապետությունների մեջ տեղի ունենալիք ընդհանուր յելույթի դեպքում, որովհետև մի հանրապետության մեջ առանձին յելույթի դեպքում մյուսները ժամանակավորապես թագցնելով ազգային թշնամանքը, կանեյին այն ամենը, ինչ հնարավորություն կտար՝ ճնշելու այդպիսի ապստամբությունը։ Նրանց կհրամայեյին անել այդ նույնպես և Յեվրոպայից։

Բայց ապստամբության խնդիրը, կարմիր բանակի՝ Անդրկովկասի սահմաններին մոտենալով, պիտի հեշտանար նրանով, որ նա արտաքուստ հնարավոր պիտի լիներ և առանձին հանրապետություններում, ըստ որում հաջող ապստամբությունը նրանցից մեկում արդեն պիտի նշանակեր ճգնաժամի սրացումը և մյուսներում։ Դրա համար բավական կլինեյին կարմիր Բանակի ապառնալիքները արտաքին ուժերի դեմ և այն

հակայական, բարոյական ուժը, որ նա ուներ հեղափոխական ժողովրդական մասանների աչքում Իզուր չե, որ կարմիր բանակի դրոշակների վրա գրված եր՝ «ոգնություն իմպերիալիզմի և իրենց դասակարգային ճնշողների դեմ ապստամբած ժողովրդներին»։

Յեվ իրոք, Դենիկինի ջախջախումից հետո, հեղափոխական ալիքները ընդգրկեցին ամբողջ Անդրկովկասը։ Բայց նրանք, այդ ալիքները, սկզբում միայն խեղդեցին Ադրբեջանի մուսաֆաթական կառավարությունը։ Կարմիր դրահագնացքի Բաքու մանելուն պես, ապրիլի 28-ին Մորհրդայինի շնանության կարմիր դրոշակները ծածանվեցին Բաքու քաղաքի վրա։ Սակայն ծիծաղելի կլիներ կարծել, որ լոկ մի դրահագնացքի Բաքու մանելը կարող եր լուծել մուսաֆաթական կառավարության գոյության հարցը, յեթե այդ մոմենտին կառավարությունը կանգնած չլիներ կորսայան յեղբին և յեթե հեղափոխական աշխատավոր մասսաները, և առաջին հերթին Բաքվի բանվորությունը, պատրաստ չլիներ տապալելու այդ կառավարությունը։

Մենշևիկական վրաստանը կարող յեղավ մի անգամ ել դիմագրել հեղափոխական ալիքների գրոհին և դիմանալ մոտավորապես տասը ամիս։ Այդպիսի փորձ գյուղացիական ապստամբությունների ճնշման գործում, այդպիսի վարձկան արտոնյալ «ժողովրդական գվարդիա» (որ հաշվում եյին մինչև 15—20,000) և այդպիսի գործակալություն՝ հեղափոխության դեմ պայքարելու,—այդ ամենն ստեղծված ի հաշիվ գյուղացիների և բանվորների ու ցարական գույքի Թիֆլիսի մնացորդների, չունեյին վոչ դաշնակցականները և վոչ ել մուսաֆաթականները։ Ահա թե ինչու մենշևիկյան իշխանությանը հաջողվեց Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո յերկարացնել իր գոյությունը հիշյալ կարճ ժամանակամիջոցով։

Իսկ թե ինչպես եր այդ տեսակետից դրությունը Հայաստանում, այդ հարցն և, որ պիտի կազմի մեր հետագա շարադրության նյութը։

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

(Համառոտ դծերով)

18 թվի վերջին, տաճիկների՝ 14 թվի սահմանները քաշվելուց հետո, Անատոլուի՝ գերման—տաճկական զինվորական բլոկի վրա տարած հաղթանակից և հայ-վրացական պատերազմից հետո, դաշնակցական Հայաստանի տերիտորիան դծվեց հետևյալ սահմաններով.—Յերևանյան նահանգ, Ղարսի շրջան, Գանձակի նահանգի Ջանգեզուրի գավառ և այս նահանգի Ղազախի գավառի հայկական լեռնային մասը): Այս յերկիրը, վոր փոքր Կովկասի հարավային բարձրավանդակն է կազմում և Կովկասյան (17 թվականի) Տարեցույցի տվյալների համաձայն 15 թվականին ուներ 1,600,000 բնիկ և մոտ 160,000 ժամանակավոր համարվող բնակչություն, հատկանշվում էր նախ և առաջ խոշոր արդյունագործության լիակատար բացակայությամբ և մանր արդյունագործության սահմանափակ յեռանդությամբ. յերկրորդ՝ լեռնային դռռու սակավահողությամբ և անբերրիությամբ. յերրորդ՝ վոչ միայն արդյունագործական, այլև ընդհանուր առևտրական այնպիսի կենտրոնի կամ կենտրոնների բացակայությամբ, վորոնք կարող լինեին տնտեսական կապ և փոխադարձ կախում հաստատել նրա առանձին շրջանների միջև: Պետենք ավելի մոտիկից և համառոտ կերպով այդ հիմնական և կարևոր տնտեսական առանձնահատկությունները, վորոնք հիմնականում պայմանավորում էին մեզ այստեղ հետաքրքրող յերկրի պատմական զարգացման վորոշ և տվյալ (մինչհեղափոխական) տարիճանի սոցիալ-տնտեսական կազմակերպությունը:*

Արդյունագործության նկատմամբ նշված տերիտորիան իրենից ներկայացնում էր Անդրկովկասի ամենահետամնաց մա-

---

*) Պարզ է, վոր մենք այստեղ նկատի ունենք վոչ թե այն մեծ Հայաստանը, վորի նկատմամբ դաշնակցական կառավարությունը ինքզինքը տեր ու տնօրեն էր համարում ձևականորեն ու քաղաքականորեն և վորը գոյություն ուներ միայն նախագծում, այլ այն Հայաստանը, վորը և ձևականորեն և փաստորեն ու ամեն կերպ ընկավ Դաշնակցության իշխանության ներքո:

սը։ Ցարական վարչության տվյալներով (Կովկասյան տարեցույց 1914 թվի) 1912 թ. Յերևանի նահանգում և Ղարսի շրջանում ֆաբրիկներ և գործարաններ կոչված ամեն տեսակ մանր ձեռնարկությունների ու արհեստանոցների թիվը հաշվում եր 4264, 4,323,938 ռուբ. արտադրությամբ և 9,566 բանվորներով։ Իսկ միայն Յերևանյան նահանգում ֆաբրիկների և գործարանների թիվը հասնում եր 3,306-ի, 3,380,200 ռուբ. արտադրությամբ և 8,254 բանվորներով։ Այս թվերում չեն մտնում Ղաթարի (Զանգեզուրի) պղնձե հանքերն ու գործարանները՝ մոտավորապես 1,500 բանվորներով։ Բայց այդ գործարանների տնտեսական դերը ամբողջ յերկրի համար մեծ չեր, յեթե նկատի ունենանք նրանց զաղութային —եքսպլուատատորական նշանակությունը։ Ամբողջ պղինձը, որ մեծ շահույթ եր տալիս, այդ շահույթի հետ միասին արտահանվում եր արտասահման և որպանապես չեր մտնում յերկրի տնտեսության։ Յերկրի ներսում, և այն էլ առավելապես Զանգեզուրի գավառում, մնում եր միայն տեղական բանվորների աշխատավարձը և դրանով էլ դրեթե սահմանափակվում եր Ղաթարի պղնձի տնտեսական դերը, յեթե չհաշվենք այն, որ պղինձը մոտիկ չափով աշխուժություն եր մտցնում և ներքին մանրը առևտրի մեջ։ Յերևանի «Շուստովի» կոնյակի գործարանից և յերկաթուղային արհեստանոցներից ու մի քանի էլի յերկու-յերեք փոքրիկ ձեռնարկություններից բացի, գրեթե ամբողջ մնացյալ ձեռնարկություններն իրենցից ներկայացնում էին մանր արհեստանոցներ, ադոցարաններ, չրադացներ և այլն, առանց մեխանիքական շարժիչների և անհրաժեշտ սարքավորումով, մի քանի, շատ հաճախ էլ, մեկ կամ յերկու բանվորներով։ Բավական է ասել, որ մինչև հաշվով Յերևանի նահանգում մի ձեռնարկության վրա ընկնում եր $2^1/_2$ բանվոր, իսկ Ղարսի շրջանում $1^1/_2$։

Յերկաթուղային տրանսպորտը ևս գտնվում եր յեսատնաց վիճակում և իր գոյությունն արդարացնում եր ռազմա-ստրատեգիական նշանակությամբ ու գլխավորապես Պարսկաստանի և Յերևանյան նահանգի բամբակագործ ու պինեգործ շրջանների հետ վարվող առևտրով։ Յերկաթուղային

բանվորների թիվը հասնում էր մինչև 600—700 մարդու, որոնց կեսից ավելին գտնվում էր Ալեքսանդրոպոլի*) դեպոյում։

Բանվոր դասակարգի սոցիալական ուժը նախ և առաջ վորոշվում է նրա՝ արտադրության մեջ ունեցած դերով, այսինքն՝ ընդհանուր ժողովրդական յեկամուտի այն մասով, վոր արտադրում է բանվոր դասակարգը. վորքան շատ է այդ մասը, այնքան ավելի մեծ է բանվոր դասակարգի հասարակական նշանակությունը և հետևաբար նրա քաղաքական դերը։ Դժվարանալով քիչ թե շատ ճշգրիտ կերպով հաշվել դաշնակցական Հայաստանի գյուղատնտեսության նախապատերազմյան ժողովրդական հասույթը, մի կողմից այն պատճառով, վոր նա նշանավոր չափով բնատնտեսության բնույթ էր կրում, մյուս կողմից էլ ցարական վիճակագրության անպետքության շնորհիվ, մանավանդ այդ բնագավառի նկատմամբ, այնուհանդերձ, առանց վոր և է ռիսկի, կարող ենք այդ հասույթը վորոշել 35—45 միլիոն ռուբ.**), հանդեպ արդյունագործական ձեռնարկությունների ստացվող մի քանի միլիոն ռուբլու, որանից էլ հանած նյութական ծախքերը և ներառած նույնիսկ ամենամանր արհեստանոցներն ու ձեռնարկությունները, վոր չգիտես թե ինչու ցարական վարչությունը ֆաբրիկաններ և գործարաններ է անվանել։

Դրանից բացի, յեթե այդ 10—11 հազար բանվորները կենտրոնացած լինեյին մի քանի քաղաքային կենտրոններում և մի քանի տասնյակ կամ թեկուզ մի քանի հարյուր ձեռնարկների մեջ՝ կապիտալիստական շահագործման քիչ թե շատ կատարյալ սիստեմով՝ այլ վոչ թե 4,264 մանր ձեռնարկություններում՝ ցրված մանր քաղաքներում և գյուղերում, ապա նախ և առաջ նրանց աշխատանքի արտադրողականությունն անհամեմատ ավելի բարձր կլիներ, իսկ յերկրորդ՝ գյուղի կուլտուրային այդ բանվորների հասարակական-քաղաքական գի-

*) Մենք պահպանում ենք Լենինական քաղաքի հին անունը՝ «Ալեքսանդրապոլ» այն դեպքերում, յերբ խոսքը վերաբերում է անցյալին։

**) Ինձ թվում է, վոր մեծ սխալ գործած չենք լինի, յեթե յելնենք նրանից, վոր 1,600,000 բնիկ ազգաբնակչությունից մոտավորապես 1,300,000 պետք է ապրելին ի հաշիվ գյուղատնտեսության, (միացած 300,000 ի հաշիվ Հայաստանից դուրս ձեռք բերվող բանվորական, արհեստային և այլ յեկամուտների), և յեթե մի հոգու վրա հաշվենք ընդհանուր յեկամուտի միջին քաղցած նորմը—30 ռուբ., վոր նույնպես մեծ ռիսկ չի լինի, այդ դեպքում գյուղատնտեսության հասույթը կարտահայտվի 39,000,000 ռուբլիով, միջին գներով, չհաշված նյութական ծախքերը (գլխավորապես սերմ)։

տակցության և դասակարգային կազմակերպվածության անհամեմատ ավելի շատ տարրեր։ Եթե այս ամենին ավելացնել և այն, որ բանվորների մեծ մասը միաժամանակ կապված եր և գյուղատնտեսության հետ և վարձվում եր ֆաբրիկաներում ու գործարաններում հաճախ ժամանակավոր և սեզոնային աշխատանքի համար, ապա պարզ կլինի, որ բանվորների հիշյալ քանակությունը նշած պայմաններում գրեթե չեր կարող վոչ մի ինքնուրույն դասակարգային ազդեցություն ունենալ այն յերկրի սոցիալ-քաղաքական կյանքի վրա, որ մենք այստեղ նկատի ունենք, այսինքն՝ դաշնակցական Հայաստանի։ Ի լրումն սրան հենց այստեղ հիշենք նաև այն, որ այդ ձեռնարկությունների, և առանձնապես ավելի խոշորների մեծ մասը դադարեցրեց իր գոյությունը մասամբ պատերազմի ժամանակ և մեծ մասամբ դաշնակցական իշխանության որով։ Սրա-ղեն 15 թվականին Յերևանյան նահանգի ֆաբրիկաների և գործարանների թիվը (17 թվի Կովկասյան տարեցույցում) ցույց և արված 2,607, 4738 բանվորներով։ Ղաթարի գործարանները ու հանքերը 17 թվին վերջնականորեն կանգ եյին առել, իսկ Շուստովի գործարանը, որ ազգայնացրել եր դաշնակցական կառավարությունը, 18—19—20 թ. չեր աշխատում, իսկ յերբեմն աշխատանքի նշաններ եր ցույց տալիս (19 թ. վերջերին և 20 թ.), այդ էլ ցուցադրական նպատակով և չնչին չափերով։

Բացի Յերևանյան նահանգի մի քանի շրջաններից, ուր ազգաբնակությունը պարապում եր բամբակագործությամբ (մոտ 15 հազար դեսյատին) և գինեգործությամբ, (մինչև 10,000 դեսյատին) միացյալ ամբողջ գյուղատնտեսական ազգաբնակությունը զբաղվում եր հացագործությամբ, անասնապահությամբ և մի քանի ուրիշ, զանազան շրջանների համար այլ և այլ ժամանակներով, ինչպես որինակ մեղվաբուծությունն, շերամապահությունն, վայտագործությունն, թուչնաբուծությունն և այլն։ Հողագործության համար աննպաստ լեռնային գոտում, քարե կիրճերում և ավազոտ տորոսներում, անտառների ու ծմակների մեջ, վոռոգման բացակայության, անբարենպաստ և վոխոխական

լեռնային կլիմայի պայմաններում,— գյուղացիությունը հարկադրված եր յերկրագործությունը դարձնել իր հիմնական զբաղմունքը, վորովհետև գոյության այլ, քաղաքային և վոչ քաղաքային աղբյուրները, այդ թվում և անասնապահությունը, հետու եյին բավարար լինելուց։ Յեթե նույնիսկ նրա համար ավելի աժան հաց բերեյին, քան իրոք նրա վրա նստում եր տեղական հացը, ապա նա չեր կարող կենսական մինիմալ անհրաժեշտության սահմաններում վճարել այդ հացի համար։ Հացի վճարունակ պահանջի բացակայությունը, չնայած գյուղացիության մեծամասնության համարյա կիսաքաղց գոյավիճակին, և տրանսպորտի ծանր պայմանները, հացի առևտուրը դժվարին ու անշահավետ եյին դարձնում, իսկ չքավոր գյուղացիության համար դրսից բերվող հացը՝ անմատչելի։ Սակայն, չնայած այդպիսի պայմաններին և խոչընդոտներին, այնուամենայնիվ, Հայաստանի գյուղը ընդհանրապես առանց դրսի հացի չեր կարողանում լրացնել հացի յուր նույնիսկ քաղցած բյուդջեն։ Յերևանյան նահանգը և Ղարսի շրջանը մինչև պատերազմը Ռուսաստանից ներմուծվող տարեկան մոտ 3 մլ. փութ հացի մի զգալի մասը ընկնում եր վոչ միայն բամբակագործ, գինեգործ շրջանները և յերկաթուղագծին մոտիկ գտնվող գյուղերը, այլ և մուտք եր գործում նաև ավելի հեռավոր լեռնային գյուղերը։ Ռուսական հացից զատ գյուղացիությունն ամեն տարի մեծ քանակությամբ հացի մանր գնումներ եր կատարում Ազրբեյջանի, Վրաստանի և Պարսկաստանի մերձակից շրջաններում։ Վորոշ գիտակների կարծիքով այդ մանր գնումները Հայաստանի համար հասնում եյին տարեկան մինչև 3 միլիոն փթի։ Մենք չենք խոսում հաճախակի կրկնվող անբերրի տարիների մասին, յերբ, անկասկած, գնվող հացի քանակը աճում եր ավելի խոշոր չափով, վորովհետև քաղցած գյուղացին ամեն ինչ գոհում եր հաց ձեռք բերելու համար։

Անասնապահությունը գյուղացիների հիմնական զանգվածի մոջակ և մասամբ չքավոր մասսաների համար մի լրացում եր, ճիշտ է, շատ անհրաժեշտ և լուրջ լրացում, յերկրագործության նկատմամբ և մեծ մասով հանդիսանում եր գյուղացիական տնտեսության ապրանքային մասը։ Բայց յեթե անասնապա-

հությունն ընդհանուր առմամբ բավարար զարգացում չեր ստացել, չնայած բավականաչափ բարենպաստ բնական պայմաններին, ապա դրա պատճառներից մեկն էլ այն եր, որ Անդրկովկասի հարթավայրում խոշոր երկրագործները և հարուստ գյուղացիները, տիրած լինելով լավագույն արգասավոր և վոռոգվող հողերին, միաժամանակ և մեծ հաջողությամբ զբաղվում էին անասնապահությամբ, ոգտվելով և դաշտավայրերի ձմեռային սրոտատեղերից և ամառայիններից (քոչի վայրեր) լեռնային շրջանում, մեծ մրցություն առեղծելով շուկայում։

Հայաստանի համար տերիտորիայի և ազգաբնակության տեսակետից հիմնական բազան կազմում եր Ցերևանյան նահանգը, որը հողագործարծման տեսակետից հետևյալ պատկերն եր ներկայացնում. 1915 թ. (Կովկասյան տարեցույց 17 թ.) նա ուներ 1,014,868 բնիկ ազգաբնակություն և 105,374 ժամանակավոր բնակվող, որի մի որոշ մասը, հավանորեն, նույնպես կապ ուներ գյուղատնտեսության հետ։ Սակայն, մենք նրանց նկատի չառնելով, դրա փոխարեն կընդունենք, որ գրեթե ամբողջ բնիկ ազգաբնակությունը (նույն թվում և բնիկ քաղաքացիներն ու գյուղացիները՝ զուտ հետ քաղաքային աշխատանքով) կապված եր գյուղատնտեսության հետ։ Նույն տվյալներով, բոլոր տեսակի հողերի քանակությունը, որ յենթակա յեր հարկատվության, 1,485,045 դեսյատին եր, որից 109,222 դեսյատին մանուտիրական —գլխավորապես մանր գյուղացիական հողամասեր։ Այսպիսով բնակիչներից մի հոգուն ընկնում եր ամեն տեսակի հողից մի դեսյատինից մի քիչ ավել, հաշված բանջարանոցները, անտառները, տնատեղերը և այլն։ Իսկ վարելահողերն այդ նույն թվին կազմում էին—580,453 դեսյատին, այսինքն մի մարդուն կես դեսյատինից մի փոքր ավել։ Բացի մի քանի շրջաններից ամբողջ նահանգի միջին բերքը մեկին յերկու—յերեք կարող եր համարվել լավ բերք. մնացյալ շրջաններում—Ղարսի շրջանում, Զանգեզուրի գավառում և Ղազախի գավառի լեռնային հայկական մասում դրությունը յերկրագործության տեսակետից վոչ թե ավելի լավ եր, այլ ընդհանուր առմամբ ավելի վատ։

Անդրկովկասի արտադրողական ուժերի զարգացումը, որ առանձնապես սկսում է նկատելի դառնալ 80-90 թվականներից քաղաքների, հատկապես կենտրոնական քաղաքների՝ Թիֆլիսի և Բաքվի արագ աճումը և հարստացումը, ճանապարհների և առևտրի զարգացումը, հարկային ճնշումը և ցարական-վոստիկանական կարգերի լուծը և այլն չէին կարող անտեսապես չազդել և ազդում էին գյուղի վրա, առեղծելով նրա համար անտեսական հարաստահարության մի բարդ սիստեմ և առաջացնելով նրա մեջ դասակարգային շերտավորում, այսինքն՝ գյուղական կյանքի մի բևեռում առեղծելով մի բուռն հարստացող գյուղացիներ, իսկ հակառակ բևեռում աղքատ և բատրակային տարրերի հետզհետե մեծացող քանակություն: Գյուղում աստիճանաբար ավելորդ բանվորական խոշոր ուժ էր կուտակվում, որը իր կիրառմանն էր սպասում—քաղաքային արդյունագործության մեջ: Բայց արդյունագործության զարգացումն Անդրկովկասում կրում էր առավելապես լեռնագործարանային գաղութային վորսի բնույթ, վորի հետևանքով քաղաքայինմշակող արդյունագործությունը աստիճկ չէր ընում, թողնելով անտեսականգերիշխանությունը առևտրականկապիտալին: Գյուղի ավելորդ բանվորական ուժը կիրարկում էր վնասրում վոչ միայն արդյունագործության, այլև գյուղատնտեսության մեջ, վորը նույնպես չէր ընում, վորովհետև նրա զարգացումը նսեր կապված էր քաղաքի արդյունագործության հետ: Այդ տեսակետից շատ թե քիչ դպալի կերպով զարգանում էին գյուղատնտեսության միայն այն ճյուղերը, վորոնք քաղաքային, գլխավորապես ռուսական արդյունագործությանը հում նյութ էին մատակարարում—բամբակագործությունը, շերամապահությունը, ծխախոտագործությունը և անասնապահությունը (բուրդ, կաշի): Սակայն տեխնիքական միջոցների և այլ կուլտուրական հիմքերի բացակայությունը սահմանափակում էր այդ ճյուղերի զարգացումը և դանդաղեցնում տնտեսությունների խոշորացման պրոցեսը: Անասնապահությունը վորոշ չափով զարգանում էր նաև այդ ճյուղի արտադրությունների քաղաքային բնակչության պահանջի աճման ազդեցության ներքո (միս, պանիր, յուղ): Այս վերջին հիմունքներով զարգանում էր և այգեգործությունը, վորի արտադրությունների խոշոր մասը (ապիրատ, կոնյակ), ար-

տահանվում եր նաև Ռուսաստանի քաղաքները։ Այսպիսով լեռնագործարանային արդյունագործությունն, առանձնապես Բաքվի նավթն ու վորոշ չափով պյուղատնտեսությունը, կլանում եյին պյուղի բանվորական ույժի մի պզալի մասը, բայց չեյին սպառում այն։

Հայաստանում, բամբակագործության և այգեգործության շրջաններում, գյուղի շերտավորումը, համեմատաբար ավելի արագ և խորն եր տեղի ունենում, քան լեռնային մասերում։ Այնուամենայնիվ ավելորդ բանվորական ույժի ավելի մեծ քանակ գյուղերում առանց կիրարկության եր մնում ավելի շատ լեռնային, քան բամբակագործության և գինեգործության շրջաններում։ Նույն իսկ յեռամնաց պյուղատնտեսական տեխնիկայի որով, աշխատանքի հասարակ կազմակերպության և հասարակ բաշխման հիմունքով կազմակերպված խոշոր ապրանքային տնտեսությունը ավելի շահավետ եր դառնում, քան մանրը, ուստի բամբակագործ և այգեգործ գյուղացին, հաճախ և քաղաքացին, առաջնանարար դիմում եյին գյուղի բատրակային և աղքատ խավերի վարձու բանվորական ույժի կիրարկմանը։ Այդ խավերը վարձվում եյին նաև բամբակի և գինու հետ կապված մի շարք այլ աշխատանքների համար, ինչպես որինակ տեղափոխություն, բեռնում, պարպում և այլն։ Այլ եր դրությունը լեռնային գյուղում։ Այստեղ արժեքավոր մշակույթների և մեծ մասամբ նույնիսկ հացահատիկների համար անպետք հողը տնտեսական դարգացման համար պզալի հետաքրքրություն եր ներկայացնում միայն անասնապահության տեսակետից։ Ուստի լեռնային շրջաններում գյուղական կապիտալի կուտակումը արտադրության առաջարեգում գլխավորապես կատարվում եր անասնապահության բնագավառում, վորը, ինչպես հայտնի յե, անհամեմատ ավելի քիչ աշխատանք և պահանջում, քան գյուղատնտեսության այլ, ինչպես և հիշյալ ճյուղերը։

Հարուստ գյուղացուն լեռնային շրջաններում ավելի շուտ վորոշում եյին ըստ կովերի, վոչխարների, յեզների, ձիերի քանակի, քան թե ըստ հողերի ու արտերի։ Հարկավ, անասունի շնորհիվ հարստացող գյուղացին, ունենալով արտադրության միջոցներ ու վոչ՝ հաց ամբարելու և չարաշահելու համար, հաճախ ոգտվում եր նաև աղքատ գյուղացու հողից և նրան ել գանազան ձևերով շահագործում այդ

հողի վրա։ Աղքատացող գյուղացին վոչ մի ջանք ու միջոց չեր խնայում մշակելու իր հողերի գոնե մի մասը, սակայն հետզհետե զրկվելով արտադրության միջոցներից՝ նա իր հողերից ոգտավելու իրավունքը չնչին վճարով ծախում եր հարուստ գյուղացուն, վորը այդ հողերը զարձնում եր արոտատեղիներ կամ խոտհարքներ և կամ մշակելով ավելի լավ կտորներ, ուժասպառ անում և վայր ձգում։ Լեռնային շրջաններում կային նաև այլ փոքր հնարավորություններ հարստության կուտակելու համար, ինչպես որինակ շերամապահություն, մեղվաբուծություն, ջրաղացային տնտեսությունը և այլն։ Սակայն մի կողմից անասնապահությունը ավելի տարածված եր և բռնում եր առաջին տեղը, մյուս կողմից էլ հիշյալ տնտեսական ճյուղերը, ինչպես նաև անասնապահությունը, շատ քիչ չափով եյին կարիք զգում վարձու բանվորական ուժի։ Այդ կարիքը հիշյալ շրջաններում շատ թե քիչ զգալի յեր դառնում միայն դաշտային աշխատանքների ժամանակ 2—3 ամսի ընթացքում։ Մենք չենք խոսում այստեղ վաշխառուական և մանր-չարչիական կապիտալի մասին գյուղերում, վորովհետև նկատի ունենք միայն գյուղատնտեսական արտադրությունը։ Այս տեսակի կուտակումները ևս այս կամ այն ձևով ու չափով ձգտում եյին դեպի հիշյալ ճյուղերը։ Ի հարկե հայկական գոռբայությունը չեր կարելի համեմատել յեվրոպական յերկրների ինչպես նաև Ուկրաինայի և Հյուսիսային Կովկասի գոռբայության հետ, բայց Հայաստանը ևս իր նյութական կյանքի մակարդակով չեր կարելի համեմատել այդ յերկրների հետ*)։

---

*) Ընդ. Ս. Կասյանը իր «Հայաստանի տնտեսական դասակարգային տարուկտուրան» (Նոր Աշխարհ № 1. 1922 թ. եջ 17) հոդվածում մի քանի չոր ու ցամաք ստատիստիկական թվերի հետ թվաբանական հաշիվներ կատարելով, գալիս է այն յեզրակացության, թե Հայաստանում մինչև պատերազմը հարուստ գյուղացիական ընտանիքները կազմում եյին 3 տոկոս, միջակները 41%, աղքատները 54% և մնացյալ 2%-ը հողազուրկներ եյին, այսինքն՝ բատրակներ։ Ըստ վորում գյուղացիական ընտանիքի հարստությունը նա վորոշում է բացառապես նրա վրա իրավասես ամրացված հողի դեսյատիններով։ Նրա կարծիքով 15 դեսյատին հող ունեցող գյուղացիական ընտանիքը կարելի յեր հարուստ համարել, 5 դեսյատին՝ միջակ, 1½ դեսյատին՝ աղքատ։

Ուսումնասիրության այդ մեթոդը, գոնե Հայաստանի նկատմամբ, միանգամայն

Ահա թե ինչու 80—90-ական թվականներից, յերբ արդեն Անդրկովկասի առևտրա-արդյունագործական կյանքը սկսում եր արագորեն աշխուժանալ, Անդրկովկասի, առանձնապես լեռնային շրջանների, մասնավորապես Հայաստանի, ավելորդ բանվորական տարրը սկսեց հոսել դեպի քաղաքները—Բաքու, Թիֆլիս, Բաթում և այլն, առաջարկելով իր աժան բանվորական ուժը:

Նախապատերազմյան տարիներին Անդրկովկասի բոլոր խոշոր ու մանր արդյունագործական բանվորների թիվը հասնում եր մինչև 100,000-ի, վորոնցից կեսը դանվում եր Բաքվում: Այս թվի մեջ չեն մտնում յերկաթուղագործի, բեռնակիր տրանսպորտի և կառուցողական բանվորները ու զանազան հիմնարկների ու ձեռնարկների բանվոր ծառայողները և այլն: Այս հաշվով պետք է ընդունել, վոր Անդրկովկասում մշտապես դրաված ամեն տեսակ արդյունագործական և այլ քաղաքային բանվորների թիվը մինչ պատերազմյան տարիները յեղել է 150,000-ից վոչ պակաս: Այս բանվորական ույժի ճնշող մեծամասնությունը գալիս եր գյուղերից, վորովհետև քաղաքային արհեստավորները, մի շարք պատճառներով,—մշակող արդյունագործության յետամնացությունը, ցարիզմի մաքսային քաղաքականությունը և այլն,—բավականին համառորեն քարշ եյին տալիս իրենց գոյությունը և արագորեն չեյին քայքայվում. նրանց ապատող քաղաքային մշակող ֆաբրիկանեըն ու գավոդները յետ եյին մնում:

Թե միջին հաշվով տարեկան բանվորների ինչ քանակու-

անդոը և պարզելու գյուղի սոցիալ-տնտեսական պատկերը: Մինչդեռ այդ հարցի ճիշտ դնահատությունը կարևոր է քաղաքական տեսակետից, վորովհետև դաշնակցական նացիոնալիզմի համար զոռբայությունն եր, վոր հենարան եր դառնում հայ գյուղերում:

Նույնիսկ մեր օրերում, Խորհրդային իշխանության պայմաններում, չնայած գյուղի չքավորությանը ցույց տված մեր քաղաքական ու տնտեսական խոշոր ոգնությանը, վարկի ու կոոպերացիայի զարգացմանը և այլն, կարելի յե նկատել թե ինչպես գյուղի տնտեսական հին հարաբերությունները զգալի կերպով ձգտում են վերականգնել: Չքավորությունը իր հողերը հանձնում և գյուղի հարուստներին տեղով կամ մի քանի տարով մշակելու և ոգտագործելու, վերցնելով դրա համար վորոշ (մեծ մասամբ) չնչին վարձ:

Բյուն եր տալիս Հայաստանը Անդրկովկասին առհասարակ, այդ նույնիսկ մոտավորապես դժվար և վորոշել, յեթե իսկ հաշվել տասյակ հազարնեերով։ Այնուամենայնիվ կարելի յե բերել վորոշ թվեր, վորոնք մի փոքր լույս կսփռեն այդ հարցի վրա։ Սահմանափակվենք մի քանի թվերով ընկ. Յե. Մելիքի «Հայաստանի բանվորական շարժման պատմությունից 1903—1907» գրքից (եջ 28). 1892 թ. Նոր-Բայազետում տրվել ե 1171 անցագիր, իսկ 1893—1247. Ղարաքլիսայում 1893 թ. տրվել ե 570, իսկ 1894 թ.—1893. հեղինակն իրավացիորեն յենթադրում ե, վոր շատերը գնում եյին առանց անցագրի, խուսափելով անցագրի համար վճարելուց։ Առանձնապես սա ճիշտ ե նրանց վերաբերմամբ, ովքեր գնում եյին փոքրիկ քաղաքները, ուր ավելի քիչ եր վոստիկանական խստությունը, ինչպես և նրանց նկատմամբ, ովքեր ամառը, գաշտային աշխատանքների ժամանակ, իջնում եյին լեռներից Գանձակի և Թիֆլիսի նահանգների հարթավայրերը և խոշոր հողատերերի ու հարուստ գյուղացիների մոտ վարձվում որավարձով՝ սեզոնային աշխատանքի համար։ Մարդկային այս հոսանքը Հայաստանի լեռներից դեպի Անդրկովկասյան քաղաքները հարկադրեց հայ ազգայնական մամուլին ահազանգ խփել դեռ 90-ական թվականներին. նա դրա մեջ տեսնում եր ազգի քայքայումը։ Բայց հայկական մամուլն ինչպես ել վոր նայեր դրան և ագիտացիա վարեր, այնուամենայնիվ, այդ պրոցեսը գնալով ավելի ու ավելի պիտի զարգանար, և զարգանում եր, մի շարք խորը անտեսական պատճառների շնորհիվ, վորոնք հետզհետե ավելի ուժեղ եյին գործում։

Բնորոշ ե, վոր քաղաքները գնում եյին առավելապես ավելի յերիտասարդ, առողջ և ճարպիկ ու համեմատաբար գրագետ մարդիկ, վորոնք, գյուղացիների արտահայտությամբ, «քաղաքում չեյին կորչի»։ Ավելի բնորոշ և այն, վոր քաղաքային այդ բանվորական մասսայի ճնշող մեծամասնությունը, յեթե վոչ ամբողջ մասսան, չեր կորցնում իր կապը գյուղատնտեսության հետ և քաղաքից նպաստում եր գյուղական իր տնտեսության ու հաճախ ուն վերադառնում գաշտային աշխատանքների ժամանակ։ Բանվորական ույժի մշտությունը քա-

գաքային շուկայում, քաղցած՝ վողոց նետվելու սպառնալիքը, ցածր աշխատավարձով քաղաքում ընտանիք պահելու դժվարությունը, գուցե և ավանդությունն ու հոգեբանությունը և այլն—հարկադրում էին կիսագյուղացիական բանվորին ուժեղ կերպով կառչած մնալ գյուղական իր տնտեսությանը։ Նույնիսկ բատրակը, որ գյուղում տնտեսություն չուներ, գերադասում էր ընտանիքը պահել գյուղում, ուր կյանքը ավելի ժամանակ էր, և ինքն էլ դաշտային աշխատանքների ժամանակ վերադառնում էր գյուղ, որովհետև այդ ժամանակ աշխատանքը գյուղատնտեսության մեջ վարձատրվում էր համեմատաբար ավելի թանգ, քան քաղաքներում։

Անդրկովկասի կենդրոնական առևտրա-արդյունագործական քաղաքները,—Բաքուն, Թիֆլիսը, գյուղացիության համար վոչ միայն շուկա էին ներկայացնում ավելորդ բանվորական ուժը ռեալիզացիայի ենթարկելու համար, այլև միաժամանակ նախ՝ հիմնական մրջնորդներ էին ռուսական արդյունագործության և գյուղատնտեսության միջև, երկրորդ՝ գյուղական ապրանքների դլխավոր սպառողները և երրորդ՝ գյուղացիական սպառման մի շարք առարկաների և նյութերի արտադրողները։ Հազիվ թե կարելի լիներ Հայաստանում գտնել այնպիսի գյուղացիական ընտանիք, որը իր տանն արտադրեր բոլոր անհրաժեշտ առարկաները և նյութերը կամ յոլա գնար բնական փոխանակությամբ՝ գյուղի կամ շրջանի սահմաններում։ Ի դեպ, կարելի չե ընդգծել, որ առևտրական կապիտալի զարգացումը և կենդրոնացումը գյուղական արհեստավորներին քաշում էին դեպի խոշոր քաղաքային արհեստանոցները, որոնք աշխատում էին պատվիրատուների համար։ Այդ մեխանիքական, վականագործային, նալ ու մեխի, մանր գործիքների և այլ արհեստանոցները աշխատում էին վոչ միայն քաղաքի շուկայի համար, այլ սկսում էին աստիճանաբար աշխատել և գյուղական շուկայի համար։ Գյուղական արհեստավորներին դլխավորապես մնում էր գյուղատնտեսական ինվենտարի սովորական ընթացիկ նորոգումը։ Հարկերը վճարելու, չիթ, կտավ, սապոն, նավթ, լուցկի, աղ, մեխ, պայտ, խոփ, մանգաղ, և այլ մթերքներ ու առարկաներ ձեռք

բերելու համար գյուղական-ընտանիքը պետք է ծախսեր իր անդամների բանվորական ուժը, կամ թե իր գյուղատնտեսական արտադրանքների մի մասը։ Հասկանալի չե, որ գյուղերից քաղաք հոսող ապրանքների մի խոշոր մասը, որ փոխանակվում եր փողի, կամ փողի միջոցով քաղաքային ապրանքների հետ, ընկնում եր գյուղի միջակ և մասամբ էլ աղքատ տարրերի վրա։

Այդ ապրանքաշրջառանութեյան բնորոշ մոմենտներից մեկն այն եր, որ նա մեծ մասով տեղի չեր ունենում Հայաստանի քաղաքներից դուրս, որովհետև այդ քաղաքներն արդյունաբերութեյան, տրանսպորտի պայմանների և Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի տեսակետից շատ աննպաստ դրութեյուն եյին ապրում։ Գյուղական ապրանքները բնականորեն վնտռում եյին ավելի հեշտ, աժան և կարճ ուղիներ՝ դեպի հիմնական սպառողները, այսինքն՝ դեպի Բաքու և Թիֆլիս քաղաքները, ուր և կարելի չեր գտնել անհրաժեշտ արդյունաբերական ապրանքներ, առանց ավելորդ տարածութեյուն կարելու և ավելորդ միջնորդների, քան որում այդ ուղիները շատ շրջանների համար առանձին եյին և տարբեր։ Իսկ այդ նշանակում է, որ Հայաստանը անտեսապես ձգտում եր դեպի Անդրկովկասի կենտրոնական քաղաքները և նրանց միջոցով էլ դեպի Ռուսաստան. և ձգտում եր որպես զոչ թե անտեսապես շատ թե քիչ կազմակերպված միավոր իր քաղաքային կենտրոնների միջոցով, այլ ապակենտրոնացած, առանձին շրջանների համար առանձին ուղիներով։ Իսկ առանձնապես մի քանի գավառների՝ Զանգեզուրի, Իջևանի (Դիլիջանի) և Ղարաքիլիսայի նկատմամբ դրութեյունն այդպես եր ամբողջովին։ Հայաստանի քաղաքներն իրենցից ներկայացնում եյին առավելապես վարչական կենտրոններ և շրջակա գյուղերի համար ունեյին գլխավորապես տեղական, մանր առևտրական նշանակութեյուն։ Յերևան և Ալեքսանդրոպոլ կենտրոնական քաղաքները առևտրական տեսակետից ուրիշ քաղաքների շարքում աչքի եյին ընկնում, առաջինն իբրև նահանգային չինովնիկական սպառող կենտրոն, ինչպես և շնորհիվ գինու ու բամբակի, իսկ յերկրորդը իբրև նույնպես սպառող փոքրիկ զորական և յերկաթուղային հանգույցի կենտ-

րոն՝ յերկաթուղային արհեստանոցներով։ Բայց այդ քաղաքներից և վոչ մեկը մի առանձին նշան չեր ցույց տալիս առևտրական և ընդհանրապես տնտեսական կենտրոն դառնալու վոչ միայն Հայաստանի համար, այլ անգամ Յերևանի նահանգի համար։ Այդ յերևույթը բնորոշում է այն փաստը, վոր մինչդեռ Բաքու և Թիֆլիս քաղաքներն անընդհատ և հսկայական քայլերով աճում էին, Յերևանը և Ալեքսանդրոպոլը 80 և 90-ական թվերին վորոշ արագություն ցուցադրելով ապրանքայնության աճման մեջ, այնուհետև սաստիկ յետ մնացին. այդ յերևում է հետևյալ թվական տվյալներից, վոր վերցնում ենք ընկ. Յե. Մելիքի նույն գրքից (եջ 27).

	1886 թ.	*1897 թ.*	*1906 թ.*	*1908 թ.*
Յերևան	*14.738*	*29.033*	*30.670*	*31.432*
Ալեքսանդրոպոլ	*24.230*	*32.018*	*32.901*	*33.723*

Տասը տարվա (1886 թ-ից մինչ 1897) վոքր թռիչքից հետո Հայաստանի այդ յերկու գլխավոր քաղաքների ապրանքայնության աճումը կատարվում եր չափազանց դանդաղ, ավելի դանդաղ, քան սովորական բնական աճումը։ Ապրանքայնությունն էլ ավելի դանդաղեր աճում նաև մյուս վոքրիկ գավառական քաղաքներում։

Այսպիսով Հայաստանի բոլոր շրջանները, յուրաքանչյուրն առանձին և տարբեր աստիճանով, իսկ այդպիսով ընդհանուր առմամբ նաև արդյունագործության տեսակետից սաստիկ հետամնաց ամբողջ Հայաստանը բանվորական և ապրանքային շուկայի միջոցով իր վրա դգալով Անդրկովկասի կենտրոնական քաղաքների տնտեսական ազդեցությունը, իսկ սրանց միջոցով նաև Ռուսաստանի, պետք է դգային և այդ քաղաքների ու Ռուսաստանի քաղաքական ու կուլտուրական ազդեցությունը։

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՎ ՆՐԱ ԴԻԿՏԱՏՈՒՐԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Անդրկովկասի քաղաքական պայմանների ու դաշնակցական Հայաստանի մինչպատերազմյան տնտեսական հիմնական մոմենտների վրա կանգ առնելուց հետո կարելի չեր անցնել այն հարցին՝ թե Հայաստանում տնտեսական և քաղաքական վո՞րպիսի դրություն պետք և ստեղծվեր և ստեղծվեց՝ նույնիսկ անկախ Դաշնակցության ներքին և արտաքին քաղաքականությունից և չերկրի ներսում նրա ձեռքով ստեղծված ներքին ռեժիմի առանձնահատկություններից։ Սակայն կանգ չառնել այդ հարցերի վրա ավելի հանգամանորեն, քան այդ մենք հարկադրված եյինք անել առաջին գլխում այլ կապակցությամբ, կնշանակեր գրեթե հարևանցիորեն անցնել այն կարևորագույն պայմանների վրայով, որոնք անտեսապես, և հետևաբար քաղաքականապես արագորեն խորացնում ու սրում եյին ճգնաժամը։ Անդրկովկասի քաղաքական կացությունը ինքնին խախտում եր այդ չերկրի ժողովուրդների տնտեսական փոխհարաբերությունների սիստեմը, որ ուներ իր խոր պատմական արմատները։ Սակայն դաշնակցական կուսակցությունը այդ իսկ պայմաններում ձեռնարկեց մի քաղաքականության և ստեղծեց մի ռեժիմ, որ նույնքան հարկավոր եյին նրան իր գոյությունը պահպանելու, որքան և կործանիչ Հայաստանի աշխատավոր մասսաների համար։

Իհարկե, օբյեկտիվ պայմանները և արտաքին ույժերը, որոնց արդյունքն ու ծնունդ եր դաշնակցականների դիկտատուրան Հայաստանում, պետք և որ ճնշում գործ դնեյին չերկրի ամբողջ ներքին կյանքի և կառավարական կուսակցության քաղաքականության վրա։ Բայց որքան էլ այդ այդպես

լինեը, վորքան եվ դաշնակցականները և նրանց կառավարությունն իրենցից խաղալիք ներկայացնելին արտաքին պայմաններն և ուժերի ձեռքին, այնուամենայնիվ, այդ խաղալիքը իր վորակով պիտի համապատասխաներ այդ պայմաններն և ուժերի պահանջներին. այլապես նա կջարդվեր և վոնտակոխ կլիներ։ Ցեվ այդ տեսակետից նուլյնիսկ դժվար և մի քանի խոսքով վորոշել, թե վորտեղ եյին վերջանում և վորտեղ սկըսվում օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ (այդ կուսակցության համար) այն պատճառները, վորոնք գոնվում եյին նրա իրտրինակ քաղաքական գործնեության հիմքում, ինչպես մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, այնպես եվ նրանից հետո։

Մի կողմից իր համար ածան և ժողովրդի համար չափազանց թանգ «հեղափոխականություն»՝ սահմանից այն կողմը —Տաճկաստանում, հեղափոխականություն, վոր 1915 թ. վերջացավ Տաճկահայաստան կոչվող յերկրամասի «ազատագրումով» վոչ թե հայերի համար, այլ հայերից. պարտիզանական և տեռորիստական քայլեր, վորոնք դրգռում եյին Տաճկաստանում ազգային կրքերը և տաճկական սուլթանի ու փաշաների բարկությունն ու ատեղծում վորոշ խռովություններ և անկարգություններ, և վորոնք հարկավոր եյին միջազգային իմպերիալիստներին, վորպես թե գործնական և թե ձևական առիթներ՝ Տաճկաստանի ներքին գործերին միջամտելու՝ նրան անտեսապես և քաղաքականապես ճորտացնելու։ Մյուս կողմից, յեռատիմական ռուսական ցարիզմին խղճուկ կերպով հարմարվելու քաղաքականություն Անդրկովկասում՝ դաշնակցականների այդ գլխավոր հենարանում, ուր նրանք ծնվել ու անվել եյին. ցարիզմի դեմ մղվող համառուսական հեղափոխական պայքարից, վորպես քաղաքական խնդրից, հրաժարումն և անխուսափելի վորոնումներ՝ ցարիզմի հետ խայտառակ քաղաքական գործարքներ անելու համար (կամավորական շարժումը 15 թ.). մարտնչող, թեպետ և գլխավորապես պաշտպանության դիմակի տակ հանդես յեկող, յեռատիմական-ազգայնական վարքագիծ Անդրկովկասում, վոր ոգտագործվում եր ցարիզմի կողմից հեղափոխական ժողովրդական շարժումը խափանելու համար. հայ բանվորնե-

բի անջատումն նրանց միջազգային կազմակերպություններից, նրանց քաղաքական և տնտեսական պայքարի կասեցումն ու անդամալուծումն վոչ միայն շովինիստական ագիտացիայի՝ այլև տեռորների ու ծեծի միջոցով. և այդպիսով, միջազգային հեղափոխական շարժման ու աշխատավոր ժողովուրդների խաղաղ զարգացման հասարակական հիմքերի խախտումն Անդրկովկասում և այլն,—այսպես եր մի քանի բառերով դաշնակցության մինչհոկտեմբերյան քաղաքական գործունեության եությունը, այսպես եր նրա օբյեկտիվ ճակատագիրը, այս եր նրա պատմական կոչումը։

Ցեվ ահա այդ կուսակցությունը, վոր Տաճկաստանում դինվորական և քաղաքական արկածներ եր կազմակերպում, իսկ Անդրկովկասում բռնել եր ազգայնական ռեակցիայի ուղին, պատմականորեն զարգանալով և ձևակերպվելով այդ յերկու քաղաքական ուղիներով, ձեռք բերելով համապատասխան և յուրորինակ սովորություններ ու ավանդություններ և իր շարքերում կուտակելով բիրա պարտիզան-տեռորիստական դինվորական տարրեր և անուղեղ մտավորականություն, վորը միայն կարող եր մարդկությունը բաժանել ազգերի և այդ ուղղությամբ անխմաստ ֆրազեոլոգիա բանեցնել՝ հիմարացնելու համար թե բանվորներին ու գյուղացիներին և թե ինքն իրեն —հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո միացրեց այդ յերկու ուղին իր համար մի մեծ ճամբայով և դարձավ ավելի բացորոշ ու աշկարա ազգայնական յեսաղիմության և միաժամանակ ավելի բիրա ու ցինիկ քաղաքական և ռազմական արկածների կուսակցություն։

Դաշնակցությունը, գինքը ձեռքին և վրվրած դեմքով գուրս գալով բանվորա-գյուղացիական հեղափոխության դեմ և Անտանտի հաղթությունից հետո վորոշակի հասկացնել տալով, վոր նա համառորեն իր սիրած մեթոդներով պետք և ձգտի մեծ, «ծովից-ծով» Հայաստանին, դրանով ել նա ցույց տվեց, վոր վոչ միայն մի կաթիլ ցանկություն չունի պատմության մեծ թեքումի որերին վորևե գնահատության յենթարկելու իր հին քաղաքական ուղին, այլ ընդհակառակը, այդ իսկ ուղիով նա մտնում և իր

պատմական զարգացման նոր, վերջին և ամենամած փուլը։ Իսկ դա նշանակում է, որ կամ այդ կուսակցությունը, այսպես թե այնպես պիտի հաներ հայերի հավաքման և մեծ Հայաստանի, կամ թեկուզ որևէ դաշնակցական Հայաստանի*), ազգային իդեալին, կամ նա վերջապես պիտի տար իր վերջնական հաշիվը պատմության անողոք դատաստանի առաջ այն հարյուր հազարավոր անմեղ զոհերի համար, որոնց արյունով նա շաղախել էր իր քաղաքական այդ պատմությունը և շարունակում էր շաղախել։

***

18 թվի գարնանը տաճկական սուլթանի և նրա փաշաների համար դժվար չէր ընկճել իր պատմական թշնամու՝ Դաշնակցության անզոր և խղճուկ դիմադրությունը և թուլլ չտալ նրան իշխանություն ձեռք բերելու Հայաստանում։ Բայց յեթե դաշնակցականներին այդ հաջողվեց, և նրանք Հայաստանում իշխանության գլուխ անցան որոշ և կարճ պատմաժամանակով, ապա այդ այն պատճառով, որ նրանք ինքնագործ յեսատիմական զենք եյին հանդիսանում Անդրկովկասի ներքին հեղափոխական ուժերի և խորհրդային Ռուսաստանի դեմ մղվող պայքարում։ 18 թվի գարնան և ամառվա պայմաննե-

---

*) Մեծ Հայաստանի լոզունգը դաշնակցականները արծարծեցին Անտանտայի 19 թվին տարած հաղթությունից հետո, ի հարկե վոչ առանց վերջինիս կամքի ու խորամանկ թելադրանքի։ Մինչև այդ, խոսքը հայ ժողովուրդը տաճկական լծից ազատելու, բարենորոգումների, ինքնավարության, յեվրոպական պետությունների հովանավորության (և այլն) մասին եր։ Բայց և այնպես այդ այն վախճանական լոզունգը եր, դեպի վորը Դաշնակցությունը պատմականորեն ընթանում եր։ Միայն պատմությունը արագացավ համաշխարհային պատերազմից և Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից, վորի հետևանքով Դաշնակցությունը յուրատեսակ թռիչք կատարեց դեպի այդ հայկա-բուրժուական թագավորության տանիձելու բացարձակ լոզունգը։

1915 թվին այդ կուսակցության առաջնորդները ընկան մ/նչև այն աստիճան, վոր ուզում եյին Ջեմալ—փաշային Ասիական Տաճկաստանին, նույն թվում և Հայաստանին, նոր սուլթան դարձնել։ Այս հարցով հետաքրքրվող ընթերցողին հանձնարարում ենք «Հայաստանի ավտոնոմիան և Անտանտը» գիրքը, վոր լույս և ընծայել Հայաստանի հեղափոխական Թանգարանը, և վորը գտնվի դիվանագիտական վավերագրեր և պարունակում։

րում, համաշխարհային պատերազմի թեժ միջոցին, յերբ Տաճկաստանը հարկադրված եր լարել բոլոր ջանքերը, նրան բոլորովին էլ ձեռնտու չեր իր ուժերը զբաղեցնել՝ Հայաստանը նվաճելու և դաշնակցականներին տապալելու համար, մանավանդ վոր վերջիններս հոժարակամ յելնելով խորհրդային Ռուսաստանի դեմ, որյեկտիվորեն Տաճկաստանին եր նպաստում։ Դաշնակցականների պայքարն ուղղված եր վոչ թե Ռուսաստանի դեմ ընդհանրապես, այլ միայն Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ, բայց Տաճկաստանի համար այդ պայքարը միաժամանակ պայքար եր առհասարակ Ռուսաստանի դեմ։

Անդրկովկասը Ռուսաստանից բաժանվում եր իր իսկ սեփական հակահեղափոխական ուժերի շնորհիվ։ Այդ պատմական ակտը արագացնելու և ձևակերպելու համար պահանջվեց միայն վորոշ քաղաքական դիպլոմատիական և զինվորական ճնշում Տաճկաստանի կողմից, վորը հետո, համաշխարհային պատերազմի նրա համար նպաստավոր յելքի դեպքում չեր դանդաղի առաջին իսկ պահին վոչնչացնելու դաշնակցական կառավարությունը և հարթելու դեպի Թիֆլիս ու Բաքու տանող ճամբան։

Իսկ յեթե Դաշնակցությունը ատորպրեց Անդրկովկասի անկախության ակտը, ապա նա այդ արեց վոչ թե այն պատճառով, վոր հարկադրված եր, ինչպես այդ առաջին հայացքից կարող եր թվալ, այլ նրա համար, վոր նա ամեն մի հակահեղափոխությունն,նույն թվում և տաճկական հակահեղափոխությունը, դերադասում եր բանվորա-գյուղացիական հեղափոխությունից և Խորհրդային Ռուսաստանից։ Այստեղ չպետք է մոռանալ վոչ միայն արտաքին պայմանների ճնշումը, այլ և այն ներքին հեղափոխական կացությունը, վորի որով կատարվում եր Անդրկովկասի՝ Ռուսաստանից անջատվելու պատմությունը,—Բաքվի պրոլետարիատի և վրացական գյուղացիության ապստամբությունները, ազրբեջանական գյուղացիության ազրարային հեղափոխական տրամադրությունը և այլն։ Յեվ այդ դեպքում ավելի քան պարզ կլինի, վոր 18 թվի քաղաքական պայմանների որով, վորքան էլ անհաճելի լինեյին այդ պայմանները դաշնակցականների հա-

մաբ, նրանք միանգամայն գիտակցորեն համաձայնեցին Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու և այն ներքուստ բաժան-բաժան անելու, որովհետև այդ պատմա-քաղաքական ակտերը, համաշխարհային պատերազմի և Անդրկովկասի դրության պայմաններում, անմիջորեն բղխում էին նրանց ազգայնական—յետադիմական էությունից և հակահեղափոխական հիմնական քաղաքական դիրքից։ Առանց վրևե տատանման ընտրելով, կամ ավելի ճիշտ, շարունակելով հակահեղափոխական ուղին, այդ կուսակցությունը պետք և անդավաճանորեն ընթանար այդ ուղիով բոլոր հաճությունների ու տհաճությունների, բոլոր խոչընդոտների և դժվարությունների միջից։ Պայքար հեղափոխության և Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ և դիմադարձություն դեպի համաշխարհային հակահեղափոխությունը,—ահա թե վրն էր Դաշնակցության քաղաքականության անկյունաքարը, և այդ տեսակետից, այդ հիմնական հարցում, Տաճկաստանը և Գերմանիան վոչ միայն չէին խանգարում, այլ որյակտիվորեն ոգնում էին Դաշնակցությանը։

Ահա թե ինչ է գրում Դաշնակցության և նրա կառավարության պաշտոնական որգան՝ «Հառաջում», 19 թվի սեպտեմբերի 20-ին, այդ կուսակցության լիդերներից մեկը՝ Ս. Վրացյանը, որը հետո, հայկական հակահեղափոխության հետագա պատմության մեջ, տխրահռչակ հերոսի դեր խաղաց։

«Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից չհարկե մի դժբախտ անհրաժեշտություն էր։ Անկախության հռչակումն էլ ավելի շատ արտաքին պայմանների հետևանք էր, քան ժողովրդների ներքին կամ արտահայտության արդյունք։ Բայց դրանով բացատրել հրահրված ազգային կրքերը՝ կնշանակեր ծառերի յետևից անտառը չտեսնել։ Դեռ Ռուսաստանից չէինք բաժանվել և անկախության մասին չէինք էլ երազում, բայց արդեն իրար մին էինք ուտում վոչ պակաս յեռանդով, քան հիմա։ Դրան ապացույց, թեկուզ Անդրկովկասի ընդհանուր դուրագիական համագումարը, որի տխուր հիշողությունները այսոր էլ թարմ են բոլորի մտքում»։

Ապա Վրացյանը գանում է, որ այդ յերևույթի հիմքում,

այսինքն Անդրկովկասյան ներքին գժտության մեջ կա որ-յնկատիվ պատճառների մի ամբողջ շարք, և «այդ պայմանների մեջ առաջին տեղն է զբավում, անշուշտ, այն բնական ձգտումը ազգովին հավաքվելու և կազմակերպվելու, որ հատուկ է յուրաքանչյուր ազգի... Ժարգոնն ու ֆրազեոլոգիան եր տարբեր, բայց եյապես մենշևիկ վրացին, մուսաֆաթիստ թաթարն ու դաշնակցական հայը ազգային խնդրում միևնույն կետին եյին խփում»: Այնուհետև Ս. Վրացյանն, առանց վորևե բացատրության, թե ինչպես և ինչ ձևով, գտնում է. «Մեր և մեր հարևանների հարաբերությունները ցավոտ խնդիր է, բայց նա վերջի վերջո, պետք է լուծվի հոգուտ այդ յերեք յերկրների խաղաղ կենակցության և անարգել զարգացման»:

Հավանորեն Վրացյանը և նրա կուսակցությունը վատ չեյին հասկանում իրենց դերը տվյալ պատմական պայմաններում: Այդ ընդհանուր ֆրազեոլոգիայում դրսևորվում է դաշնակցական յուրօրինակ մտածողությունն այն չափով, վոր չափով դաշնակցականներն առհասարակ ընդունակ եյին քաղաքականապես մտածելու: Վոր Ռուսաստանից անջատվելը դժբախտություն եր, բայց Խորհրդային Ռուսաստանից անջատվելը անհրաժեշտություն, վոր անդրկովկասյան յերեք ղեկավար կուսակցությունները իրար միս եյին կռծում մինչև Անդրկովկասի անկախությունը ու շարունակում եյին կռծել և դրանից հետո, և վոր այստեղ խորը պատճառներ կային,—դա բավականաչափ անկեղծ խոստովանություն է: Բայց Վրացյանը անկեղծ չե այդ խորը պատճառների բացատրության մեջ. նա ավելի ևս անկեղծ չե և այն բանի բացատրության մեջ, թե ինչ կերպ կարող եր խաղաղ լուծվել այդ հիվանդոտ հարցը:

Վրացյանը չի ժխտում այն փաստը, վոր Ռուսաստանից անջատվելը, բայց հարկավ, վոչ թե Խորհրդային Ռուսաստանից, դժբախտություն եր, և վոչ միայն Անդրկովկասի ժողովուրդները, այլև հենց իրենք էլ մինչև Հոկտեմբերը չեյին յերազում անկախության մասին: Բայց ինչու Հոկտեմբերից հետո նրանք իսկույն յեվեթ սկսեցին յերազել այդ մասին, իսկ ժողովուրդն էլ իբրև թե ցանկացավ ազգովին հավաքվել և

կազմակերպվել։ Այդ նա չի ցանկանում, այդ նրան ձեռնտու չէ բացատրել։

Անդրկովկասի սոցիալական և քաղաքական կյանքը իրենից ներկայացնում էր ռուսական կյանքի վորոշ արտացոլումը՝ ավելի թույլ դասակարգային շերտավորումով, բայց ավելի բարդացած ազգային մոմենտով և ցարիզմի գաղութականացման քաղաքականությամբ։ Ռուսաստանի հեղափոխական շարժումը միշտ արձագանք էր գտնում Անդրկովկասում (1905—17 թ. թ.)։ Սակայն ցարիզմի ևս հարյուրակային քաղաքականությունը Անդրկովկասում բավականաչափ առատ հող էր գըտնում հեղափոխական շարժումը պրովոկացիայի յենթարկելու և այն քայքայելու՝ մի ազգը մյուսի դեմ լարելով։ Յեվ այդ տեսակետից հայկական նացիոնալիզմը, վոր մարմնացած էր ի դեմս դաշնակցության, առաջին տեղերից մեկն էր բռնում, յեթե վոչ առաջին տեղը։ Պարզ է, վոր նացիոնալիզմի և շովինիզմի այդպիսի հող և մթնոլորտ ստեղծողը աշխատավորական մասսաները չէյին։ Այն ստեղծում էյին առանձին ազգերի շահագործող վերին դասակարգերը, և դա բղխում էր նրանց շահերի հակասության եյությունից, նրանց միջև զարգացող անտեսական մրցությունից։ Ազրբեյջանական և վրացական ավատականությունը ստելությամբ էր լեցվում դեպի Անդրկովկասում տիրապետող հայկական բուրժուազիան։ Համեմատաբար ավելի թույլ վրացական և ազրբեյջանական բուրժուական խավերը բլոկ էյին կազմում կալվածատերերի հետ այդ հարցում։ Հայկական բուրժուազիան տնտեսապես հարձակողական դիրքի մեջ լինելով, քաղաքականապես պաշտպանություն էր հայցում ռուսական ցարիզմից և հայ մտավորականությունից՝ հանձինս Դաշնակցության։ Ազգային շահագործող տարրերը լեզուն, կրոնը և պատմական ավանդությունները ոգտագործում էյին թե իրար դեմ մղվող պայքարում և թե դասակարգային հնդապատակներով, ոգտվելով մասսաների քաղաքական յեռանդությունից։ Աշխատավոր զանգվածներն, ընդհակառակը, ֆաբրիկանների և գործարանների միջոցով և վոխանակության դարդացման շնորհիվ ավելի ու ավելի էյին իրար մոտենում և

կռում Անդրկովկասյան համագործակցող ժողովրդների աշխատավորական ընտանիքի հիմքերը։ Առաջին հանգամանքի մեջ թագնված էին անընդհատ ու անխուսափելի ազգային գժտության և կոտորածների սոցիալական արմատները, իսկ յերկրորդ հանգամանքը՝ խոշոր դրավականներից մեկն եր Հոկտեմբերի և խորհրդային ֆեդերացիայի հաղթանակի համար Անդրկովկասում։

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը ցնցեց Անդրկովկասը։ Ունևոր, շահագործող և արտոնյալ դասակարգերը և նրանց սպասարկող մտավորական տարրերը, մահու չափ վախեցած, դիմեցին ամեն տեսակ միջոցների, վորպեսզի արտաքին պատնեշ կանգնեցնեն հոկտեմբերյան ալիքների դեմ։ Բայց միաժամանակ նրանք հարկադրված էին և ներքին պատնեշներ կանգնեցնել թե այդ ալիքների և թե իրար դեմ վոչ միայն արտաքին ուժերի ազդեցության ներքո, այլև գլխավորապես այն պատճառով, վոր դա բղխում եր տիրապետող դասակարգերի միջև յեղած ազգային հակասություններից և յերեք տիրապետող կուսակցությունների սոցիալ-քաղաքական բնությունից։ Մենշևիկական, մուսաֆաթական և դաշնակցական այուների վրա չեր կարելի կառուցել և վոչ մի պետական ու ընդհանրապես վորևե անդրկովկասյան շենք։ Սակայն պետական շենքերը՝ կառուցված առանձին-առանձին այդ այուներից ամեն մեկի վրա, նույնպես չէին կարող կայուն լինել, և չեղան։ Թե մեկ և թե մյուս դեպքում այդ պետությունները, ներքին և արտաքին բարդացող ու սրվող հակասությունների պայմաններում, պետք և կառուցվեին մասսաների շահագործման և կողոպուտի, հավելյալ արժեքի բաժանման և համաշխարհային իմպերիալիստների անտեսական ու քաղաքական ճնշման հիմքերի վրա։ Իսկ այդ պայմաններում և այդ հիմքերի վրա անխուսափելի յեր պայքարը Անդրկովկասի ներսում, անխուսափելի էին հավելյալ արյունը և արցունքները այդ հողի վրա։

Ահա թե ով և ինչպես յերազել սկսեց անկախության և պետական ազգային կազմակերպությունների մասին։ Ահա թե վորտեղ վրացյանին հարկ «չը»-կար ներքին պայքարի խորը պատճառները վինտուել, վորովհետև այն ժամանակ նա կարող

եր հասկանալ, որ քանի աշխատավոր մասսաների վրին արտաքին իմպերիալիստական ուժերի ոգնությամբ նստած էին շահագործող դասակարգերը և սրանց՝ իրեն նման՝ քաղաքական գործակալները, մինչև այդ ժամանակ Անդրկովկասի ներքին գժտությունները անխուսափելի էին, իսկ Անդրկովկասյան ժողովրդների խաղաղ կենակցությունը և անարգել զարգացումն անհնարին։ Վոչ թե մենշևիկ վրացին, մուսաֆաթիստ թաթարը և դաշնակցական հայը, ինչպես արտահայտվում է վրացյանը, այլ ամենաճիշտը՝ վրացական մենշևիկը, թյուրք մուսաֆաթականը և հայ դաշնակցականը խփում էին մեկ կետի։ Սակայն պատմությունը խփում եր մի այլ կետի։

Անտանտի հաղթությունից հետո, դաշնակցականները, նորից գոնվելով իրենց հին տերերին և ավելի ամուր զգալով իրենց փոքրիկ հայ ժողովրդի մեջքին, միանգամից ցանկացան նվաճել իրենց նախահայրերի հին հայկական թագավորությունը։ Հանկարծակի, Անդրկովկասյան և արևելքի այլ ժողովրդների ազգային բարդ հյուսվածքում, ինչ վոր կախարդական միջոցով պետք է առաջանար մի մեծ հայկական պետություն անտեսանելի իբար հետ վոչնչով չկապված տերիտորիաներից, ի հաշիվ դլխավորապես Տաճկաստանի, իսկ հետո Ազրբեյջանի և Վրաստանի. այնպիսի մի մեծ պետություն, վոր հայ ժողովրդի ֆիզիքական ուժերը հերիք չեյին լինի նրա ընդարձակ սահմանները պաշտպանելու համար։ Հայաստանի հարևան յերկրների այլազգի հոծ մասսաները պետք և բոլորովին անեմվեյին և ամեն կողմով ճանապարհ տային դաշնակցության խելակորույս եշին։ Տաճիկները, քրդերը, թյուրքերը, վրացինները և բոլոր նրանք, ովքեր համարձակվել եյին հայ չծնվել, բնականորեն, փոխանակ սոված փախստականներ դառնալու, փրկվելով դաշնակցական մասուղերից, պետք և իրենց յերկրներում հետևեյին դաշնակցության նման կուսակցություններին և կառավարություններին, վորոնք իրենց հերթին պետք և ձգտեյին առնվազն խանգարելու դաշնակցության ատտանայական ծրագրներին, արդեն չխոսելով այն մասին, վոր այդ կուսակցություններն ու կառավարություններն ևս ունեյին իրենց ախորժակն ու ծրագիրնե-

րը, չնայած նրանցից և վոչ վոք այդպես աշկարա և բացահայտ և այդչափ շատ չեր պահանջում։

Յեվ համաշխարհային իմպերիալիստները, և նրանց քաղաքական գործակալները, նման դաշնակցականների, գիտեյին, թե ինչ են ուզում և հանուն ինչի յեն պայքարում։ Բայց ի՞նչ հիման վրա պետք ե կռվեր, տանջվեր և արյունաքամ լիներ հայ ժողովուրդը այդ ցնորական գաղափարը իրագործելու համար։ Արդյոք այն կենսական, տնտեսական և քաղաքական շահերի հիման վրա, վորոնք պահանջում եյին մի ինքնուրույն պետական ամբողջություն կազմելու այն ցաքուցրիվ տերիտորյաններից, վորոնց վրա դաշնակցականները ուզում եյին հաստատել հայկական դինաստիայի իշխանությունը։ Արդյոք այն հիման վրա, վոր հայ ժողովուրդը գեթ համեմատական մեծամասնություն եր կազմում այդ հակայական սահմաններում։ Վոչ. հարցը վոչ առաջին հանգամանքումն եր և վոչ էլ յերկրորդում։ Դաշնակցականների պահանջած յերկրում վոչ մի քիչ թե շատ ժողովրդական շարժում հոգուտ հայկականի, այն էլ դաշնակցական թագավորության, դոյություն չուներ։ Այդ ապագա թագավորության մեջ հայ ազգաբնակությունը վոչ միայն բացարձակ մեծամասնություն չեր ներկայացնում, այլև նա մեծամասնություն չեր կազմում նույնիսկ քրդերի ու տաճիկների հետ միասին վերցրած։ Դեռ ավելին։ Հոչակավոր տաճկական այն վիլայեթներում, վորոնք պետք ե այդնոր հայկական մեծ պետության մեծագույն մասը կազմեյին, 15 թվից հայ ազգաբնակություն չկար, դաշնակցականները նրան ամբողջապես կործանել եյին իրենց արկածախնդրական քաղաքականության հետևանքով։ Նրանց մնում եր վերջնականապես կործանել հայ ժողովրդի՝ Ռուսաստանում ապրող վերջին մնացորդները, վորպեսզի այդպիսով ապառնեյին իրենց «պատմական դերը», թեպետ և դաշնակցականներն ասում եյին, վոր յեթե յերկրագնդի վրա անգամ մի հայ մնա, նա և չի դադարի պահանջելու իր նախնիների հայրենիքը։ Ապա ուրեմն ինչումն եր հարցը։ Հարցը նրանումն եր, վոր դաշնակցականները հայ բանվորներից և գյուղացիներից պահանջում եյին, վորպեսզի նրանք հանուն մեծ Հայաստանի թափեյին

իրենց արյունը՝ բացառապես մութ կրոնական զգացումների և պատմական հին հուշերի ու ավանդությունների հիման վրա։ Նայեք թե ինչ է գրում «Հառաջ» լրագրի 19 թվի սեպտ. 20-ի №-ում վոչ անհայտ հայ սպեցիֆիկ «սոցիալիստ» և անգամ «մարքսիստ»—Դ. Անանունը, չամաչելով գոնե իր այդպիսի անվանումից.

«Հայրենիքինվաճումը» (վերնագիրն է, Շ. Ա.)։ Ավելի բովանդակալից նշանաբան հայ մտածող մարդկանց համար, քան այս յերկու բառը, վոր զարդարում են մեր հոդվածի խորագիրը, մենք չենք ճանաչում։ Նվաճել հայրենիք—ասել և ստեղծել հարազատ ազգային պետականություն մեր նախորդներից ժառանգած յերկրամասի վրա։ Նվաճել հայրենիքը—ասել և համառ դիմադրությամբ անվիճելի ժառանգ հանդիսանալ Հայաստանին, վոր վակվին մեզ շրջապատող չարակամ տարրերի շրթունքները, և նրանք համարձակություն չունենան լկտիորեն հայտարարելու, թե հայը յեկվոր է իր նախորդների յերկրում, իսկ քուրդն ու թաթարը բնիկ... Ավելորդ կասկածներ, կազմալուծող շշուկներ ու ակնկալություններ և ազգային միահամուռ աշխատանք—այս յերկընտրանքն է ծառացել մեր առաջ։ Առաջին վիճակը մեր այսորվա կացությունն է. յերկրորդ դրությունն է, վոր մեզ իր թևերի տակ պիտի առնե, վոր մեզ կարող է չդավաճանել և մեզ առաջնորդել դեպի հաղթություն...»։

Ամբողջ հոդվածը գրված է նույն վոգով, մինչև այն աստիճան, վոր հոդվածի հեղինակը հին նախապատմական Իսրայելի որինակով հուսադրում և վոգևորում է իր ընթերցողին։ Լրագրի խմբագրությունը, ծանոթության մեջ, հայտարարում է, վոր հեղինակի արտահայտած մտքերը չեն հակասում (հարկավ) լրագրի քաղաքական ուղղությանը։

Ժամանակն ու անցքերը պատուհասին այն սոցիալիստական դիմակը, վոր սազական չեր Անանունի և նրա ընկերների դեմքին, և սրանք լիակատար վորոշակիությամբ արտահայտեցին իրենց դաշնակցական հոգին։ «Հառաջը» մեծ հաճույքով սպագրում եր Անանունի հոդվածները, վորովհետև ամե-

նակատարի և ֆանատիկոս դաշնակցականին անդամ ավելին ասելու և գրելու բան չեր մնում։ Այդպես ուրեմն, Անանունի և «Հառաջ»-ի լեզվով հայրենիքի նվաճումը նշանակում եր չհրաժարվելով ապատումի և ազերսանքի քաղաքականությունից, միաժամանակ և միացած ազգային յեռանդուն աշխատանք տանել նախնիների յերկիրը նվաճելու համար, և վոր վերջին հանգամանքն ավելի կարևոր եր, քան առաջինը։ Անանունն այդ արտահայտության մեջ դիտակցորեն թե անգիտակցաբար, սակայն ծպտյալ կերպով ձևակերպում եր դաշնակցականների հենց այն քաղաքականությունը, վոր նրանք վարում էին և վորը հարկավոր եր Անտանտին։

Հայրենիքի՝ մեծ Հայաստանի նվաճումը, դա նշանակում եր անվերջ արյունահեղ վեճեր Տաճկաստանի հետ՝ Տրապիզոնի վիլայեթների համար, Ազրբեյջանի հետ՝ Դարաբաղի և այլ վայրերի համար, Վրաստանի հետ՝ Լոռու, Ախալքալաքի և Սև ծով դուրս գալու համար և այլն։ Այդ բոլոր տերիտորյալ վեճերը միաժամանակ հանդիսանում էին այն անհրաժեշտ պայմանները, վորոնց ոգնությամբ դաշնակից պետությունները Դաշնակցությանը պահում էին իրենց անմիջական հարևանների հետ անընդհատ դինվորական և քաղաքական ինտրիգներ վարելու դրության մեջ։ Միայն այդ ինտրիգների միջոցով համաշխարհային տերերը կարող էին մի կողմից անդամալուծել և քայքայել Հոկտեմբերյան շարժումն Անդրկովկասում և սրան վոտքի կանգնեցնել Սորվդային Ռուսաստանի դեմ, մյուս կողմից, իրենց ազդեցության տակ պահել Տաճկաստանը, Ազրբեյջանը և Վրաստանը։ Բավական եր, վոր դաշնակիցները այդ յերկիրների վարիչներին ակնարկ անեին, վոր կոգնեն դաշնակցականներին՝ իրագործելու նրանց ծրագիրը կամ այդ ծրագրի վորևե մասը, վորպեսզի նրանք խաղաղեին և յերախայաբար չխաղային մեծ պարոնների հետ։

Յեվ այդ տեսակետից, դաշնակիցները հիմարներ կլինեին, յեթե լրջորեն մտածեին մեծ Հայաստանի իրականացման մասին, առանձնապես Հոկտեմբերյան Հեղափոխության և համաշխարհային ցասկոտ բարդությունների որերում։ Յուրաքանչյուր

սիրալիր բառ և թղթի յուրաքանչյուր կտոր, որ առում կամ գրում էին դաշնակցականներին յևրոպական պետությունների պատասխանատու և անպատասխանատու ներկայացուցիչները, յուրաքանչյուր, դաշնակցականների համար դուրեկան հնչող, դիպլոմատիական ակտ, ինչպես դե-ֆակտո ճանաչումը, Սևրի դաշնագիրը և վերջին տխրահռչակ «հայկական ոջախը»,—այդ ամենը աշխատավոր մասսաների արյունն ու արցունքներն արժեր և հետապնդում եր զանազան իմպերիալիստական գործարքներ, քաղաքական կոմպանիաներ և դիպլոմատիական կոմբինացիաներ, բայց յերբեք մեծ, և նույնիսկ ավելի քան մի կերպ գոյություն քարշ տվող Հայաստան: Բորչալուի գավառի Լոռու հայկական շրջանը նույնիսկ ավելի համարվեց Դաշնակցության համար և հայտարարվեց չեզոք գոտի:

18 թվի ոգոստոսի 7-ին, մինչև Բաքվի անկումը, անգլիական գեներալ Թեատերվիլը դաշնակցական Արարատյանի առաջարկին, որը նրա հետ Բաքվի ազգային խորհրդի և Դաշնակցության անունից բանակցություններ եր վարում, Ղազվինից պատասխանում է նամակով, որում ի միջի այլոց գրում է.

«Իսկ ինչ վերաբերում է յերկրորդ հարցին (այսինքն՝ հայերի դրության Յերևանում. Շ. Ա.), ապա ինում է ցավալ, որ այն աքսանչելի ռազմական նյութը (ընդգծումը մերն է), որ կարելի յեր ստանալ Յերևանում, դաշնակիցները ի վիճակի չեն ոգտագործելու: Ա.ռ այժմ յես հնարավորություն չունեմ վոչ մի հույս հայտնելու այդ ուղղությամբ (ընդգծումը մերն է)—մոտիկ ապագայում ոգնություն ցույց տալու»: Յեվ ապա շարունակում է. «Այսպես թե այնպես, բայց վոչ մի կասկած դաշնակիցների վերջնական հաղթանակի մասին լինել չի կարող, և դրա հետևանքը կլինի Հայաստանի վերականգնումը: Այդ միակ դրությունը կարող է ձեզ լուսաստու ապագայել (ընդգծումը մերն է) ձեր խաղար հուսահատության մեջ»: (Британский империализм в Баку и Персии в 1917—18 г.г., Воспоминания, стр. 190):

Այդ նամակից յերևում է, որ դաշնակցականները

Բաքվի ազգային խորհրդի և նրա ներկայացուցչի միջոցով անգլիացիներին հրավիրում էին Ցերևան, խոստանալով նրանց օրամատրության տակ դնել հայ ժողովրդը, որպես «աքանչելի ռազմական նյութ»: Մորամանկ գեներալը հնարավորություն և հրաման չունենալով շարժվել Անդրկովկաս և Ցերևան, նախորոք հիմարացնում էր դաշնակցականներին, խոստանալով ապագայում ոգնել նրանց, իհարկե, միայն «այդ ուղղությամբ»:

Հայաստանի վերականգնումը խոսքով և իրականում աքանչելի ռազմական նյութ առանալը Հայաստանում, և այդ որպես «լուսատու աստղ» դաշնակցության համար — ահա թե ինչ էր նշանակում հայրենիքի նվաճումը:

Իրոք, ո՞ւմ էր հարկավոր այդ հեքյաթային Հայաստանը, որ ամենից առաջ Դաշնակցությունը հիմարացնելու մի լոզունգ էր: Համենայն դեպս, միայն նրանց, ովքեր ավելի քիչ էին տառապում, կամ բոլորովին չէին տառապում, և մի առանձին զոհողություն չէին կրում դրա համար.—ընդհանրապես հայկական բուրժուազիային, որի համար մեծ Հայաստանը Տաճկաստանի և Անդրկովկասի բաժանման՝ իրեն համար մի շատ նպաստավոր յեվրոպական ծրագիր էր*). առաձնապես այդ բուրժուազիայի ռուս-կովկասյան ավելի ստվար տարրին, որը կորցրել էր իր մոնոպոլական տիրապետող վիճակը Անդրկովկասում, և որի համար կամ մեծ Հայաստան, կամ առնվազն կորցրած դրության վերադարձը, կամ իրենից հետո—թեկուզ ջրհեղեղ Անդրկովկասում. հայ բուրժուազիային սպասավորող դաշնակցական ինտելիգենցիային, որը վառասիրաբար յերազում էր մեծ քաղաքականություն, պարլամենտական տրիբուն, խոշոր մինիստրական պաշտոններ, որպեսզի ոտարյերկրյա հյուպատոսներին «յերկար սպասել տար մինիստրական ընդունարաններում» և այլն:

Բանվորների և գյուղացիների լայն խավերի համար մեծ Հայաստանի լոզունգը դառնում էր դատարկ և տեղի մի

*) Դաշնակցական կառավարության նախկին նախարար Քաջազնունու վկայությամբ («Դաշնակցությունն այլևս անելիք չունի») մեծ Հայաստանի նախագիծը դաշնակցական պատվիրակությունը ներկայացրել էր դաշնակիցներին առանց կառավարության գիտության, վարձքան հայերի ազդեցության տակ: Պարզ է, թե ինչպիսի վարձքան հայեր կարող էին ազդել դաշնակցական պատվիրակության վրա:

հնչյուն կյանքի այն կոշմարային պայմաններէ որով, վորոնց մասին մենք դեռ ևս կխոսենք։ Ցեթե մինչև այդ դաշնակցականները, ագիտացիա մղելով տաճկահայ ժողովրդի տանջանքների մասին, կարող էին հոգեբանորեն ռուս-հայկական մասսաների մեջ համակրանք առաջացնել դեպի այդ ժողովուրդը, ապա այժմ նախ և առաջ այդ ժողովուրդը չկար, իսկ յերկրորդ՝ Անդրկովկասյան հայ աշխատավորն ինքը ուրիշների համակրանքի կարիքն ուներ։

***

1918 թվի ոգոստոսի սկզբին Ցերևանում բացվեց այսպես կոչված Հայաստանի Ժողովուրդը, վոր իրենից ներկայացնում եր Թիֆլիսի Հայկական Ազգային խորհրդի նորոգված կազմը և բաղկացած եր մի քանի կուսակցությունների ներկայացուցիչներից—դաշնակցականներից, վորոնք խորհրդում բացարձակ մեծամասնություն չէին կազմում, բայց առաջին տեղն էին գրավում (47-ից 18) մենշևիկներից և ժողովրդական ապատության կուսակցությունից (կադետներից)*)։ Բացի Դաշնակցությունից, բոլոր մյուս կուսակցությունները ներկայացնում էին մտավորական խմբակներ, վորոնք Դաշնակցությունից տարբեր մի առանձին սոցիալական հենարան չունենալով և ընդհանուր առմամբ նրա հետ միասին դիմադարձ լինելով դեպի հակահեղափոխությունը, իրապես, կամա ակամա, դառնում էին Դաշնակցության մի տեսակ թուլլ այլակերպություններ։ «Ազգին սպասող վտանգի» մոմենտում այդ խմբավորումների ներկայացուցիչները ցանկացան վրկել ազգը նրանով, վոր մոտն խորհուրդ, վորպեսզի «համաժողովրդական» բնույթ տան դաշնակցականների այլանդակ և անտանելի դիկտատուրային Հայաստանում և եյապես ծածկեն այդ կուսակցության վոճրագործ քաղաքականությունը։ Այն, վոր նրանք նստած էին խորհրդում, դրանից ազգը վոչինչ չեր շահում, յերե միայն չեր կորցնում։ Իրոք, ինչ նշանակություն ուներ այդ կուսակցությունների ներկայությունը խորհրդում, յերբ ամբողջ

*) Ա. յերևույթ խորհրդի մեջ մտցրել էին նաև յերեք անկուսակցական՝ յերեք թյուրքի, մեկ ռուսի և մեկ ասորու։

իշխանությունը փաստորեն պատկանում եր դաշնակցականների արևելյան բյուրոյին և նրա խմբապետներին։ Գուցե նրանք ուզում եյին ոգտագործել խորհրդի տրիբունը, ագիտացիայի համար, բայց ոևմ դեմ կարող եր ուղղված լինել նրանց հիմնական քաղաքական ագիտացիան (իսկ խնդիրը հիմնականում եր, ինչպես նշեցինք, կազմում եր հիմնականից) յեթե վոչ բոյկոտիզմի և բանվորա-գյուղացիական հեղափոխության դեմ։ Իսկ ինչ վերաբերում է կառավարության քաղաքականության և գործողությունների այս կամ այն առանձին թերությունների և պակասների քննադատության, ապա այդ քննադատությունը կորցնում եր իր նշանակությունը այն ընդհանուր «ազգային գործի հանդեպ», վորը այդ կուսակցություններն ընդհանուր առմամբ դաշնակցականների հետ միասին եյին վարում*)։ Առանձնապես հեղափոխական կամ ազգային վտանգի մոմենտներում, այդ կուսակցությունները իրենք հարկադրված եյին հենվել և հենվում եյին Դաշնակցության, նրա խմբապետների և մասուզերիանների վրա։

Մի տարի անց, 19 թվի ոգոստոսի 1-ին, խորհուրդը դիմեց իր տերը պարլամենտին։ Դա մի նոր կատակերգություն եր, վոր խաղացվում եր քաղցի ու համաճարակների, աղքատության և խավարի մեջ խեղդվող փոքրիկ յերկրում։ Բանից դուրս յեկավ, վոր դաշնակցականներին պետք եր նույնիսկ պարլամենտ, վոր ձևականորեն ընտրել եր ժողովուրդը, բայց փաստորեն նշանակվել իրենց կողմից, վորպեսզի ավելի լավ ցուցահանդեսին կոչծանվող ժողովրդի «անկախությունը» արտաքին աշխարհի առջև, խաբելին ժողովրդական մասսաները, խաբելին և մխիթարելին, թերևս նաև իրենք իրենց։

Հայաստանն անկախ եր միայն իր ժողովրդից և կախված եր ումից և ինչից միայն ուզում եք,—դոնքիշոտ դաշնակցական մտավորականից, խմբապետից և մասուզերիատից, ամեն մի անգլիական գեներալից, ամերիկական վիճած ալյուրից և խտացրած

*) Բացի միայն ընկեր Հ. Ագաթանգից, վորն իրոք յեռանդուն կերպով դուրս յեկավ խնդրես մերկացնելու Դաշնակցությունը և նրա կառավարությունը։ Դրա համար էլ նրան ուժեղ կերպով հալածեցին, և նա հարկադրված յեղավ հեռանալ Հայաստանից։

կաթից, վրացական յերկաթուղագծից և Բաքվի նավթից, ար տաքին աշխարհի պայմաններից, միջազգային քաղաքականու թյան և դիվանագիտության ամեն մի փոփոխությունից և այլն։

Այդ պարլամենտական խեղկատակության մեջ, ուր տե ղերի 90 տոկոսը պատկանում եր դաշնակցականներին, միայն եսերները քիչ թե շատ կազմակերպված քառանդամ ոպո զիցիա եյին ներկայացնում, առանց վորի կատակերգու թյունը կկորցներ իր իմաստը։ Եսերական կուսակցությունը և նրա պարլամենտական պատվիրակությունը միայն բավարար վում եյին կառավարական ռեժիմի առանձին թերությունների և յերկրի դրության մասին խոսելով։ Ռեալ քաղաքականություն և գործնական քայլեր—դա եսերների գործը չե, մանավանդ, վոր նրանք չունեյին նույնիսկ վորոշ և հաստատուն որիենտացիա և անհուսալի կերպով շփոթվում եյին քաղաքականության մեջ։

Փետրվարի 20-ին պահանջելով ազատել բանտարկված կո մունիստներին և պատճառաբանելով, վոր կոմունիստները Հա յաստանում վոչինչ չեն արել, Վահան Միհախորյանը (պար լամենտի անդամ) միաժամանակ գրում եր. «Մենք, վոր վոչ մի ատիթ բաց չենք թողել Ռուսաստանի բոլշևիկիզմի վատա գավոր ու յերազական կողմերը մերկացնելու համար» և այլն։ («Սոցիալիստ Հեղափոխական» 8 փետրվարի 1920 թ. № 1)։ 20 թվի մայիսի սկզբին, Ազրբեյջանի մուսաֆաթական կառավարու թյան անկումից հետո, Հայաստանի մայիսյան շարժումից վա խեցած եսերական ոպոզիցիան պարլամենտում պահանջում եր դաշնակցությունից, վորպեսզի նա հոժարակամ և հանդիսավոր կերպով հրաժիրեր բոլշևիկներին և նրանց հանձներ իշխա նությունը։ Ավելի «իմաստալից» բան թուլամորթ եսերները չեյին կարող մտածել։ Դաշնակցականները եսերների յերկյու թները ղիմավորում եյին ատմկալի ծիծաղով։ Ս. Ջամալ յանն ասում եր. «Հայանի յե արդեն, թե եսերները ինչ հույ սեր եյին կապում Բիչերախովի և Դենիկինի հետ։ Այսոր հայա նի դարձավ մի ուրիշ բան ևս, այն, վոր սոց.-հեղ. կուսակցու թյունը խորհրդային իշխանության գլխին հազար անսակ լու տանքներ թափելուց հետո, սկսել և նույն այդ իշխանությանն յերկրպագել»։

Ջուր տեղն եր անհանգստանում Ա. Ջամալյանը։ Ցերկար չշարունակվեցին այդ յերկրպագուԹյունները, միայն մեկ որ, և այն էլ դաշնակցական պարլամենտում։ Հետևյալ որը, յերբ պարզվեց, վոր Հայաստանի խորհրդայնացման հարցը հայ բանվորների և գյուղացիների կողմից միանգամայն ռեյալ է դրված, այդ կուսակցուԹյունը անհետացավ վոչ միայն պարլամենտից, այլ և ընդհանրապես, քաղաքական գործնեյուԹյան ասպարեզից, այդ ասպարեզը Թողնելով ԴաշնակցուԹյանը, և խայտառակ կերպով Թագնվելով նրա Թիկունքում։ Միայն այդ կուսակցուԹյան առանձին անհատները հետևեցին հանգուցյալ բժ. Ա. Մելքոնյանի (ռազմա—հեղափոխական կոմիտեյի անդամ, վորին դաշնակցականները գնդակահարեցին) փառունակ որինակին և մասնակցուԹյուն ունեցան մայիսյան ապստամբուԹյան մեջ, բայց նրանք արդեն և՛ ձևականորեն և՛ փաստապես եսերներ չեյին, այլ կոմունիստներ։ Լավ է, վոր այդ կուսակցուԹյունն իրենից վոչ քաղաքներում, վոչ էլ գյուղերում քաղաքական մի առանձին ուժ չեր ներկայացնում և պարլամենտ եր Թողնված դաշնակցականների վողորմածուԹյամբ։

ԻշխանուԹյունը պատկանում եր վոչ Թե խորհրդին և պարլամենտին, այլ դաշնակցական կուսակցուԹյան, ի դեմս նրա արևելյան բյուրոյի, վորի ձեռքում և խորհուրդը և պարլամենտը հասարակ, յերկրորդական դեր գործիքներ եյին։ ԴաշնակցուԹյան դիկտատուրան հենվում եր վոչ Թե այդ մարմիններըի վրա, այլ բացառապես արտաքին պայմանների և ուժերի վրա և իրրև խաղալիք, ամբողջովին կախված եր այդ ուժերից ու պայմաններից։ Նույնիսկ Վրաց յանը չեր բացառում, վոր Անդրկովկասի անկախուԹյունը, հետևաբար և Հայաստանի անկախուԹյունը, արդյունք եր վոչ Թե ժողովուրդների կամքի արտահայտուԹյան, այլ արտաքին պայմանների։ Այստեղ միայն կարելի յե և պետք է ավելացնել, վոր այդ պայմաններն արտակարգ բնույԹ եյին կրում, կարճատև և աննորմալ եյին, և վորպես այդպիսին, անխուսափելիորեն պետք է առաջացնեյին և ներքին արտաքո կարգի աննորմալ կացուԹյուն ամբողջ Անդրկովկասում և մասնավորապես Հայաստանում։ Այլ

բան և, որ դաշնակցականները մութ ջրում ուզում էին ամենամեծ և թանկագին ձուկը որսալ, և նրանք այդ անհնարմալ պայմանները համարում էին նշան այն բանի, թե իրը պատմությունը հղիացել և մեծ Հայաստանով, և այլ բան, որ պատմությունը նշում եր միանգամայն այլ հակադիր կեղբ այդ չափազանց անհնարմալ կացությունից, այդ պատմական փակուղիից։

Այնուամենայնիվ, նույնիսկ այդպիսի պայմանների որով դաշնակցական իշխանությունը կամա ակամա և տարերայնորեն պետք և իրեն հենարան վիճակը և յերկրի ներսում։ Հայկական բուրժուազիան մեծ եր յերկրից դուրս՝ արտասահմանում և մասամբ վրաստանում։ Նրա վրա դաշնակցականները հենվում էին միայն զորավարական և արտաքին քաղաքականության մեջ, որովհետև փոքրիկ Հայաստանն այդ բուրժուազիայի համար առանձին հետաքրքրություն չեր ներկայացնում։ Հիմնական մասան, աշխատավոր գյուղացիությունը և ամբողջ բանվորական խավերը նրա համար միայն քաղաքական նպատակներով շահագործելու առարկա էին։ Յեվ նա այդ մասան մղում եր հարևանների հետ կռիվներ և ահմանային վեճեր վարելու։ Բավական և նիշել, որ կառավարությունը գինվորի տակ պահում եր ազգաբնակության գրեթե ամբողջ աշխատունակ մասը մինչև 32 տարեկան հասակը։ Մնում էին մանր քաղաքային առևտրական բուրժուազիան և գյուղացիական զորությունը, որոնք, կորցնելով առևտրի և անտեսավարության նորմալ պայմանները, կորցնում էին և իրենց նախկին նորմալ կերպարանքը ու դառնում կատաղի չարաշահներ, մաքսանենգներ և ուրիշի գույքն ու հողերը թալանողներ՝ և միայն այդ գնով ժամանակավորապես հաշտվում իշխանության հետ ու նրան նեցուկ լինում, «թալանիր, մնի և, յերկար չի տևելու»—այսպես եր քաղաքային և գյուղական ճարպիկների նշանաբանը։

Իրերի նման դրության մեջ հին խմբապետությունը, դաշնակցականների արկածախնդրական քաղաքականության անհրաժեշտ գործիքը լինելով, միաժամանակ յերկրի ներքին

պետական վարչության ամբողջ սիստեմի հիմքն էր դառնում և ամբողջովին իրենով անում էր յերկրի ներքին ռեժիմը։ Համբապետը—դա նույն կուրորեն ազգայնաբար մարտնչող դաշնակցական մտավորականն էր գործնականում գրչի և խոսքի փոխարեն մարակն ու մաուզերը ձեռքին։ Դաշնակցական մտավորականը և դաշնակցական համբապետը—վերցրած միասին՝ դա դաշնակցականի ամբողջացած և կատարյալ տիպն է։ Յերբե մինչև այդ դաշնակցականները ելի կարող էին Անդրկովկասի հայ ժողովրդի աչքում համբապետների համար վորոշ հմայք ստեղծել, վորպես ազգային հերոսների, վորոնք գործում էին Տաճկաստանում, այժմ այդ համբապետները, ժողովրդի վրա անսահման իշխանության ձեռք բերելով, դառնում են ամենատխրահռչակ դեմքերը այդ մասսաների աչքում։ Համբապետը վոստիկանության մեջ—դա չինովնիկ-կաշառակերի, ապրարնակության թալանողների և յերկիրը քայքայող մութ ուժերի հովանավորն էր։ Համբապետը բանակում—դա բանակը քայքայող թալանների կազմակերպիչն էր, սահմանները պահպանող համբապետը – դա սահմանային արյունահեղ ընդհարումների նախաձեռնողն ու դեկավարն էր։

Յեվ այսպես, առանց խելքի ու դիտության, յերկիրը կառավարում էին անգրագետ և վայրենի համբապետները մարակով և մաուզերով։ Ներքին վարչական սիստեմը դաշնակցականները վերցրել էին ռուսական ցարիզմից ըստ ձևի, սակայն համբապետական-մաուզերիստական ներքին պետական կառուցվածքն ըստ բովանդակության դերապանցում էր նույնիսկ ցարի վոստիկանական կարգերը։ Ռուսական մարակն ու ավինը չէր կարելի համեմատել դաշնակցական մարակի և մաուզերի հետ, վորոնք վոչ մի որենք և վոչ մի սահման, թեկուզ, արտաքին վայելչության համար, չէին ճանաչում։ Համբապետներն իրենց շուրջն էին հավաքում հին հայդուկներին և տերորիստներին և նրանց շարքերը լրացնում էին նոր ապստամբակարգայնացած և ամեն մի հասարակական խիղճը կորցրած ընկած տարրերով։ Այդ հին լրացված խմբերը իրենց համբապետների իշխանության նոր պայմաններում անչափ այլանդակ կերպա-

բանք եյին ստանում։ Ամբապետի «տղերքը», որ ժողովըրդի կողմից մաուզերիատ անունն եյին ստացել, իրենց այլանդակ վարմունքով, խայտառակություններով և ամեն տեսակ անպատիժ հանցագործություններով լրացնում եյին այն ամենը, ինչ պակասում եր դաշնակցական «անկախ» դիկտատուրայի պատկերը ամբողջացնելու համար։ Դաշնակցությունը և նրա կառավարությունը, անկախ նրանից, թե ցանկանում եյին, թե չե, ի վիճակի չեյին կռվելու այդ խայտառակ յերևույթի դեմ։ Այլ իշխանություն, քան յերկրում լիակատար անիշխանություն ստեղծող խմբապետների և մաուզերիատների իշխանությունն եր, նրանք չկարողացան և չեյին կարող հաստատել։

Կարելի յեր մաուզերիատների կյանքից, դաշնակցական դիկտատուրայի շրջանում, ստանյակ և հարյուրավոր բնորոշ որինակներ բերել, բայց այդ որինակներով չես զարմացնի հայ ընթերցողին և նույնիսկ նրան, ով բախտ կամ դժբախտություն և ունեցել գեթ մի քանի որ լինելու դաշնակցական Հայաստանում։ Բավական և նիշել, որ մաուզերիատը կարող եր կանգնեցնել գնացքը ուզած տեղը անձնական կարիքների կամ քմահաճույքի և կամ «քաջություն» ցույց տալու համար, ազատելու ամեն մի բանտարկյալի, ծաղրելու դատարանը և նույնիսկ դաշնակցական նախարարին, հավշտակելու ցանկացած կնոջը, թալանելու, սպանելու և այլն, և այդ ամենն անպատիժ։

Բայց խմբապետիզմը և մաուզերիզմը իրենց արատահայտությունը գտան առանձնապես կառավարական այն զզվելի գործում, որ ստացավ Հայաստանի հայացման և թյուրքթաթարական ազգաբնակչությունից «մաքրելու քաղաքականություն» անունը։ Զինվորական և վոստիկանական խմբերը և թալանչիների ամեն տեսակ վոհմակները, խմբապետների և մաուզերիատների ղեկավարությամբ, հարձակվում եյին խաղաղ մուսուլմանի ազգաբնակության վրա Ազբաբայում, Բեյուքվեդիում, Զանգիբասարում, Ղարսի շրջանում և այլն, սպանում եյին և անողոքաբար կոտորում, այրում ամբողջ գյուղեր և թալանում մինչև վերջին թելը։ Ով կարողանում եր փրկվել,

նա վախչում եր Տաճկաստան, Պարսկաստան Ազրբեյջան և պատմում այնտեղ դաշնակցական գազանությունների մասին։ Մարդիկ վոճրագործ ձեռքով քայքայում եյին սեփական յերկիրը և իրենց համար անդունդ վորում։

Այդ սոսկալի վայրագ չարդերը, վորոնց հազիվ թե կարելի լինի համեմատել հրեյական չարդերի հետ Ռուսաստանում, դաշնակցականներն աշխատում եյին արդարացնել նրանով, վոր մուսաֆաթիստները նույնն եյին անում Ազրբեյջանում հայերի նկատմամբ, և վոր իբր թե թաթարական ազգաբնակությունն ապստամբում եր նրանց դեմ։ Բայց իրականում հարցը վոչ թե նրանումն եր, վոր մուսաֆաթականները նույնն եյին անում, թեև իրոք սրանք յետ չեյին ճնում դաշնակցականներից այդ գործում, այլ նրանում, վոր դաշնակցականները պարզ և գիտակցորեն անց եյին կացնում յերկրի արյունահեղ հայացումը, գործունեյության մի ամբողջ դաշտ բացելով իրենց խմբապետների և մաուզերիստների ու ամեն տեսակի թալանչիների համար,—վորոնց վրա հենված եր նրանց դիկտատուրան։ Յեվ կերակրելով ու պահելով բանակը և վոստիկանությունն այդ թալանների միջոցով, կառավարությունը դրանով ել քարշ եր տալիս իր վոդորմելի կարճատև գոյությունը։

Այդպիսին եր դաշնակցության դիկտատուրան Հայաստանում, այդպես եյին նրանք փրկում ազգը, այդպես եյին նրանք նվաճում հայրենիքը։

Իսկ աշխատավոր մասսաները հեծում եյին և տնքում—դաշնակցական քաղաքականության կոշմարի և խմբապետական մարակի ու մաուզերի տակ և յելք վինտրում։

ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՐԿՐԻ ՆԵՐՍՈՒՄ ՅԵՎ ՄԱՍՍԱՆԵՐԻ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վրաստանից, Ադրբեջանից և Ռուսաստանից, մանավանդ Բաքվից և Թիֆլիսից լավին կարված գույության վոչ միայն տարինները, այլ նույնիսկ ամիսներն ու շաբաթները պետք է միանգամայն զգալիորեն և բացասաբար անդրադառնային արդյունագործության տեսակետից չափազանց հետաքրքրական և սակավահող գյուղացիական փոքրիկ յերկրի տնտեսական դրության վրա, մի յերկրի, վորը տնտեսապես ձգտում եր դեպի հիշյալ յերկրները և քաղաքները և նշանավոր չափով ապրում եր ի հաշիվ իր սահմաններից դուրս ստացվող բանվորական յեկամուտների։

Իսկ յեթե դաշնակցականներին հաջողվեց Հայաստանը յերկու և կես տարով կարել արտաքին աշխարհից և այն կրակե ողակով շրջապատել, ապա դա վոչ-թե այն պատճառով, վոր ժողովուրդը ամբողջ և և ամեն ինչ նրա հետ կարելի յե անել, ինչպես այդ կարծում եյին դաշնակցականները։ Այդ հարցում նրանք պետք է շնորհակալություն հայտնեյին արտաքին հակահեղափոխական ուժերին, նույն թվում և մուսաֆաթական ու մենշևիկ «հերոսներին», վորոնցից առաջինը հայերին կոտորելու, իսկ յերկրորդը հալածման քաղաքականություն եյին վարում։ Դաշնակցականները Հայաստանի աշխատավորական մասսաներին, վորոնք սկզբում չկարողացան իրենց հաշիվ տալ, հասցրին այնպիսի մի վիճակության, վորից ուրիշ յելք չկար, քան այն, վոր իրոք յեղավ։

Այդ հետաքրքրական և սակավահող շրջաններից, մանր-չարչիական և պրոտեսուլյ չինովնիկական քաղաքներից, վորոնց դաշնակցականները վարչապես ժամանակավոր կերպով միա-

ցրել եյին իրենց իշխանության ներքո, քաղաքներ և շրջաններ, որոնք անտեսապես բոլորովին կապված չեյին իրար հետ կամ կապված եյին չափազանց թույլ կապով, դաշնակցականության հիմունքներով չեր կարող ստեղծվել փոքրիկ Անդրկովկասյան Հայաստան, ինչպես և դաշնակցական քաղաքականության համար չեր ստացվի մեծ Հայաստան, կամ ընդհանրապես ավելի, քան այն Հայաստանը, որը դաշնակցականները ստացան ժամանակավորապես, և որը հապիվ եր շնչում։

(Վերոհիշյալին ավելացրեք դաշնակցական կառավարության արտաքին և ներքին խելագար քաղաքականությունը և այն խմբապետական՝ մասնագիտական կարգերը, որ յերկրում ստեղծեցին լիակատար անիշխանություն, և այն ժամանակ պարզ կլինի, թե ինչու դաշնակցական Հայաստանը պետք է ընթանար և ընթացավ դեպի անխուսափելի կործանում, ֆիզիքական վոչնչացում և բարքերի այլասերում ու վայրենացում։)

Դժբախտաբար դաշնակցական կառավարությունը դրեթե վոչ մի վիճակագրական թիվ չի թողել յերկրի տնտեսական դրության մասին, իսկ այն թվերն էլ, որ կան (Բ. Իշխանյանի թվերը) բացարձակապես վորևե վստահության արժանի չեն։ Այնուամենայնիվ մենք կաշխատենք գոնե յեզակներից վորոշ թվեր և տվյալներ գտնել, պատկերելու համար այն դժոխային յերկիրը, որի անունն եր «անկախ դաշնակցական Հայաստան»։

Արդյունագործության մասին կարիք էլ չկա խոսելու։ Նա դրեթե գոյություն չուներ, իսկ ինչ վոր կար, այն էլ չքացավ։ Պղնձի հանքերի, Շուստովի կոնյակի և գինու գործարանների և բազմաթիվ այսպես կոչված մանր ֆաբրիկանների ու գործարանների մասին մենք արդեն դրեթե ասել ենք յերկրորդ գլխում այն ամենը, ինչ կարելի յեր ասել։ Այստեղ միայն պետք է ավելացնել, որ այդ գործարանների և մանր արհեստավորական ձեռնարկությունների լիակատար քայքայումը հետևանք եր յերկրի ընդհանուր տնտեսական վիճակի և միաժամանակ նշանակություն տնտեսական կյանքի լիակատար անկման։ Համենայն դեպս այդ ձեռնարկությունները, իբրև յերկրի

տնտեսական զարգացման առաջին սադմերը, մի կողմից վորոշ փոխանակային աշխույժ եյին մտցնում յերկրի մեջ, մյուս կողմից, նրանց հաշվին ապրում եր մի քանի տասնյակ հազար ազգաբնակութիյուն։ Այժմ այդ ձեռնարկութիյունների բանվորներն իրենց ընտանիքների հետ լրացնում եյին աղքատ մասսաների առանց այն էլ լայն շարքերը ինչպես քաղաքներում, այնպես էլ գյուղերում, վորովհետև նրանց մեծ մասը կազմում եյին գյուղացիական բատրակները և չքավորները։

Սակավաթիվ բանվորական խմբակները, վերադառնալով գյուղ, քաղաքները թողնում եյին սպեկուլյանտներին, մաքսանենգերին և պորտաբուժներին։ Միայն շնորհիվ նման տարբերի, այդ քաղաքները, վոր իրենցից մեծ գյուղ եյին ներկայացնում, արդարացնում եյին իրենց անունը։ Այդ տեսակետից էլ դաշնակցական Հայաստանի մայրաքաղաք Յերևանը մյուս քաղաքներից մի գուցե տարբերվում եր նրանով, վոր այդտեղ մեծ քանակութիյամբ նստած եյին ավելի խոշոր պորտաբուժներ, թալանչիներ և յերկրի քայքայիչներ, մինչև դաշնակցական նախարարները և պարլամենտի անդամները։ Միայն Ալեքսանդրոպոլ քաղաքը մի յերջանիկ, բայց աննշան բացառութիյուն եր կազմում շնորհիվ մի քանի հարյուր յերկաթուղային բանվորների, վորոնք քաղաքի մեջ մի փոքր աշխուժութիյուն մտցնելով, կարծես թե փորձում եյին նրան վորոշ ժամանակակից նշանակութիյուն և բովանդակութիյուն տալ։ Բանվորների աշխատավարձը, թղթե փողի կատաստրոֆիկ անկման և չարաշահութիյան ու թանգութիյան կատաղի աճման պայմաններում, հասնում եր չնչին չափերի. բանվորներն արդեն հնարավորութիյուն չունեյին առաջվա նման ոգնելու իրենց ընտանիքներին գյուղում և այնտեղ ուժանդակելու իրենց տնտեսութիյանը։ Իսկ ինչ վերաբերում է քաղաքի այլ աշխատավորական տարրերին, մանր արհեստավորներին, այգեպաններին, ինչպես և այն յերկրագործներին, վորոնք այդ քաղաքների ազգաբնակութիյան նշանավոր մասն եյին կազմում, ապա նրանց սոցիալական դրութիյունը,

հետևաբար և բախտը, վոչնչով չէր տարբերվում դյուղատնտեսական ազգաբնակութեյան հիմնական մասսայի սոցիալական դրութեյունից և սրանց՝ դաշնակցական իշխանութեյան որով բաժին ընկած բախտից։

Ժողովրդական տնտեսութեյան ամենահիմնական ճյուղը՝ դյուղատնտեսութեյունն ընկավ, ինչպես յերբեք, և շարունակում էր ավելի յեվս ընկնել։ 1914 թվին նեղկա Խորհրդային Հայաստանի (այսինքն Դաշնակցական Հայաստանի, հանած Ղարսի, Սուրմալուի, Նախիջևանի, և ավելացրած Լոռու շրջանները) սահմաններում ցանքսերի քանակն, առանց Յերևան և Ալեքսանդրոպոլ քաղաքների, 276.957 դեսյատին էր, իսկ 1919 թ. 75.714 դեսյատին, վոր 14 թվի նկատմամբ կազմում էր 27,3%։ Բոլոր տեսակի անասուննների ընդհանուր թիվը նույն սահմաններում և դարձյալ առանց մատնանշած քաղաքների 1914 թ. 2.364.733 էր, իսկ 1919 թ. 714.643, այսինքն 14 թվի նկատմամբ 31.62%. (Հայաստանի կենտրոնական վիճակագրական վարչութեյան ստատիստիքական տեղեկութեյունները 1925 թ. հրատ.)։ Վորքան էլ կոպիտ լինեն այս թվերն, այնուամենայնիվ, մեր կարծիքով, նրանք մոտավորապես ճիշտ են վորոշում դյուղատնտեսութեյան վիճակի տոկոսային փոխհարաբերութեյունը 14 և 19 թ. թ. միջև։ Իսկ ինչ վերաբերում է այն շրջաններին, վորոնք Խորհրդային Հայաստանից դուրս են մնացել և տեղ չեն բռնում այս թվերի մեջ, ապա այդ շրջաններում դյուղատնտեսութեյան պատկերը պետք է ավելի մռայլ լիներ, վորովհետև այդ շրջանները նախ՝ մոտ լինելով տաճկական սահմաններին, ավելի անհանգիստ էին (քրդական հարձակումները, սահմանից տավար քշելը և այլն), և յերկրորդ՝ վորպես առավելապես թրքական շրջաններ, ավելի էին քայքայվում դաշնակցականների կողմից կիրառվող «մաքրման» քաղաքականութեյան հետևանքով։

Նույն կ. վ. վ. տվյալներով (վոր ստացել եմ անձամբ) նեղկա Հայաստանի նույն սահմաններում բամբակի ցանքսերի քանակը 1914 թ. 10.598 դեսյատին էր՝ 232.527 վ. մաքրված բամբակի բերքով, մինչին հաշվով դեսյատինից 21,9 փութ, իսկ

1919 թ. միայն $529^1/_2$ դեսյատին—7.942 փութ, մինչին հաշվով դեսյատինից 15 փութ։ Բամբակի ցանքսի այդպիսի ուժեղ կրճատումը բացատրվում եր ոչ միայն գյուղատնտեսության անկման ընդհանուր պատճառներով, այլև նրանով, որ դաշնակցական կառավարությունը բամբակի գնման մի անխմասա մենաշնորհ եր հայտարարել իր վոչինչ չարժող թղթե դրամի որով։

1919 թվի այգեգործության վիճակի վերաբերմամբ մենք չկարողացանք թվեր գտնել, և հազիվ թե դրանք հնարավոր լինի գտնել։ Բայց մի քանի իրազեկ մարդկանց վկայու թյամբ, վորոնք այն ժամանակ ապրում եյին Հայաստանում, այգինների բերքը չեր կարող նախապատերազմյան բերքի 10—15% ավելի լինել։ Այդ ել վոռնակոխ եր լինում և հափշտակվում զորքերի և ամեն տեսակ թալանչի խմբերի կողմից։ Դրանից բացի այգինների մի մասը բոլորովին յերեան ի վայր եր ձգվում և չեր մշակվում։ Գինեգործության վիճակն այլ կերպ լինել չեր կարող, վորովհետև բացի ներքին անիշխանությունից, այգեգործական արտադրությունների (սպիրտ, կոնյակ և այլն) համար փակ եր մնում ռուսական շուկան։

Ընթերցողին չհոգնեցնենք ամեն տեսակի այլ թվերով։ Բերված թվերն ել բավական են՝ պարզ պատկերացում կազմելու այն կատաստրոֆիքական վիճակի մասին, վորի մեջ ընկավ գյուղատնտեսությունը՝ ժողովրդական տնտեսության այդ համարյա թե միակ և հիմնական ճյուղը, գաշնակցականների իշխանության որով։ Պարզ եր վոր այդպիսի վիճակը պետք ե գնալով ավելի վատթարանար, վորովհետև արագ անկման հիմքում գտնվող պատճառները վոչ միայն չեյին պակասում և չեյին թուլանում, այլ ընդհակառակը՝ ավելի շատանում եյին և խորանում։

Ցերկրի «մաքրման» և հայացման քաղաքականությունը ուղեկցվում եր թալանված և այրված թուրք գյուղերի հողերի անարխիկ գրավումով։ Գաշնակցականները աշխատում եյին այդ հողերի վրա նստացնել թյուրքահայ փախստականներին, բայց, առանց արտադրության մեջոցների և նույնիսկ բնակա-

բաններին, վորոնք այրվում էին դաշնակցականների կողմից, այդ բանը չէր հաջողվում։ Այդ անտեր ճնացած հողերն ընկնում էին գլխավորապես քաղաքի և գյուղի ամեն տեսակ ճարպիկ մարդկանց ձեռքը, վորոնք, ազգակցական և այլ կապեր ունենալով, ոգտվում էին բարձր դաշնակցական խավերի հովանավորությունից։ Այդ գործում անմասն չէին նույնիսկ դաշնակցական նախարարները և պարլամենտի անդամները։ Դժբախտաբար չափազանց դժվար է վորևէ ստույգ թվեր և տվյալներ գտնել՝ վորոշելու այդ հետաքրքրական յերևույթի բնույթն ու չափը, յերևույթի, վոր նոր կալվածատիրական խավի առաջացմանն հանդես գալու յուրահատուկ մի սաղմային ձև էր։ Այդ հողերը մշակվում էին, թե վոչ,—դա միևնույն է, նրանք համենայն դեպս գրավվում էին ապագայի համար։ Բայց ըստ յերևույթին այդ հողերի մի մասը մշակում էին բռնագրավողները, վորոնք շահագործում էին գրեթե ձրի բանվորական ույժը և կառավարական պահեստներից սերմեր էին ստանում։ Այսպես, որինակ, սոցիալիստ-հեղափոխականների լրագիրը 20 թ. ապրիլի 27-ին ապագրել է եսերական ֆրակցիայի կողմից պարլամենտին ուղղված մի հարցապնդում, վորը պահանջում էր բացատրություն տալ, թե ինչ հիման վրա յերկրագործության նախարարը սերմը բաժանել է պարլամենտի՝ հողի հետ վոչ մի առնչություն չունեցող անդամներին, նրանց կանանց և ազգականներին։ Այդ հարցապնդմանը կցված է անունների և ազգանունների մի ամբողջ ցանկ։ Ես-երները չափազանց ուշ, հավանորեն մասսայական խոսակցությունների ազդեցության տակ, հարցնում էին այդ մասին և յերևի առաջուց գիտեին, վոր վոչ մի պատասխան չեն ստանա։

Այսպիսով, մի կողմից դեռ մինչև այդ էլ սակավահողությունից տառապող, հայ գյուղը քայքայված պատերազմներից, անտեսական ու քաղաքական անիշխանությունից, թալանների, ընկնող թղթե փողից և այլն՝ հնարավորություն չուներ մշակելու նույնիսկ նախապատերազմյան ցանքսային տարածության մեկ յերրորդը, մյուս կողմից, նոր հողատերերը և հին զորքապետերը իրենց ձևրքն էին գցում լավագույն հողամասերը, ինչ

չափով վոր այդպիսի հոդամասեր կարելի չեր գտնել Հայաստանում, և մշակում եյին չափազանց աժան բանվորական ուչժով, ինչպես ասում եյին, մի վոր հացով։

Գյուղն իր կյանքում չերբեք նման անտեսական և սոցիալական կացութիյուն չեր տեսել։ Համաժողովրդական մասսայական աղքատացման շարունակ սրվող պրոցեսը հարյուր հազարավոր քաղցած և բացարձակապես աղքատ մարդկանց մի ամբողջ բանակի հանդեպ առաջացնում եր անխիղճ շահագործողների, չարաշահների և ավազակների մի խումբ՝ դաշնակցական պոլիցիայի ուժանդակութիյամբ, վորը կառավարութիյունից ղրեթե ոեալ վոչինչ չստանալով, ապրում եր ի հաշիվ այդ տարբերի։ Իսկ չերբորդ կողմից հազարներով քաղաքներից, առանձնապես Բաքվից և Թիֆլիսից, դեպի գյուղ եյին վերադառնում բանվորները և ամեն տեսակ կիսաքաղաքային և նույնիսկ քաղաքային տարրեր, մինչև մանր քայքայված ձեռնարկուները և նույնիսկ մտավորականները, վորոնք խորացնում եյին գյուղի առանց այն էլ ծանր ղրութիյունը։

Գյուղի միջակ խավերի մի զգալի մասը քայքայվել եր դեռ համաշխարհային պատերազմի տարիներին։ Մնացած մասն էլ, վոր պատերազմի ժամանակ մի կերպ յոլա եր գնացել, արդեն չեր կարող դիմանալ դաշնակցական կարգերում։ Ցերեկ միջակ գյուղացին դա գյուղի այն տարրն է, վոր հազիվ և հաշվեկշռում եր փոքրիկ բյուջեն, առանց զգալի պարտքերի ծայրը-ծայրին հասցնում, ապա այդպիսի տարրը ավելի հեշտ և քայքայվում պատերազմներից, անիշխանութիյունից և ընկնող վայրուտայից. բավական է, վորնա մի զույգ բանվորական ձեռք, կամ մի բանուկ չեզ կորցնի և չկարողանա սերմացուն պահել մինչև նոր ցանքը, թագցնելով քաղցած չերեխաններից, վորպեսզի նրա բյուջեյի ծայրերը արագորեն հեռանան իրարից, և այդ դեպքում նա պատրաստ է վարձվելու հարուստի մոտ, և պարտքի տակ ու նրանից կախման մեջ ընկնելու։

Բայց հարուստը հիմար չեր, վորպեսզի այդպիսի պայմաններում գյուղացուն շահագործներ քիչ թե շատ նորմալ վարձով կամ թե պարտք տար այդպիսի ծանր ժամանակ։ Նա գերադասում եր

հարստությունն կուտակել, մինիմալ ծախսեր անելով և ավելի ռեյալ արժեքներով — չարաշահության, հողի չտեսնված աժան մշակման, իր հողամասերը պարարտացնելու, մաքրելու միջոցով և այլն։ Հայկական գյուղում շահագործման նյութական և բնական հնարավորությունները միշտ սահմանափակ են յեղել։ Սակայն այժմ, այդպիսի աննորմալ քաղաքական պայմանների որով, անընդհատ յերկյուղի տակ և վաղվան որվա անորոշության մեջ, վոչ վոք չեր մտածում ոգտագործել նույնիսկ յեղած հնարավորությունները, առաջնորդվելով քիչ թե շատ լուրջ, տևական տնտեսական ծրագրներով։ Սրտի վատտակել, և այն էլ մինիմալ ռիսկով — այսպես եր ժամանակի վոգին։ Յեվ այդ ժամանակից այդ վոգով ոգտվում եր, ով կարող եր։ Բայց այդպիսիների թիվը Հայաստանում հարյուրներ և հազարներ եր, իսկ տառապողների և քաղցից մեռնողների — տասնյակ և հարյուր հազարներ։

Այդպիսի դրության մեջ, ժողովրդական տնտեսության այդպիսի անկման որով, դաշնակցական Հայաստանը, վոր մինչև պատերազմը ներմուծում եր 5—6 միլիոն փութ հաց (հարևան շրջաններում և յերկրներում կատարվող մանր գնումների հետ միասին), ըստ դաշնակցական կառավարության տեղեկությունների (Բ. Իշխանյանի վիճակագրական տեղեկագիրը № 2.) 19 և 20 թ. թ. ստացավ մոտավորապես յերեք միլիոն փութ ամերիկական ալյուր, մի քանի հարյուր հազար փութ խտացրած կաթ և այլ մանր-մունը ապրանքներ։ Հացի և կաթի փոխարեն նա ամերիկացիներին հանձնում եր զանազան հում նյութերի հին մնացորդները, գլխավորապես բամբակ (ըստ տեղեկությունների, մոտավորապես 50.000 փ.)։ Իշխանյանի այս թվերից նախ և առաջ ինքը սատանան գլուխ չի հանի, և յերկրորդ, նրանցից վոչ մեկին չի կարելի հավատալ։ Բայց յեթե անգամ նրանք ճիշտ լինեյին, ապա նախ և առաջ այդ ապրանքները բավարարում եյին գլխավորապես կառավարական կարիքները, իսկ յերկրորդ՝ նրանք, առանձնապես ալյուրը, ներկայացնում եյին չարաշահության, թալանի և գեղծումների ու այսպես կոչված «լիազորների» և չինովնիկների կաշառակե-

րության առարկա։ Այդ ալյուրից տալիս էին սուաճ փայեր գաղթականներին, իսկ յերբեմն էլ տեղ-տեղ գյուղերում վորոշմաբար բաժանում ֆունտերով։ Բայց սովի և աղքատության ծովում այդ ամենը կաթիլ անգամ չեր հանդիսանում։

Ինչ էին նշանակում այդ թվերը և տվյալները, և ինչ են նրանք ասում, ինչ եր կատարվում յերկրում, ինչպես եր ժողովուրդը մեռնում, և ինչպես էին ոգնում նրան դաշնակցականները և այլն. թող այդ մասին խոսեն եսերական և նույնիսկ դաշնակցական լրագրները, վորոնք չէին կարող լռել այն մասին, ինչի մասին քարերն էին աղաղակում։

1919 թ. մայիսի 6-ին վոնն Պ. Սուբմալուչից գրած թղթակցության մեջ (Սոցիալիստ-հեղափոխական № 1) գրում է. —«Մինչև այժմ նմանը չտեսնված աղետներից մեկը հանդիսանում է Սուբմալուչի շրջանի հայության անարյուն կոտորածը սովից։ Այդ շրջանի հայ ազգաբնակության մեկ յերրորդն է մնացել և այդ մնացորդն էլ դատապարտված է մահվան։ Փանիկ գյուղը, վոր մինչև գաղթը*) ունեցել է 2500 անձ, մինչև մարտի 20-ը մնացել է 750 հոգի, Եվջիլարը՝ 2400, մնացել է 700, Ալի-Ղամարը՝ 1870, մնացել է 862, Ալեթլուն՝ 1200, մնացել է 450, Թեջուլուն՝ 1212, մնացել է 700. այդպես նաև մյուս գյուղերը։ Վերջին յերկու գյուղերն իրենցից ներկայացնում են կատարյալ գերեզմանոցներ։ Ալի-Ղամարում ոուն չկա, բակ չկա, վոր թաղված մարդ չտեսնվի. գյուղի գերեզմանատունը այս տարվա սովից մեռածների թիվը ավելի շատ է, քան հարյուր տարվա ընթացքում. Ալեթլու մոտ և միայն 15—20 հոգի վոտքի վրա տեսա և այն էլ դեմքերը ուռած, մնացածները սովից պառկած հաց էին աղերսում։ Այս բոլորը սոսկ իրականություն է առանց չափազանցության։»

Նույն լրագրի նույն համարում մի այլ եսերական թղթակից՝ Համբիկ ատորագրությամբ Ղամարլուչից գրում է. «Սովը շարունակում է թագավորել շրջանում. սովամահությունները չեն նվազում. ժողովրդի մեծամասնությունը խոտերեվնով է սնվում,

*) Հավանորեն խոսքը հայ ազգաբնակության նահանջի մասին է Սուբմանլուչի գավառից, 18 թ. ամառվա սկզբում, տաճկական արշավանքի ժամանակ։

բոլորը նիհար են, թուլակազմ, սեփական հողը մշակելու ընդունակությունից զուրկ։ Կառավարությունից վոչ մի ոգնություն չի ստացվում, չեթե չհաշվենք այն փոքրիկ պատառը, վոր բաժանվեց վոդորմության ձևով և վորից ավելի շատ ոգտվեցին պարձյալ «լիազորները» ու հարուստ վաշխառուները, քան մեռնող աշխատավորությունը։ Յեգիպատացորենը իբրև սերմացու դրամով ծախվեց և հարուստ կեղեքիչները գնելով այն՝ հաց պատրաստեցին ու ֆունտը 9—10 ռուբլով աղքատ գյուղացուն ծախեցին։ Ցորենը բաժանվեց ըստ հողերի քանակի. պարզ է, վոր այդ դեպքումն էլ ոգտվեց հարուստը, քանի վոր համարյա ամբողջ հողը գտնվում է նրա ձեռքին։ Գյուղացիներից շատերն էլ սովի պատճառով իրենց այգինները շատ չնչին գներով ծախելով գյուղացի տզրուկներին, իրենք զրկվեցին նաև ցորենի բաժին ստանալուց։ Վերջին որերս ցորեն և բաժանվել միմիայն 9 գյուղերի 45-ական ֆունտ ամեն մի դեսյատինի այգու հաշվով։ Հիվանդություններից նույնպես բավական շատ են մեռնում, և չեթե որ առաջ միջոցներ ձեռք չառնվեն, ժողովրդի վերջին բեկորներն անգամ հնարավոր չե փրկել»...

1919 թ. հունիսի 13-ին նույն եսերական թերթում բանվոր Խեչոն իմիջի այլոց գրում է Ղարաքիլիսայից. «Իսկ թե կուզեք իմանալ, թե ինչ ասել է հացի գրվանքան 7—8 մանեթով գնելը՝ դրա համար հարկավոր է քյասիբ և աշխատավոր լինել, այն ժամանակ միայն կգիտենաք, թե ինչ բան է սովն ու թանկությունը. և այդպիսի ծանր պայմաններում, ինչպես պետք է ապրի քյասիբի մի ընտանիքավոր ծառայող կամ բանվոր, վոր ստանում է ամսական 500—600 ռուբլի»*)...

1920 թվի հունվարի 7-ին դաշնակցական «Հառաջը» խմբագրականում «65 դիակ» խորագրով գրում է. «Հունվարի 5-ին Յերևանում փողոցներից հավաքված է 3 դիակ, ոներից 10 և հիվանդանոցներից 52—ընդամենը 65։ Այսպես է հաղորդում

*) Այդպիսով բանվորի ամսական աշխատավարձն եր 600 ր. : 8 ր., վոր հավասար եր 75—80 ֆունտ հացի, այնինքն նախապատերազմյան 3—4 բուբլու։ Վորքան հիշում ենք, դա արդեն կարելի չեր համարել բարձր աշխատավարձ, առանձնապես 20 թվականի համար։

փողոցներում փակցված պաշտոնական բյուլլետենը։ Մի րոպե փորձեցեք կենտրոնանալ այս թվերի վրա՝ որական 65 դիակ միայն մայրաքաղաքում՝ պետությանն աչքի առջև։ Հապա ինչ և կատարվում գավառում՝ հետ ընկած անկյուններում, ասենք մի Դարալագյազում, կամ Նոր-Բայազետում։ Այնտեղից սառցված տեղեկություններն ուղղակի սարսափելի չեն, կատարյալ կոտորած և տեղի ունենում մեր յերկրում, սովն ու ցուրտը հնձում են անխնա ու անհաշիվ, և ամեն որ գերեզման են լցնում հազարավոր կյանքեր»...

1920 թվի մարտի 7-ին հա-երկան թղթակից Յ. գրում է (Սոցիալիստ հեղափոխական № 5). «Հեշտ կերպով փող վաստակելու յեղանակը վարակել է ոչ միայն մեր վաճառի վաշխառուներին ու խանութպաններին, այլ և ինտելիգենցիայի մի հոծ բազմության։ Սա սովորական լեզվով սպեկուլյացիա յե կոչվում։ Ցավ ով չի զբաղվում այժմ այդ որինված գործով։ Նույնիսկ գյուղացիական չուխավորների մի ահագին յերամ է առաջ յեկել մեր իրականության մեջ, վոր կարվելով հողից, թափառում է գյուղից գյուղ, քաղաքից քաղաք փող վաստակելու»...

Այս ամենին դեռ շատ բան կարելի յեր ավելացնել դանազան այլ, ավելի օբյեկտիվ աղբյուրներից, կարելի յեր նաև ավելացնել ավելի ևս սոսկալի փաստեր այն ամենից, ինչ մենք դիտել ենք մեր սեփական աչքերով, բայց դրա համար անհրաժեշտ է գրել վոչ թե մի փոքրիկ գլուխ մի փոքրիկ գրքույկի համար, այլ մի ամբողջ գիրք։ Միայն մենք կկենդրեյինք ընթերցողին, վորպեսզի նա այդ կոշմարային պատկերի առջև ներկայացներ դաշնակցական հախուռն խմբապետին, վորը, մարակն ու մաուզերը ձեռքին, քաղցած մասսային քշում էր դեպի ռազմական արկածներ, և դաշնակցական մասավորական-քաղաքագետին (վայ այդպիսի քաղաքագետին), վորը համառորեն պահանջում էր «ծովից ծով» մեծ Հայաստան՝ վոչ պակաս, քան հեռավոր կիլիկիայով, և վոչ մի դեպքում առանց ապագա յերևակայական Ղարս-Արդվին-Բաթում յերկաթուղագծի*)։

*) Ցերբ վրացական դելեգացիայի հետ յերկար իրար մի կռծելուց հետո (Ցավբոպայում) վերջինս,—ավելի գինդող դառնալով հեղափոխական վտանգի հանդեպ, վոր

Եաերական լրագրի 20 թ. փետրվարի 17-ի համարում վոմն Մխ. Ավդեևը բերում է բժշկա-սանիտարական վարչության տվյալները, ըստ վորոնց 19 թ. Յերևանում մեռել է 14,000 մարդ մաքսիմում 70,000 ազգաբնակությունից, վոր կարող եր ունենալ այդ քաղաքը, այսինքն 20% իսկ 1921 թ. հունվարին՝ 1291 մարդ։

Մեր հաշիվներով վոր ճիշտ է՝ մի քիչ կոպիտ են, վորովհետև այլ հաշիվ կատարել չի յել կարելի, դաշնակցական Հայաստանի սահմաններում դաշնակցական դիկտատուրայի ժամանակ կոտորվել է պատերազմներում ու մեռել սովից և մասամբ հիվանդություններից վոչ պակաս, քան $^1/_2$ միլիոն մարդ մոտավորապես 2 միլիոն ազգաբնակությունից, այսինքն՝ 25%-ը*)։

Այսպիսի յեր դրությունը «անկախ» ու «պարլամենտական» դաշնակցական Հայաստանի ներսում։

Իսկ մի՞թե այդ ժամանակ Ռուսաստանում տնտեսական քայքայում գոյություն չուներ. մի՞թե այնտեղ ևս բանվորներն ու գյուղացիները սոված չեյին և չեյին մեռնում։ Այո, բայց նախ և առաջ այնտեղ վոչ այդպես և վոչ այդ չափով եյին քաղցում ու մեռնում. այնտեղ գյուղատնտեսությունը այդպես կատաստրոֆիկ կերպով չեր ընկել, (Ռուսաստանում գյուղատնտեսությունը քաղաքացիական կռիվների տարիներում ընկել

սպառնում եր Անդրկովկասին Դենիկինի պարտությունից հետո՝ համաձայնվեց դաշնակցականներին զիջել այդ ապագա Բաքումի յերկաթուղագիծը—դաշնակցական պատվիրակությունը պահանջեց, վորպեսզի համաձայնության տեքստում մատնանշված լինի, վոր յերկաթուղագիծը (полотно ж. д.) պետք և պատկանի Հայաստանին։ Դրանով ել խափանվեցին բանակցությունները և նրանք վոչ մի համաձայնության չեկան (տես Զ. Ավալովի հիշողությունները)։ Այդ յերևակայական յերկաթուղագծի մասին դաշնակցականները ավելի շատ եյին մտածում, քան ժողովրդի մասին. այդ դժբախտ յերկաթուղագծի շալակները նրանց համար ավելի թանգ արժեյին, քան հարյուր հազարավոր աշխատավորների կյանքը։

*) 1,600,000 բնիկ ազգաբնակություն + 160,000 ժամանակավորապես ապրող և + մոտավորապես 200,000 տաճկական և այլ փախստականներ = 1,960,000. Խորհրդային Հայաստանը ստացավ վոչ ավելի քան 900,000 ազգաբնակություն՝ նեբառած նույնպես Լոռու շրջանը։ Խորհրդային Հայաստանից դուրս մնացած շրջաններում (Նախիջևանի շրջան) փրկվածների թիվը կարելի յե հաշվել վոչ ավելի քան 300,000 մարդ. Հայաստանից հեռացածների և փախածների թիվը մոտավորապես 200,000. Այսպիսով 1,960 հազարից մոտավորապես փրկվեց 1,400 հազար, պակասում է 560 հազար։

եր վոչ ավել, քան 50%-ով) ինչպես ընկել եր նա առանց այն էլ աղքատ Հայաստանում, իսկ յերկրորդ՝ վոր կարևորն է, այնտեղ բանվորները ու գյուղացիները գիտեյին, թե ի՞նչու յեն քաղցում ու մեռնում։ Այնտեղ նրանք իրար միջև բաժանում եյին հացի վերջին կտորը և մեռնում գեներալների ու կալվածատերերի դեմ մղվող փառունակ կռվում. մեռնում հանուն հողի, ազատության և խաղաղության, հանուն իրենց արդար իրավունքի, իրենց քրտինքի և արյան։ Նրանք պատմական մի հոյակապ գործ եյին կատարում, վորպես դի այլևս չլինի վոչ պատերազմ, վոչ սով, վորպեսզի մարդը գազանի նման չխեղդի մարդուն։ Իսկ ի՞նչու համար եյին քաղցում և մեռնում Հայաստանի բանվորները ու գյուղացիները. տաճկական լծոների և վիլայեթների, յերևակայական Բաթումի յերկաթուղագծի և Կիլիկիայի համար։ Արդյո՞ք նրանք այդ ցանկանում եյին. արդյո՞ք նրանք վորևե գաղափար ունեյին այդ ամենի մասին։ Ո՞ւմ եր հարկավոր այդ ամենը, բանվորներին և գյուղացիների՞ն, թե՝ աշխատավոր ժողովրդի շահագործողներին, հարստահարիչներին, սպեկուլյանտներին, խմբապետներին և դաշնակցական մինիստրներին։ Բայց արժե՞ դրա մասին խոսել նրանց հետ, ովքեր մինչև այժմ չեն հասկացել այն տարբերությունը, վոր կար Ռուսաստանում և Հայաստանում կատարվածի միջև։ Այդպիսիների վրա կարելի յե միայն ծիծաղել, բայց կյանքն արդեն ինքն ամենից ավելի լավ և ծաղրել դրանց։

Ավելի լավ և նայենք, թե վերջի վերջո Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները հասկացան թե վոչ այդ տարբերությունը։

* * *

17 թվի առաջին ամիսները, Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, մենք հայկական գյուղերում հարցնում եյինք գյուղացիներին. «ի՞նչու դուք ձայն եք տալիս դաշնակցականներին, այլ վոչ թե բոլշևիկներին կամ առհասարակ սոցիալ-դեմոկրատներին» և ստանում եյինք հետևյալ պատասխանը. «վորովհետև մենք հայեր ենք, իսկ սոցիալ-դեմոկրատները վրացիներ են»։ Այս-

պետք չեր հայ գյուղացու քաղաքական գիտակցության աստիճանը. այսպես էին նրան ուսուցանում զորբաններն ու տերտերները, դաշնակցական ագիտատորներն ու խմբապետները: Մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը հայ գյուղացին կուսակցությունների մասին այլ պատկերացում չուներ, իսկ մինչև Փետրվարյան հեղափոխությունը բոլշևիկների մասին չեր լսել:

Ուզիլ չերեք տարի հետո, 1920 թվի հոկտեմբերյան ամիսներին մենշևյան գյուղացիները, արդեն չսպասելով մեր հարցին, փակում էին մեր ճամփան՝ բացականչելով*). «մենք այլևս չերբեք ձայն չենք տալու դաշնակցականներին: Մենք հիմա հասկանում ենք այն ամենը, ինչ ասում եր ձեր կուսակցությունը չերեք տարի առաջ: Մենք պատրաստ ենք զենքը ձեռքներիս կռվելու Դաշնակցության դեմ, միայն թե ճամփա ցույց տվեք և առաջնորդեք մեզ, մենք բոլորս կգնանք ձեր կուսակցության չետևից: Յեթե չեք հավատում, կարող ենք գյուղական վորոշումներ հանել և ձեզ բերել:

Կատարվում եր անհավանական և չեղած մի պատմություն, կատարվում եր այն, ինչ վոչ միայն 2—3 տարի առաջ վոչ վոք չեր կարող նախատեսանել, այլ և անգամ աչքերիդ ու ականջներիդ չեյիր կարողանում հավատալ: Գյուղացու ամուր դանգը չերեք տարվա ապրած սարսափների և քաղցի ու մահի ուրվականի հանդեպ ավելի փափուկ եր դառնում՝ բոլշևիկյան ճշմարտությունն ըմբռնելու համար: Նա այդ 2—3 տարվա ընթացքում սկսել եր հասկանալ այն, ինչ նա հազիվ թե հասկանար 2—3 տասնամյակում՝ այլ ավելի նորմալ պայմաններում: Սաերական լրագրի թղթակիցը Սուրմալուից գրում .եր. «գյուղի գերեզմանոցում այս տարվա սովից մեռածների թիվը ավելի շատ է, քան հարյուր տարվա ընթացքում»: Դա ճիշտ եր նաև մնացյալ բոլոր գավառների նկատմամբ: Բայց ճիշտ եր և այն, վոր այդ նույն 19 թվին Հայաստանի

*) 1-ին անդրկովկասյան գյուղացիական համագումարի (կայացավ 17 թվի մայիսին) կամպանյան անց կացնելու համար Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, առաջին ամիսները Թիֆլիսի բանվորական պատգամավորների Խորհրդի կողմից չես ուղարկված եյի Ղազախի գավառը: Այդ ամիսները մենք դեռ ևս աշխատում եյինք մենշևիկների հետ մի կուսակցության մեջ, վորպես ֆրակցիա

աշխատավոր մասսաները իմացան և հասկացան ավելի շատ բան, քան նախորդ հարյուր տարվա ընթացքում։ Նրանք հասկացան ոչ թե «թեորիապես», այլ մի տեսակ իրենց հատուկ ձևով, գյուղացիորեն, դառը փորձով։

Բայց փորձից աշխատավոր մասսաները կարող էին հասկանալ միայն մի բան, այն, որ դաշնակցականները իրենց դեպի անդունդ են առաջնորդում։ Սակայն ինչու և ինչպես այդ մասսաները, կտրելով իրենց կապը դաշնակցական կուսակցությունից, դիմադարձ էլին լինում դեպի մեր կուսակցությունը, ամբողջապես նրան վստահելով։ Դա այն հիմնական և հանգույցային հարցն է, որ իր ժամանակ շփոթեցնում եր մեզնից շատերին, չեթե ոչ մեզ բոլորիս։ Այդ հարցի ճիշտ ընբռնումից և այդ արտասովոր շարժման ճիշտ գնահատությունից եր կախված մեր քաղաքականությունը Հայաստանում, մեր գործողությունները և այդ գործողությունների մեթոդները։

Արդյոք այն պատճառո՞վ չեր վստահում հայ գյուղացին մեր կուսակցությանը, որ վերջինս նրա կարծիքով պետք և նրան ձրի հաց և շոր տար, ինչպես որ, չգիտես ինչու, կարծում էլին շատերը, կամ ավելի ճիշտ՝ սլրովոկացիայի յենթարկում կոմմունիստական ագիտացիան։ Ավելի նախիմ և ծիծաղելի պատկերացում Հայաստանի հեղափոխական շարժման մասին չեր էլ կարող լինել։ Ճիշտ է, ժողովրդին հարկավոր եր հաց և շոր, բայց նա դրա համար պատրաստ եր գիշեր և ցերեկ աշխատելու, միայն թե աշխատանքի անհրաժեշտ պայմաններ լինեյին։ Աշխատավոր ժողովուրդը այնքան էլ պարզամիտ չէ, ինչպես յերբեմն նրան պատկերացնում են, որպեսզի հավատար նման հեքյաթներին և դրա համար էլ զենքը ձեռքին կռվեր դաշնակցականների դեմ, մոռանալով նրա 30 ամյա ավանդությունները, մանավանդ, որ դաշնակցական և ուրիշ կուսակցությունների հակահեղափոխական ագիտացիան ազատակում եր հենց այն մասին, որ Ռուսաստանում սով է, իսկ բոլշևիկները քաղցած մի ամբոխ, որը իր ճամփի վրա թալանում և ավերում է ամեն ինչ ու ամենքին։

Դա ուղղակի հին, ռուսական օրիենտացիան եր, ասում

եյին ուբիշները։ Բայց ռուսական որիենտացիայի հին ավանդական ույժը վոչնչով չդրաևորեցին մասսաները 17—18 թվականներին և լռելյան թույլ ավին դաշնակցականներին Անդրեյկովկասը բաժանելու Ռուսաստանից, գինաթափելու ռուսական զորքերը և ճնշելու խորհրդային իշխանությունը Բաքվում։ Ռուսական որիենտացիայի ավանդական ույժը յերեվան եր գալիս իրրև մասսաների հեղափոխական տրամադրության արտահայտության յուրահատուկ մի ձև, բայց շարժման եյությունը ավելի խորն եր, քան հասարակ ռուսական որիենտացիան։ Ըստ վորում այդ որիենտացիայում արտահայտվում եր վոչ թե հասարակ հին տրադիցիոն ույժը, այլ Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական ազդեցությունը։

Դա ի՞նչ հիդափոխական շարժում ե, դա պարզապես մասսաների քաղցած զայրույթն և դաշնակցական այլանդակությունների դեմ—«խորիմաստ» կերպով ասում եյին նրանք, ովքեր հեղափոխությունը չեյին պատկերացնում առանց կալվածատերերի և բուրժուազիայի՝ ամեն մի գավառում, ամեն մի շրջանում։ Այո, իրոք դա մասսաների քաղցած զայրույթն եր, բայց այդ քաղցած զայրույթը փոխվում եր հեղափոխական շարժման, ձուլվելով Անդրկովկասի հեղափոխական շարժման հետ և լուծվելով ռուսական բանվորա-գյուղացիական հեղափոխության մեջ։ Ի՞նչ վույթ, վոր այն սահմաններում, վոր արհեստականորեն անց կացրին դաշնակցականները, խոշոր բուրժուազիա և կալվածատերեր չկային. մի՞թե հայ և ոտար բուրժուազիան չեր, վոր այդ արհեստական սահմաններից դուրս և հեռու գանվելով հանդերձ՝ քաղաքականապես անխնա շահագործում եր հայ ժողովրդին, և մի՞թե դաշնակցական կուսակցությունը քաղաքական գործիք չեր այդ բուրժուազիայի ձեռքում։

Տաճկական լեռները և վիլայեթները չեյին, վորոնց մասին պիտի հոգար հայ ժողովուրդը, և վոչ ել յերեվակայական Բաթումի յերկաթուղագիծը, նամանավանդ, յերբ նա պարզապես կոտորվում և վոչնչանում եր։ Նա հասկանում եր, վոր պատերազմներն ու ինտերիդներն իրենց դարավոր հարևանների հետ վո-

ծովերը, անկախությունը, ազգը, հայրենիքը և այլն—այս ամենը դառնում էր դատարկ մի հնչուն քաղցի և մասսայական հիվանդությունների սարսափի հանդեպ։

Իսկ ինչու և ինչպես առաջացավ այդ դրությունը, և ո՞ւր է յելքը, մտածում էր գյուղացին։ Այդպիսի դրության մեջ նա, ուզեր չուզեր, պիտի մտածեր և խելքի գար։

Մինչդեռ ճշմարտությունը բոլշևիկական կուսակցության ու Հոկտեմբերյան հեղափոխության մասին հարթում էր իր ուղին դեպի հայկական գյուղը՝ չնայած վոչ մի խոչընդոտի ու սահմանների, չնայած Անտերկովկասյան ներքին ու արտաքին պատնեշներին։ Սրա հետ միաժամանակ գյուղացիությունն իմանում էր Ազրբեջանի գյուղացիների տրամադրության, ազգարարային հուզումների ու բեզերի հետ ունեցած ընդհարումների և Վրաստանի գյուղացիության ապստամբությունների մասին։ Բաքվի պրոլետարիատը, 18 թվի սեպտեմբերյան հարվածներից հետո շունչ առնելով, մոտավորապես 19 թվի սկզբից նորից սկսեց տաք և յեռանդուն կոչերով դիմել Անդրկովկասի բոլոր աշխատավորներին՝ բոլշևիկյան կուսակցության դրոշակի ներքո դուրս գալ պենքը ձեռքին միասնական միջազգային շարքերով համաշխարհային և տեղական հակահեղափոխության դեմ։

Հայ գյուղացու խավար մտքերը կարծես թե սկսում էին պարզվել. նա կարծես սկսում էր հասկանալ, որ «վոչ բոլոր սոցիալիստներն են վրացիներ և վոչ բոլոր թյուրքերը՝ մուսաֆաթիստները»։ Նա իրեն հատուկ ձևով աշխատում էր հասկանալ շրջապատող պայմանները և փնտռում էր մի բան, որից բռներ՝ չխեղդվելու համար։ Բայց հայկական գյուղը քիչ լավ բան էր լսել բոլշևիկների մասին։ Միայն 17 թվին, որոշ շրջաններում նրանք հանդես յեկան և էլ չերևացին։ 18 թվականին և 19 թվի առաջին կեսում մեր կուսակցությանը չէր հաջողվում մուտք գործել հայկական գյուղը։ Դաշնակցական մամուլը, նրա ագիտատորները, խմբապետները և ամեն տեսակ գործակալները անդադրում և համառորեն մտցնում էին աշխատավոր մասների գլուխը, որ բոլշևիկները թալանչի-

ների քաղցած մի ամբոխ է, որ դրանք ավելի վատ են, քան տաճիկները և մուսաֆաթականները, որոնց նրանքհետ դաշն են կապել՝ հայ ժողովուրդը վոչնչացնելու համար, որ նրանք թալանում են, կոտորում կացիններով, ազդայնացնում կանանց և յերեխաներին, և որ հայ բոլշևիկները հայ ժողովրդի դավաճաններն են, տաճիկների, մուսաֆաթականների և ռուս բոլշևիկների վարձկան գործակալները և այլն։

Իսկ արդյոք դաշնակցականները չե՞ն ատում բոլշևիկների մասին, սկսեց մտածել դյուղացին, յերբ նա բավականաչափ վորձեց այդ կուսակցությունը և նրա իշխանությունը, յերբ նա իմացավ նրա մտքի խոսքերի ու խոսքերի գինը։—Ատում են, ինչպես և միշտ. ուզում են ձեզ կործանել, ինչպես վոր կործանեցին տաճկահայերին. բոլշևիկները ազգային կռիվների և հարուստների շահերի համար մղվող պատերազմների դեմ են, նրանք խաղաղության և հալալ աշխատանքի պաշտպաններ են և այլն—շարունակ ու համառորեն պնդում էին նրանց Վրաստանից և Ադրբեջանից, մանավորապես Բաքվից, և այլ վայրերից, ազգային ճնշումներից ու հալածանքներից փախած քաղաքային բանվորները։ Նրանք նրանց պատմում էին բոլշևիկական կուսակցության, խորհրդային իշխանության, Վրաստանի և Ադրբեջանի հեղափոխական անցքերի մասին, ոգնելով ըմբռնել շրջապատը։

Հայկական գյուղը յերբեք չեր տեսել այդպիսի սոսկալի դրություն, բայց նա չեր տեսել նաև քաղաքային և կիսաքաղաքային ավելի գիտակից ու կուլտուրական ուժերի այդպիսի կուտակում։ Դուք այնտեղ կարող եյիք տեսնել վոչ միայն Բաքվի, Թիֆլիսի և ուրիշ վայրերի նախկին բանվորներին, այլև ուսանողների, ուսուցիչների և այլ տարրերի, որոնք նույն պատճառներով Ադրբեջանից և Վրաստանից փախչում էին Հայաստան, գլխավորապես գյուղերը, որովհետև հայկական քաղաքները, ուր ապաստան եյին գտնում մեծ մասամբ դաշնակցության հետ կապեր ունեցողները, չեյին տեղավորում այդ նոր փախստական ինտելիգենցիային։ Գյուղ եյին վերադառնում վոչ միայն նրանք, որոնք մինչև այդ չեյին կոր-

ցրել իրենց կապերը նրա հետ, այլ նույնիսկ նրանք, ովքեր յերկար ժամանակ չեյին վերադառնում և չեյին մտածում վերադառնալ։ Այդ ինտելիգենտական տարրերը Անդրկովկասյան բանվորների հետ միասին ժողովրդական զայրույթի ազդեցության տակ՝ դաշնակցական այլանդակություններին դեմ ուղղված, մի տեսակ տարերայնորեն, մասսաների հեղափոխական տրամադրության առաջնորդներն ու արտահայտիչներն եյին դառնում։

Այսպիսով հայկական աշխատավոր գյուղը հեղափոխականանում եր, կտրելով իր կապերը Դաշնակցությունից, հրաժարվելով վոչ միայն նրան ձայն տալուց, այլ և կանգնելով նրա դեմ ակտիվ պայքար մղելու ճամփի վրա։

Ազրբեյջանին և Վրաստանին սահմանամերձ՝ Զանգեզուրի, Դիլիջանի, Նոր-Բայազետի և Ղարաքիլիսայի գավառները հեղափոխական տրամադրության ակտիվության տեսակետից անկասկած ուրիշ շրջանից ավելի առաջ եյին կանգնած։ Այդ բացատրվում եր նրանով, վոր, մի կողմից, այդ շրջանները համեմատաբար ավելի ուժեղ տնտեսական ձգտում եյին զգում դեպի Բաքու և Թիֆլիս, առանձնապես դեպի այդ քաղաքների բանվորական շուկաները և նրանց միջև ընկած յերկաթուղագիծը, և, մյուս կողմից, այդ գավառներում կուտակվել եր գյուղ վերադարձած քաղաքային բանվորների և այլ կուլտուրական ուժերի ավելի խոշոր քանակություն. մեծ նշանակություն ուներ նաև այն հանգամանքը, վոր այդ շրջանները, Ազրբեյջանին և Վրաստանին մոտիկ լինելով, ուրիշներից ավելի շուտ և անմիջորեն եյին յենթարկվում վրացական գյուղացիության ապստամբություններին և Ազրբեյջանի ագրարային հուզումների ազդեցությանը։ Այդ մոմենտն անկասկած խոշոր հեղափոխականացնող դեր եր խաղում հայկական գյուղի համար։

Սակավաթիվ յերկաթուղային պրոլետարիատն անշուշտ ամենալավ, բայց փոքրիկ հեղափոխական չոկատն եր Հայաստանում։ Նրա տրամադրությունը նույնպես խոշոր առնչություն ուներ գյուղի հեղափոխական տրամադրության հետ, վորովհետև նրա մեծամասնությունը կապված եր գյուղի հետ, և գյուղը ավելի շատ ազդեցություն եր գործում նրա վրա, քան ինքը՝ գյուղի վրա։ Ցեր-

կաթոլիկային բանվորները, թվով վոչ ավելի հինգ հարյուր հոգի, մեծ մասով գյուղացիները և կիսա-գյուղացիները, դժբախտաբար չեյին կարող իրենցից ներկայացնել և չեյին ներկայացնում այնպիսի մի կենտրոնաձիգ սոցիալական և քաղաքական ույժ, վոր կարողանար շատ թե քիչ ուժեղ հենարան և ծանրութեյան կենտրոն ծառայել ժողովրդական շարժման համար։ Բնորոշ է, վոր յերկաթուղային պրոլետարիատի անմիջական հեղափոխական ղեկավարները նույնպես Բաքվի և Թիֆլիսի նախկին բանվորներից եյին, վորոնք փախել եյին այդ քաղաքներից և ծառայութեյուն գտել հայկական յերկաթուղագծի վրա։

Բանակի արտոնադրութեյունը չեր կարող գյուղի արտոնադրութեյունից տարբեր լինել։ Բանակի մեծամասնութեյունը—դա նույն գյուղացիների զավակներն եյին, վորոնք անվում եյին գյուղի քաղաքական արտոնադրութեյուններով։ Բայց հեղափոխական արտոնադրութեյունը յերկրում համակում եր վոչ միայն շարքային զինվորական մասսային, այլ և սորին և նույնիսկ միջին հրամանատարական կազմը։ Միջին, առանձնապես սորին հրամանատարական կազմը, սովորաբար ավելի մոտ և կանգնած լինում զինվորական մասսային։ Նշանակութեյուն ուներ և մի հանգամանք, վոր դաշնակցական կարգերից դժգոհ եր դարձնում գրեթե ամբողջ հրամանատարական կազմը. այդ այն եր, վոր անպրագետ և զինվորական գործին անբանիմաց խմբապետիզմը բանակում առանձին դերք ուներ և ինքնգինքը կոպիտ ու ցինիկաբար եր պահում։

Շատ բնորոշ է, վոր նույնիսկ գյուղական զորքութեյունը, մասսաների հեղափոխական արտոնադրութեյան նոր վերելքի պահին, Դենիկինին չախջախելուց հետո, սկսում եր սեթևեթել հեղափոխական մասսայի հետ, միաժամանակ չկտրելով իր կապը դաշնակցական իշխանութեյունից և իր միջից տալիս եր առանձին անհատ հեղափոխականների։ Հավանորեն զորքութեյան համար յերկրում քիչ բան եր մնացել թալանելու, ու նա ևս կարիք ուներ խաղաղ պայմանների։ Բայց նրա յերկյերեսանի քաղաքական դերքը բացատրվում եր գլխավորապես նրա հեղափոխական և սոված մասսաներից ունեցած յերկյուղով։

Այսպիսով գլխավոր հեղափոխական մասսան գտնվում եր

գյուղերում։ Այդտեղ գտնվում էին և նրա անմիջական և մասնավոր գեկավարները ու առաջնորդները հանձինս գլխավորապես Բաքվի և այլ վայրերի բանվորների։

Հոկտեմբերյան Հեղափոխության լոզունգները, Բաքվի պրոլետարիատի կոչերը, Վրաստանի գյուղացիական ապստամբությունները ու Ազրբեջանի ագրարային հուզումները,—ահա թե ինչն էր բարձրացնում հայ աշխատավոր գյուղացիության քաղաքական տրամադրությունը, և ահա թե ինչն էր Հայաստանի գյուղացիական շարժմանը վորոշակի տոն, քաղաքական իմաստ ու նշանակություն տալիս։

Այն հանգամանքը, վոր աշխատավոր գյուղացիության տարերային, մասնավոր և խորը դժգոհությունն ուժգնորեն մեր կուսակցության գեկավարության էր վինտռում—այդ արդեն վորոշում էր գյուղացիության քաղաքական շարժման բնույթը, իբրև խորհրդային—հեղափոխական շարժում։

ԻՆՉՊԵՍ ԵՐ ԿԱՌՈՒՑՎՈՒՄ ՅԵՎ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՎՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանում մասսայական տարերային ագիտացիա հոգուտ Խորհրդային իշխանության և Կոմունիստական կուսակցության վարվում եր դեռ մինչև մեր կազմակերպված աշխատանքը, կուսակցության թիկունքում, բայց այդպիսի մասսայական—տարերային ագիտացիան, ընդհանուր առմամբ մասսաների համար ճիշտ ընդգծելով հիմնականն ու եյականը, այնուամենայնիվ չեր կարող դեֆեկտները, բացերը, անհաջող և սխալ ձևակերպումները ու լոզունգները չունենալ։

Բայց ավելի հետաքրքրականն այն է, որ այդ կարգով ընթանում եր և կազմակերպչական աշխատանքը, որն ավելի շատ անորոշություններ և ավելի մեծ դեֆեկտներ ուներ։

Այսպես որինակ Դիլիջանի գավառի գյուղերում դեռ ապստամբությունից ամիս ու կես առաջ հայտնաբերում եյինք ավելի հաջող կազմակերպված բջիջների կողքին հակա-դաշնակցական քաղաքական կազմակերպություններ, որոնք կամ եյապես բոլշևիկական եյին, բայց եսերական եյին կոչվում, կամ, ընդհակառակը, գերակշռող եսերական վոգի ունեյին, բայց բոլշևիկական անուն։ Հաճախ այդ կազմակերպությունների գեկավարները եսերներ և մենշևիկներ եյին, որոնք իրենք իրենց վորոշում եյին, որ արդեն բոլշևիկներ են, բայց ձևականորեն իրենց կապերը չեյին կարում իրենց կուսակցություններից և ոգտագործում եյին լեգալ, մենշևիկական և առանձնապես եսերական դրոշակը։

Ընկ. Պապիկը իր հիշողությունները (Կուսպատի արխիվ) ակսում է հետևյալ բառերով. «Այստեղ (Նոր-Բայազետի գա-

վառում, Շ. Ա.) կոմունիստական կազմակերպությունը ձևավորվել է 19 թվին, երբ ընկ. Հ. Սարուխանյանը գալիս է Նոր-Բայազետ աշխատելու։ Մինչ այդ նա կրում էր կիսա-մենշևիկյան, կիսա-կոմունիստական բնույթ»։

Դժբախտաբար, այստեղ հեղինակի միտքը ընդհատվում է, և նա, չբացատրե լով այդ միտքը, չի բերում որինակները, վորոնք բնութագրեյին այդ կիսակոմունիստական կազմակերպությունը։

Ընկ. Արշակ Թոմասյանը իր հիշողություններում (Կուսպատի արխիվ) բերում է Ղարսի կոոպերատիվի ծառայողներից մեկի՝ Վռամ Ղազանջյանի խոսքերը, վորը 1919 թվի նոյեմբերին դիմել էր նրան նույնիսկ դեռ համոզված չլինելով, վոր Թոմասյանը պատկանում է կոմունիստական կուսակցության. «ընկ. Թոմասյան, մենք մի քանի ընկերների հետ շատ ենք մտածում կազմակերպվելու, յերբեմն հավաքվում, խոսում ենք, բայց չենք կարողանում մի բնիճ կազմել, վորովհետև շատ քիչ ենք»։

Այսպիսով հոգուտ խորհրդային իշխանության մղվող ապստամբության հետ միասին նույն կարգով, մի տեսակ ինքն իրեն, առեղծվում էր խորհրդային իշխանության համար մարտնչողների կազմակերպությունը։ Աշխատավոր մասսաների հասարակական բնազդը, սուր ճնգաժամային մոմենտներին յերբեմն ժողովրդական իմաստություն է դառնում և հրաշքներ է գործում։

Այդպիսի յուրահատուկ, յուրօրինակ և բարդ քաղաքական պայմաններում, 19 թվի ամառվա սկզբին սկսվեց կենդրոնացած կոմունիստական աշխատանք Յերկրային կոմիտեյի անդամների՝ ընկ. ընկ. Կասյանի և Մռավյանի ղեկավարությամբ, առաջին հերթին Յերևանում և Ալեքսանդրոպոլում։

Յ Արդեն մի քանի ամիսների աշխատանքը տալիս է կուսակցության 400 կազմակերպված անդամներ, վորոնք նույն տարվա սեպտեմբերին կուսակցության առաջին ընդհատակյա կոնֆերանսում ընտրում են իրենց կուսակցական կենտրոնը հանձինս Արմենկոմի*)—Հայաստանի կոմիտեյի։

*) Արմենկոմ բառը անհաջող կրճատումն է Հայաստանի կոմիտե բառերի. այդ անունը կարող է սխալ մեկնաբանվել և հասկացվել վոչ տերիտորյալ իմաստով, բայց գործածության մեջ եր մտել, վորպես ավելի բարեհնչյուն կրճատում։

Վերևն ասածից դժվար չե հասկանալ, որ Արմենկոմի համար դժվարությունները կայանում եյին արդեն սկսված տարերային ագիտացիան խորացնելու և շարկելու հետ միաժամանակ, գլխավորապես կազմակերպչական աշխատանքի մեջ։ Անհրաժեշտ եր սուզել արդեն գոյություն ունեցող բջիճները, ստեղծել նորերը և նրանց դաստիարակել բոլշևիկական դիսցիպլինայի վոգով, վորպեսզի նրանց միջոցով կարելի լիներ ղեկավարել մասսաների արամադրությունը և նախապատրաստել նրանց գալիք անցքերի համար։ Բայց դժբախտաբար, չնայած վոր կոմունիստները Հայաստանում կիսալեգալ դրության մեջ եյին մինչև 20 թվի հունվար ամիսը և բավականաչափ թիվ եյին կազմում, Արմենկոմը չկարողացավ անհրաժեշտ յեռանդ և վճռականություն ցուցադրել ռազմական բոլշևիզմի վոգով գործող կուսակցական կազմակերպություն ստեղծելու գործում։ Արմենկոմի դանդաղները աշխատողների բացակայության մասին բավարար հիմք չունեյին, աշխատողները կարելի յեր գտնել և Հայաստանում, միայն դրա համար անհրաժեշտ եյին յեռանդուն միջոցներ և վճռական քաղաքականություն՝ կուսակցության շինարարության խնդրում։

Գավառներն ուղարկվում եյին, դեռ 19 թվականի աշնանից, պատասխանատու կուսակցական կազմակերպիչներ և ագիտատորներ, բայց այն դիրեկտիվների անորոշությունն ու անպարզությունը, վոր տրվում եյին այդ ընկերներին, իսկ հաճախ նույնիսկ այդպիսիների լիակատար բացակայությունն ու նրանց աշխատանքի կապի և հսկողության բացակայությունը ստեղծում եյին այնպիսի պայմաններ, վորոնց որով դժվար եր յեռանդուն, ընդարձակ և խորը աշխատանք ծավալել։

Ահա մի բնորոշ դեպք. 20 թվի հունվարի վերջերին Թիֆլիսից միաժամանակ Յերևան յեկան՝ Արմենկոմի արամադրության տակ՝ 4 թե 5 կուսակցական պրոֆեսիոնալներ, վորոնց թվում և այս տողերի հեղինակը. այդ ընկերներին մոտավորապես յերկու շաբաթ պահում եյին Յերևանում, վորպեսզի իմանան նրանց արամադրությունը և հայացքները, վախենալով նրանց «Թիֆլիսյան» դեր հեղափոխականությունից։ Վերջ ի վերջո

ընկ. Կասյանի*) նախագահությամբ տեղի ունեցած Արմենկոմի նիստին պարզվեց, որ մեզնից պահանջվում է հրաժարվել զորքում աշխատելուց և ցուցաբերել մեզ համար ինչ-որ անհասկանալի մի մեծ զգուշություն գյուղական աշխատանքի առպարիզում՝ որը պետք է լիներ խաղաղ ագիտացիոն բնույթ. որքան հիշում ենք, պահանջվում էր նաև զեմստվային մարմինների ընտրություններին մասնակցել, այդ մարմիններում աշխատել և այլն։ Մենք հայտնեցինք, որ մենք որպես բոլշևիկներ չենք կարող չմենթարկվել կուսակցական կենտրոնի հրահանգներին ու ցուցմունքներին, բայց ընդհանրապես կարիք չկա արդյոք ապստամբության պատրաստվել, յեթե այդ հնարավոր է, քանի որ կարմիրը բանակն արդեն մոտենում է Բաքվին։ Այդ հարցը Արմենկոմի անդամների մեջ սխոսր խորհրդածություններ առաջացրեց, և, ուղղակի պատասխան տալու փոխարեն, որոշվեց նոր նիստ հրավիրել ու մեզ հետ բանավեճ բանալ Արմենկոմի քաղաքականության մասին։ Սակայն ընկ. Կասյանի աքսորումը Հայաստանից խանգարեց դրան, և մենք գավառներն ուղևորվեցինք, առանց հրահանգների և ցուցմունքների։

Հայաստանի յերեք կենտրոնական գավառներում—Ցերեվանի, Եջմիածնի և Ալեքսանդրոպոլի գավառներում գյուղացիության մեջ գրեթե վոչ մի ագիտացիոն աշխատանք, մասնավորապես կազմակերպչական աշխատանք, չեր տարվում. բացի Քավթառլիի, Աշտարակի և կարծեմ Ղամարլուլի բջիճներից, ապստամբության պահին հիշյալ յերեք գավառներում ուրիշ բջիճներ չկային, ըստ վորում այդ բջիճները կազմակերպված եյին վոչ Արմենկոմի և Ալեք-պոլի կոմիտեյի կողմից, այլ պատահաբար՝ այդ գյուղերում գտնվող կոմունիստների ջանքերով։ Ըստ այնմ պարզ է, վոր դաշնակցականները այդ շրջաններում կարող եյին հավաքել (և հավաքեցին) հեղափոխական ուժ մեր դեմ, վորովհետև, նախ և առաջ, դաշնակցականների ազդեցությունը, շնորհիվ ուժեղ զորքայության (առանձնապես առա-

*) Ընկ. Կասյանն այդ ժամանակ ձերբակալված եր և նոտած այսպես կոչված միլիցիայի ռեզերվում (դաշնակցական պահնորդական բաժին), բայց ինչ վոր գաղտնի միջոցներով ընկերները նրան բանտարկելության տեղից դուրս եյին բերում մի քանի ժամով։

ջին յերկու գավառներում) ավելի զորեղ եր, քան այլ գավառներում և, յերկրորդ՝ տաճկահայ գաղթական մասսան, վոր դաշնակցականները հրապուրում եյին թալաններով և գաղթականական վայերով և վորին նրա ղեկավարների միջոցով պահում եյին իրենց ավանդությունների ազդեցության ներքո, գլխավորապես գանվում եր, և այն ել կոմպակտ զանգվածներով, հիշյալ յերեք գավառներում։

Գլխավոր ուշադրությունը դարձնվում եր Յերևան և Ալեքսոլ քաղաքների վրա։ Բայց այդ քաղաքներում քիչ թե շատ հաջող սկսված աշխատանքը վոչ գյուղացիական մասսայի և վոչ ել բանակի շրջանում չխորացվեց։ Ամենկոմը գիտակցաբար խուսափում եր բանակում վորևե աշխատանք տանելուց, չնայած, զորամասերում տաբերայնորեն բջիճներ եյին ստեղծվում և կուսակցական ղեկավարության ու կապի բացակայության պատճառով քայքայվում։ Յերևանում կար 2—3 բջիճ, վորոնցից աչքի յեր ընկնում միայն գարաժի բջիճը։

Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն, վոր Ամենկոմին թուլության և անվճռականության մեջ եր մեղադրում, ինքը նրանից տարբերվում եր նրանով, վոր իր գլխավոր ուշադրությունը դարձնում եր «Հայաստանի բանվոր դասակարգի» կազմակերպման վրա։ Այս թեքման մեջ նա բավականին հեռուն եր գնում և նույնիսկ պահանջում եր կուսակցական կենտրոնական մարմինը տեղափոխել Ալեք-պոլ՝ այդ, «հայկական Մոսկվան», պատճառաբանելով, վոր Յերևանում բան չկա անելու։ Ճիշտ և, կոմիտեն մեծ և հաջող քաղաքական աշխատանք կատարեց բանվորների շրջանում, և այդ աշխատանքը նրան գրեթե լիակատար հաղթանակ տվեց դաշնակցականների վրա պրոֆեսիոնալ շարժման մեջ, վորը արտահայտվեց յերկաթուղագծի ապրիլյան կոնֆերանսում (20 թ.)։ Նա նվաճել եր նույնպես բանվորների ամբողջ համակրանքը և քաղաքական տրամադրությունը և նրանց քաշել դեպի քաղաքական մեծ ակտիվություն։ Ալեք-պոլի կոմիտեյի մեղքը, կամ ավելի ճիշտ —դժբախտությունը կայանում եր նրանում, վոր նա դուրս չեկավ բանվորական շրջանակից և չմտավ գյուղացիական

ու զինվորական մասսայի խորքը։ Անհայտ է, թե ամբողջ գավառում, թեկուզ հաշվառումից դուրս, կա՞ր արդյոք մի այլ բճիճ, բացի Քավթառլիյի, դեպոյի և Մուսայելյանի զրահագնացքի բճիճներից։ Ըստ վորում մի վերսիայի համաձայն զրահագնացքում դիսցիպլինայի յենթարկված բճիճ կար, իսկ մի ուրիշ վերսիայով չկար, վորովհետև ամբողջ գնացքը, հրամանատար ընկ. Մուսայելյանի գլխավորությամբ, բոլշևիկական եր համարվում։ Ըստ տեղեկությունների շատ կոմունիստներ, առանձնապես մատավորականները, քաղաքում նույնիսկ չէյին մտնում բճիճների մեջ։

Ալեքսանդրոպոլի գարնիզոնում ամբողջ կազմակերպչական աշխատանքը սահմանափակվում եր «տնավարի» կերպով անձնական կապեր պահպանելով զինվորական մասերի մի քանի հրամանատարների հետ։ Բայց հեղափոխական դաստիարակչական աշխատանքի և կազմակերպված բճիճների բացակայությունը զինվորական մասերի մեջ կարող եր ի չիք դարձնել այդ հրամանատարների դերը, վորքան էլ մեծ լիներ այդ դերը և վորքան էլ նրանք հավատարիմ լինեյին հեղափոխական գործին։ Յենթադրել թե այդ հրամանատարները կվերցնեյին իրենց զորամասերը, պարզապես կանցնեյին հեղափոխության կողմը և դրանով կլուծվեր տվյալ զորամասերի հարցը հեղափոխության ոգտին, դա չափազանց միամիտ բան կլիներ։ Միայն անմիջական կապը զինվորական մասսայի հետ՝ չոկված և ստուգված բճիճների միջոցով՝ կարող եր քաղաքականապես և կազմակերպչորեն ապահովել զինվորական մասերը՝ հեղափոխական կոնսակցության համար։ Կարիք չկա խոսելու, վոր այդ ամենը հնարավոր եր լիովին դեռ ապատամբությունից շատ առաջ։

Մյուս գավառներից քիչ թե շատ հաջող աշխատանք տարվում եր Դիլիջանի և Նոր-Բայազետի գավառներում և Սարիղամիշում։ Այդ շրջաններում մեր ընդհատակյա աշխատողները համարձակվում եյին առանց հրահանգների մտնել և բանակի մեջ։ Ղարսի ընկերները նույնպես տարվում եյին Ալեքսանդրոպոլի քաղաքականությամբ և իրենց ուշադրությու-

նը դարձնում էին բացառապես յերկաթուղագծի բանվորների վրա, չնայած իրենց շրջանում այդ բանվորների թիվը մի քանի անգամ ավելի քիչ եր, քան Ալեքսոլում։ Իսկ Զանգեզուրի գավառի մասին մենք չենք խոսում, վորովհետև այդ գավառի հետ վոչ մի կապ չկար։ Այսպիսով ամբողջ բանակում ապատամբության նախորյակին զինվորական բջիճները կային Դիլիջանի գավառում (6 և միլիցիոն գնդերում), Նոր-Բայազետի գարնիզոնում, Սարիղամիշում (4-րդ գնդում)։

Ապստամբության նախորյակին կուսակցության կազմակերպության թիվն եր 850-900 անդամ և թեկնածու։ Յերեվանի և Ալեքսանդրոպոլի գավառներում 150-ական մարդուց ավել չկար, հաշվելով և բջիճների մեջ չկազմակերպված անդամներին, Ղարսի շրջանում և Նոր-Բայազետի գավառներում մոտավորապես 100-ական մարդ, իսկ Դիլիջանի գավառում 350*)։ Կար նաև վոքրիկ, բայց ռազմունակ կազմակերպություն և Ղարաքլիսայում՝ մի քանի տասնյակ անդամներով, և վոքրիկ բջիճ Իգդիրում։ Դրանք այն մաքսիմալ թվերն եյին, վոր մեզ հայտնի եյին դեռ ապատամբությունից վոչ շատ առաջ. վորակի տեսակետից—այդ վոքրիկ կազմակերպությունն իրենից ընդհանուր առմամբ բանվորների և զինվորների ակտիվ և գիտակցական մասն եր ներկայացնում։ Բայց դժբախտաբար նա իրենից կազմակերպչական և գաղափարական դաստիարակությամբ մոնոլիտ և միասնական ամբողջություն չեր հանդիսանում։ Կապը գավառական կազմակերպությունների միջև թույլ եր։ Մի կազմակերպության վորձը չեր ընդհանրացվում և հայտնվում մյուսներին։ Ամբողջ կազմակերպության համար չեյին ընդհանրացվում և ներքին պետական ու արտաքին կյանքի յերևույթները, վորպեսզի կարելի լիներ նրան դաստիարակել միասնական հեղափոխական վոգով։ Դրա մեջ եր և այն

*) Ընկ. Աշ. Հովհաննիսյանի թվերը—Յերևանի գավառ 200, Նոր-Բայազետի գավառ 60-80, Դիլիջանի և Իջևանի գավառ 150-200, Ալեքսանդրոպոլի գավառ 200, Ղարսի 100 և այլն (եջ 9-10)—ճիշտ չենք Որինակ Դիլիջանի գավառում դեռ անցյալ տարի հաշվվում եր մոտավորապես 200 անդամ դյուզացիներ մինչ մայիսյան սատժով։ Մնացածներն ընկան Դաշնակցության դեմ մղված կռիվներում կամ թև դուրս մացին կուսակցությունից։ 350 թիվը Դիլիջանի գավառի համար հաստատված եր գավառական ընդհատակյա կոնֆերանսում 1920 թվի ապրիլի յերկրորդ կեսում։

քանի հիմնական պատճառներից մեկը, որ կուսակցական կազմակերպությունը, ըստ իր հեղափոխական ակտիվության և ռազմունակության, խայտաբղետ պատկեր էր ներկայացնում։ Այդ տեսակետից համարյա ամեն ինչ կախված էր ղեկավարությունից, նրան տրվող դաստիարակության բնույթից և այն պահանջներից, որ մենք դնում էինք կազմակերպության յուրաքանչյուր անդամի առջև։ Մյուս կողմից կուսակցական կենտրոնի թուլությունը հնարավորություն էր տալիս գավառական կոմիտեներին կամ պատասխանատու կուսակցական կազմակերպիչներին որոշ չափով ինքնուրույն քաղաքականություն վարել տեղական կազմակերպությունները ղեկավարելու գործում։

Մեր առջև կանգնած էր հիմնական մի հարց՝ ներշնչել արդյոք կազմակերպությանը դաշնակցական կառավարության հետ զենքով ընդհարվելու հնարավորության և նույնիսկ անհրաժեշտության անխուսափելիության գիտակցությունը, թե՝ բավարարվել ընդհանուր ագիտացիայով հոգուտ Սորհրդային իշխանության։

Այդ հարցի առիթով կազմակերպության ղեկավար շրջաններում ընդհանուր առմամբ իշխում էին յերկու ծայրահեղ հակադիր տեսակետներ — Արմենկոմի և Ալեքսանդրոպոլի կոմիտեյի տեսակետները։ Մնացյալ կազմակերպությունները ձևավորվեցին ավելի ուշ և չկարողացան ակտիվ մասնակցություն ունենալ կուսակցության՝ Հայաստանում տանելիք քաղաքական ղեկավար դծի մշակման մեջ։

Այդ յերկու տեսակետների քննությանը մենք հատուկ կը լուսա ենք նվիրում։ Բայց այստեղ իսկ մենք անհրաժեշտ ենք գտնում ցրել այն բավականաչափ տարածված կարծիքը, թե Արմենկոմը կանգնած էր ապստամբության կազմակերպման տեսակետի վրա և կարծում էր, որ այդ ապստամբությունը պիտի սկսվի Դիլիջանի գավառից։*) Նույնիսկ Դիլիջանի գա-

*) Այդ կարծիքը արտահայտություն է գտել և ընկ. Աշ. Հով.-ի գրքույկում, հետևյալ ձևակերպությամբ. «Հայաստանի կոմիտեն յենթադրում էր, որ Ղազախն ու Ղարաբաղը վորպես սահմանակից շրջաններ, հեղաշրջման հենակետներ պետք է դառնային Հայաստանի համար։ Գալիք ապստամբությունը պետք է սկսվեր Իջևանի շրջանում, վորտեղից այն արձագանք պետք է գտներ ամբողջ յերկրում» (եջ 14)։ Ապստամբությունը բառը թևև արտասանվել է 20 թվի հունվարի կոնֆերանսում, բայց որ Արմենկոմը լուրջ մտածում էր ապստամբության մասին ու նույնիսկ որոշ ծրագիր ուներ դրա համար — այդ մեզնից ոչ ոքի հայտնի չէր։

վառի ակտիվ ընդհատակյա աշխատողներից մեկը՝ ընկ. Պետրոս Վարդանյանը իր հիշողություններում (Կուսպատի արխիվ) գրում է. «Մարտին յեկավ ընկ. Շ. Ա. Արմենկոմի կողմից նշանակված ընդհատուր գավառում լիազոր՝ վորի գալը կապված եր ապստամբության կազմակերպելու հետ»։ Շ. Ա. տառերի տակ թագնված է այս գրքույկի հեղինակը, վորը Արմենկոմից վոչ մի հրահանգ ապստամբություն կազմակերպելու համար չեր ստացել։ Իսկ յեթե մարտ ամսից Դիլիջանի գավառում աշխատանքն ընթացավ ապստամբության կազմակերպման և նախապատրաստման ուղիով, ապա դա տեղի ունեցավ ավելի շուտ մի տեսակ կիսա-տարերայնորեն, առանց Արմենկոմի հրահանգների և նույնիսկ անկախ նրա կամքից*)։ Իսկապես նման քաղաքական մթնոլորտում ապստամբություն կազմակերպելուց զատ ուրիշ բան չեր էլ ծնում անելու։ Բայց ապստամբություն կազմակերպելը դեռ ևս չեր նշանակում ապստամբվել ինչպես և յերբ ուզում ես, այլ նշանակում եր պատրաստել այն գաղափարապես, կազմակերպչորեն և նույնիսկ տեխնիքապես, անհրաժեշտ չգալու համար։ Ապստամբությունը կարելի յե և պետք է կազմակերպել վոչ միայն ամիաններով, այլ նույնիսկ տարիներով։

Բերենք մի վոքրիկ որինակ ևս, վորը ցույց է տալիս, թե այդ յերկու հակադիր տեսակետները Հայաստանի քաղաքական մոմենտի գնահատության վերաբերյալ ինչպես եյին արտահայտվում ու դրսևորում նույնիսկ սովորական քաղաքական դրույցներում։ 20 թ. հունվարին մեկը մյուսի յետևից Թիֆլիս յեկան ընկ. ընկ. Մռավ-

*) Մի գուցե այդպիսի կարծիքը տարածվել և հետևյալ հանգամանքից. յես դեռ ևս Դիլիջանի գավառում նոր եյի սկսում աշխատանքի ձեռնարկել, վոր մարտի սկզբին պայմանական հեռագրով դարձյալ կանչվեցի Յերևան ուր և Արմենկոմն ինձ ուզում եր թողնել աշխատանքի համար։ Յես արտահայտեցի այն կարծիքը, վոր անհրաժեշտ և արագ պարզել Դիլիջանի գավառում զինական ապստամբություն կազմակերպելու հնարավորությունը, վորովհետև ավելի ճիշտ կլինի ապստամբությունն սկսել այնտեղից, յեթե ընդհանրապես մեզ կհաջողվի ապստամբել։ Ինձ համար անձնապես ապստամբության հնարավորությունը և նույնիսկ անխուսափելիությունը պարզվեց մոտավորապես 20 թվի մարտի վերջին, յերբ յես աշխատանքի մեջ մտա։ Արմենկոմը հարցի այդ ընդհանուր դրման հետ գուցե և համաձայնվեց, վորովհետև ինձ յես ուղարկեց։ Բայց դա դեռ չեր նշանակում, վոր Արմենկոմը կանգնած եր ապստամբության կազմակերպման տեսակետի վրա։

յանը և Ավիսը։ Վերջինս Բաքու յեր գնում ժամանակավորապես, իսկ առաջինը Յերկրային կոմիտե՝ ինֆորմացիա տալու, աշխատողներ և միջոցներ ստանալու։ Ընկ. Մռավյանը, մի փոքրիկ խորհրդակցության մեջ գանգատվելով Յերկրային կոմիտեյի վրա, նրա՝ դեպի Հայաստանի կազմակերպության կարիքներն ունեցած վոչ բավարար ուշադրության համար, մեզ վոչ եր անում գնալ Հայաստան և ասում եր. Հայաստանում պարարտ հող կա կոմունիստական աշխատանքի համար։ Ընկ. Ավիսը մանավոր զրույցում մեզ ասում եր. ինչ հողի մասին եք խոսում։ Յես ձեզ ասում եմ, վոր ամբողջ ժողովուրդը մեզ հետ է, և ամեն մի րոպե մենք կարող ենք ապստամբություն բարձրացնել և իշխանություն գրավել։ Զրույցներ Հայաստանի կուսակցական աշխատանքի պարարտ հողի մասին մենք լսել եյինք մինչև այդ, բայց Ավիսի խոսքերը մեր վրա առանձին տպավորություն գործեցին, և մենք նրան խնդրեցինք Յերկրային կոմիտե անցնել ու նրան իրազեկ դարձնել այդ մասին։

«Պարարտ հողի» և «ամբողջ ժողովուրդը մեզ հետ է» դարձվածքների տարբերությունը մի գուցե և այժմ, խաղաղ շինարարության շրջանում, այնքան էլ հասկանալի չէ, բայց այն ժամանակ, հեղափոխական պայքարի սուր մոմենտին, այդ տարբերությունն ավելի քան հասկանալի յեր։

Չինական ապստամբության կողմնակից եյին Ալեքսանդրոպոլի կոմիտեն և՝ սրա աղդեցության տակ՝ Դարբի ընկերները, բայց նրանք յուրահատուկ ձևով եյին հասկանում հեղափոխական շարժման բնավորությունը, դրանից անհրաժեշտ կազմակերպչական յեզրակացություն չեյին հանում և չկարողացան հարկավոր աշխատանք ծավալել բանակում և պյուղացիության շրջանում։

Խաղաղ ագիտացիայի վոգին տիրում եր գլխավորապես Յերևանում, Յերևանի և Եչմիածնի գավառներում։ Դրանով էլ հենց պայմանավորվում եր այն հանգամանքը, վոր այդ գավառներում շատ թե քիչ ուժեղ կուսակցական կազմակերպություններ չկային, չնայած դրա համար այդ տեղերում ևս ոբյեկտիվ պայմանները գոյություն ունեյին։

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ միայն մասսաների զինական կռվի անհրաժեշտության և անխուսափելության գիտակցության ներշնչումը մեզ ոգնում էր ստեղծելու հեղափոխական մարտիկների դիսցիպլինայի յենթարկված և տոկուն կազմակերպություն՝ դյուղացիներից և զինվորներից։ Յերկրորդ ուղիի վրա, այսինքն խաղաղ ագիտացիայի ուղիի վրա, մեր շուրջը և բանիներում խմբվում էին պակաս ցանկալի և պակաս տոկուն տարրեր։

Կարող ենք արդյոք այդպիսի կազմակերպությունը զեկավարել մասսաների պայքարը դաշնակցական կառավարության դեմ։ Դա նախ կախված էր հեղափոխական և հակահեղափոխական ույժերի փոխհարաբերություններից, իսկ յերկրորդ՝ կուսակցության զինված կռվի կենտրոնացած զեկավարությունից և արտաքին պայմաններից։ Վորքան թույլ էր կազմակերպությունն, այնքան ավելի նշանակություն պիտի ստանար զինական ապստամբության քաղաքական և կազմակերպչական զեկավարությունը կենտրոնի, ապա նաև տեղերի կողմից։

ԻՆՉՊԵՍ ԵՑԻՆ ՀԱՍՈՒՆԱՆՈՒՄ ԴԵՊՔԵՐԸ

Դենիկինի բանակի քայքայումը, որ սկսվեց դեռ 1919 թ. հոկտեմբերին, և Կարմիր բանակի շարժումը դեպի Անդրկովկասի սահմանները, որեց-որ բարձրացնում էին հեղափոխական մասսաների պրամադրությունն Անդրկովկասում։

Քաղաքական կացությունը Հայաստանում ավելի սուր եր դառնում, առաջացնելով ընդհարումներ գյուղերում և տեղ-տեղ էլ գինվորական մասերում իշխանության և հրամանատարության հետ։ Ավելի ու ավելի բացվում ու խորանում եր անդունդը իշխող տարրերի և աշխատավոր ժողովրդի միջև։ Գյուղացիների այդ ընդհարումներն ու հեղափոխական գնդերի հուզումները նշանակում էին նախնական փոքրիկ ճեղքվածքներ յերկրի պետական-քաղաքական որգանիզմում, որոնք նախազգուշացնում էին այդ որգանիզմի մոտակա և հիմնական վերլուծման մասին։ Բայց բոլոր այդ տեղեկությունները կամ չէին հասնում Արմենկոմին՝ թեպետ և նրանք չէին կարող չհասնել՝ կամ թե ուղղակի համապատասխան գնահատության չէին յենթարկվում։

Միակ քաղաքական անցքը, որի վրա ուշադրություն եր դարձրել Արմենկոմը և որի առթիվ նա կոչ հայտարարեց, դա Հայաստանի դե-ֆակտո ճանաչումն եր Անտանտի կողմից՝ 20 թվի հունվարին։

Ես-երական լրագիրը փետրվարի 8-ի համարում, պահանջելով ազատել բանտարկված կոմունիստներին, ի միջի այլոց այդ կոչի մասին գրում եր հետևյալը։ «Դժվար չե, կարծում ենք, հաստատել, որ տեղական բոլշևիկները, թերևս իրենցից անկախ պատճառներով, վոչ մի ակտիվ գործունեություն չեն ունեցել Հայաստանի սահմաններում, յեթե հաշվի չառ-

նենք Հայաստանի անկախության ակտին նվիրված մի գնահատություն, որ Թուրքիայի ձևով տարածվել է քաղաքում, որն ըստ բովանդակության ավելի շուտ յեվրոպական իմպերիալիզմի դեմ է յեղել ուղղված, քան Հայաստանի կառավարության»:

Այդ կոչի մասին մի քանի խոսք կասենք մի ուրիշ տեղ, բայց նկատենք, որ այդ կոչից իսկապես կարելի յեր այնպիսի տպավորություն ստանալ, որի մասին գրում եր եսերական լրագիրը:

Անկախության ակտը չեր ոգնում դաշնակցականներին և վոչ մի ազդեցություն չուներ մասսաների տրամադրության վրա, ինչպես ել որ դաշնակցականները հանդիսավորապես տոնեյին այն: Կարմիր բանակի առաջխաղացման յուրաքանչյուր քայլը դեպի Անդրկովկաս՝ նրանց համար նշանակում եր ավելին, քան վորևե իմպերիալիստական մի ակտ: Անարխիան յերկրում գնալով ավելի ու ավելի ուժեղանում եր: Դիլիջանի գավառում գյուղացիները արդեն այլևս չեյին յենթարկվում իշխանության կարգադրություններին և գյուղերից դուրս եյին քշում նրա ներկայացուցիչներին ու դաշնակցական ագիտատորներին: Վեցյերորդ և մյուլլերն գնդերի դրեթե բոլոր վաշտերը դեռ մարտին հայտարարեցին, թե առանց Դիլիջանի գավառային կոմիտեյի չեն կատարի իրենց հրամանատարների կարգադրությունները: Ապրիլի միջին թվերում 4-րդ գնդի զինվորները Սարիղամիշում գենքով ապստամբեցին հրամանատարական կազմի դեմ՝ իրենց կոմունիստ ընկերներին ձերբակալելու պատճառով: Ալեքսանդրոպոլի բանվորները դրեթե ամեն որ ընդհարվում եյին իշխանության, մասուզերիստների և դաշնակցական զանազան ագենտների հետ: Այս ամենը նախագուշակում եր գալիք անցքերը, բայց, կարծեք թե, շատ քիչ եր խոսվում Արմենկոմի անդորրը:

Դաշնակցական կառավարությունը, հաշվի առնելով յերկրի դրությունը, դեռ մի քանի ամիս առաջ մինչև ապստամբությունը սկսեց միջոցներ ձեռնարկել՝ քայքայելու հեղափոխական ուժերը և մեր կուսակցական կազմակերպությունը:

Կոմունիստների ձերբակալությունները ու աքսորները, սկսվելով 20 թ. հունվարին, շարունակվեցին մինչև ապստամբությունը և առանձնապես ուժեղացան ապրիլի միջին թվերից։ Այստեղ, ի հարկե, գործում և նույնիսկ ղեկավարում եր Անտանտի ձեռքը, բայց աստիճանաբար և սիստեմատիքորեն ուժեղացող ռեակցիան և դաշնակցականների յեռանդուն փորձերը՝ քայքայելու հեղափոխական մասսան ու պլխատելու նրան, ավելի քան համոզիչ եյին, վորպեսզի կասկած չլիներ այն ակտիվ հակահեղափոխական կամպանիայի մասին, վոր սկսում եր դաշնակցական կառավարությունը՝ ընդդեմ Խորհրդային Ռուսաստանի և Անդրկովկասի ներքին հեղափոխական շարժման՝ դաշնակցած մենշևիկական Վրաստանի հետ։

Ապրիլից, յերբ արդեն որեցոր սպասվում եր Բաքվի անկումը, դաշնակցականները յեռանդուն կերպով ուժեղացնում եյին Ղարաբաղ-Զանգեզուրի ճակատը և աշխատում եյին նոր ֆրոնտ բանալ Ղազախում մուսաֆաթական Ազրբեջանի դեմ, վորպեսզի այդ ճակատը մենշևիկական Վրաստանի հետ միասին պահպանեն ընդդեմ Սովետական Ազրբեյջանի։ Դրոն ապրիլի 16-ին գրած իր կոչում՝ ուղղված Ղարաբաղի ազգաբնակությանը՝ գրում եր. «Չպետք է մոռանալ, վոր ընդամենը մի քանի հարյուր գոհ և պահանջվում, վորպեսզի փրկենք Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը, վորոնք մուսաֆաթականների ու տաճիկները վորոշել են վոչնչացնել։ Նա, ի հարկե, չեր գրում և Ղարաբաղի ազգաբնակությունից թագցնում եր, վոր մուսաֆաթականներին հետաքրքրողը այդ պահին Ղարաբաղը չեր, վորովհետև Կարմիր բանակն արդեն մոտենում եր Ազրբեյջանի սահմաններին, իսկ Բաքվի բանվորները ուժեղ կերպով պատրաստվում եյին Բաքվում գրավելու իշխանությունը։ Դաշնակցական «Հառաջ»-ը մի քիչ հետո, մայիսի 6-ին, պարզ կերպով բացահայտում եր և ցուցադրում հայկական ու վրացական հակահեղափոխության վերտաին նոր ուժով հանդես յեկած համերաշխությունը՝ բոլշևիկների դեմ պայքարելու խնդրում. «Թիֆլիսի ամբողջ մամուլը, մասնավորապես վրաց թերթերը, առանց կուսակցական խարության, ճիշտ գնահատություն են տվել Բաքվում

կատարված քաղաքական կոմեդիային (այսինքն՝ Բաքվի խորհրդաժողովին. (վրիպակի ցինիկ հանդգնություն! Շ. Ա.)։ Վրաց մամուլի կարծիքով Բաքվում կատարվածը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե կեղծ բոլշևիկյան դրոշի տակ թուրք-ադրբեջանյան պանթյուրքական ծրագրի ավելի հանդուգն իրագործման փորձ, նոր, ավելի բացարձակ միջոցներով»։ Իրոք պետք եր վարպետ լինել, վորպեսզի այդպես շփոթել ու աղավաղել քաղաքական դեպքերը. բայց հենց դրանում էլ կայանում է ամեն մի հակահեղափոխության ուժը։

Դաշնակցականների բոլոր ձեռնարկած միջոցներն ու ջանքերը Դիլիջանի գավառում ուղղված եյին գյուղացիների և բանակի ուշադրությունը թեքելու հեղափոխական խնդիրներից և առեղծելու այնպիսի մի դրություն, վոր իրենք «հրացաններն էլ կրակեյին»։ Դաշնակցականների կողմից Ղազախում ճակատ առեղծելու պատմությունը իրեն մեջ պարունակում է թե հայկական հակահեղափոխության, և թե Հայաստանի հեղափոխական շարժման համար բնորոշ մի քանի մոմենտներ։ Ապրիլի առաջին կիսում Դիլիջանի գավառն յեկավ ներքին գործոց նախարարի տեղակալ Մանասյանը՝ վորպես գավառի արտակարգ լիազոր, վորի ղեկավարությամբ մի կատաղի ագիտացիա և զանազան նախապատրաստություններ սկսվեցին՝ ապահովում ռազմաճակատ բանալու, ինչպես և մի շարք Բրքական գյուղերի թալանի ու ավերման համար—Ղարադոյլիի և Աքսիբարայի կիրճերում, ուր վերջնական և մասսայական թալանի ու ավերումների համար դեռ բավականին նյութ կար։ Լուրեր եյին տարածում, վոր մուսաֆաթականները մոտ որերը պատրաստվում են հանկարծակի հարձակվելու հայկական գյուղերի վրա, թալանելու և նրանց վոչնչացնելու։ Ստեղծվում եր նյարդային մի մթնոլորտ, վորի մեջ կառավարական գործակալները, խմբապետները և պոլիցիականները գյուղերում հանդես եյին գալիս «ճիշտ և ստուգված» տեղեկություններով մուսաֆաթականների կողմից պատրաստվող հարձակման մասին։

Այդ ամբողջ պրովոկացիոն կամպանիային ուղեկցվում եր միլիցիոն գնդի նախապատրաստումով, ահմանամերձ գյուղերում գյուղացիներից նոր զինվորական խմբեր պատրաստե-

լով, սահմանում խրամատներ փորելով և այլն։ Մինչդեռ, սահմանի մյուս կողմը, առաջին շրջանում, միանգամայն հանդիստ եր, և, չնայած այդ ամենին, Ազրբեյջանի մի քանի սահմանամերձ գյուղերում բարձրացվում եյին սպիտակ դրոշակներ ի նշան այն բանի, որ գյուղացիները կռիվ և արյունհեղություն չեն ուզում։ Միևնույնն անում եյին մեր գյուղացիները Սև-քար գյուղի շրջանում։ Դաշնակցականներին չոգնեցին նույնիսկ պրովոկացիոն գիշերային կրակոցները։ Մեր բճիճները Սև-քարի շրջանում և միլիցիոն գնդում խոշոր դեր խաղացին արյունհեղությունը կանխելու գործում։ Բայց Կոսի-գյուղի շրջանում, ուր բճիճները չափազանց թույլ եյին, դաշնակցականները հասան իրենց նպատակին։ Յերկու որ անընդհատ կռիվներ եյին գնում այդ շրջանում մուսաֆաթական Բաքվի անկումին նախորյակին։ Դաշնակցականները իրենց զորքերը պահում եյին թիկունքում և գյուղացիներին վոչ մի ոգնություն չեյին ցույց տալիս։ Ռազմաճակատի հրամանատար կապիտան Խաչատրյանը գյուղացիների ներկայացուցիչներին պատասխանում եր. «Թող ձեզ ոգնեն ձեր բոլշևիկները»։ Ազրբեյջանի բեգերին և խաներին հաջողվեց խուժել Կոսի-գյուղը, վորը թալանվեց և հրի մատնվեց։ Միայն յերբ ամեն ինչ խաղաղվեց, դաշնակցականները Սև-քարից մի վաշտ և մարտկոց ուղարկեցին Կոսի-գյուղը և սկսեցին ոդի մեջ կրակել թնդանոթներից ու գնդացիրներից՝ գյուղացիների վրա ազդեցություն գործելու նպատակով։ Ագիտատորները, նոր նյութ հավաքելով վոճրագործ ագիտացիայի համար և, դուրս գալով միտինգներում, ասում եյին. «Տեսնում եք, մենք ասում եյինք, վոր մուսաֆաթականները հարձակում են պատրաստում, միայն մեր գնդացիրները և թնդանոթները ոգնեցին ձեզ և կոգնեն»։ Մինչդեռ այդ ամբողջ կամպանիայի ընթացքում Ազրբեյջանի կողմից վոչ մի կանոնավոր զինվոր չեր յերևում։

Հետաքրքրական է տեսնել, թե դաշնակցականները ինչպես եյին խեղաթյուրում և պրովոկացիայի յենթարկում այդ անցքերն իրենց կենտրոնական որգան «Հառաջում» (20 թվի ապրիլի 16-ին, № 77). «Ղազախի և Շամշադինի հայբենակցական

միությունը հայտորդում է, վոր նույն շրջանների հայկական գյուղերը պաշարված են թաթարների կողմից։ կոտրած և ապառնում։ Շամշադինի շրջանի յերկու գյուղեր՝ Ղուլալի և Թաթլի՝ արդեն վոչնչացած են։ Վոսկեպար հայ գյուղի տակ կանգնած են թաթարական դինված ուժերը, վորոնք ապատնում են սարերը տանող ճանապարհների վրա ընկած հայ գյուղերը վոչնչացնելու»... և այլն։ Շամշադինում տեղի եյին ունեցել փոքրիկ ընդհարումներ, բայց այնտեղ վոչ մի գյուղ չեր վոչնչացել, իսկ զինական ուժերը կանգնած եյին վոչ թե Վոսկեպար հայ գյուղի տակ, այլ Թուրքական Վոսկեպար գյուղում, և կանգնած եյին վոչ թե թաթարական ուժերը, այլ դաշնակցական, վորոնք խմբապետների և պոլիցիականների ղեկավարությամբ ապտնում, թալանում ու ավերում եյին այն։

Բայց դաշնակցականների հետագա ջանքերը հաջողություն չունեցան, շնորհիվ զորամասերի հեղափոխական տրամադրության և մեր կազմակերպության ջանքերին ու ազդեցության։ Ջնայած խստորեն պահպանվող սահմաններին, գյուղացիները, այնուամենայնիվ, կապ եյին պահում Ղազախի Թուրք ազգաբնակության հետ և փոխադարձաբար վարակվում հեղափոխական տրամադրությամբ։

Մինչդեռ մեր ղեկավար կուսակցական մարմինը շարունակում եր հանգիստ մնալ, կարծես թե այդ բոլոր անցքերը նրան չեյին վերաբերում։ Միակ հեղափոխական, և այն էլ սխալ քայլը, վոր կատարեց Արմենկոմը մայիսյան ապստամբության նախորեյին, դա մայիսի մեկի խաղաղ դեմոնստրացիան եր Յերևանում և Ալեքսանդրոպոլում։ Այնպիսի պայմաններում, յերբ կարմիր բանակը մոտենում եր Բաքվին, յերբ հեղափոխությունը բախում եր Անդրկովկասի դռները, և յերբ, մի կողմից, ուժեղանում եյին ռեպրեսիաները Հայաստանում, իսկ, մյուս կողմից, աշխատավոր մասսաները վառվում եյին անհամբերությամբ՝ յերկրում խորհրդային իշխանություն հաստատելու համար, մայիսի մեկի դեմոնստրացիան պետք և զինական ապստամբության վերածվեր կամ թե վերջնաբար կուսակցական կազմակերպությունների և հեղափոխական ուժերի քայքայումով։ Կենդանի իրականությունից կտր-

ված լինելու և մասսաների լեզուն չըմբռնելու հետևանք եր միայն մայիսի մեկին խաղաղ դեմոնստրացիա սարքելը, որ նշանակում եր զինամարտից առաջ դուրս բերել իր ուժերը և ցույց տալ թշնամուն, յեթե, իհարկե, կար այն բանի ըմբռնումը, թե մենք կանգնած ենք այդ զինամարտի առաջ։ Բացի,—կորչե՛ն դաշնակցականները, կեցցե՛ խորհրդային իշխանությունը,—լոզունգներից, մայիսի մեկին այլ լոզունգներ չեյին կարող լինել և չկային։ Բայց այդ լոզունգները մասսան հասկանում եր պարզ և հասարակ ձևով ու գործնականորեն, մանավանդ որ բոլոր ճնշվածների յերկար սպասած սպառազրողը՝ կարմիր բանակը, արդեն շատ մոտ եր Բաքվին, յերբ նշանակվում եր, և նա արդեն Բաքվում եր, յերբ սկսվում եր այդ դեմոնստրացիան։ Մյուս կողմից թշնամին չեր կարող հանդիսատես նայել դեմոնստրացիային և նախորոք չխորտակել այն դիրքերը, վորտեղից նրան մահացու վտանգ եր սպառնում։ Այլապես նա թշնամի չեր լինի։ Մենք, յեթե ցանկանայինք կանխել դեմոնստրացիայի զինական ապստամբության վերածվելը, պետք և վոչ միայն դաշնակցականներին զոհ դարձնեյինք կուսակցական կազմակերպությունը և գլխատեյինք հեղափոխական շարժումը, այլև, խախտելով մասսաների ակտիվ կամքը, վարկաբեկեյինք ինքնեըրս մեզ մասսաների առջև։ Մասսաները կապստամբեյին և առանց մեզ, ցաքուցրիվ ու անկանոն կերպով, տալով գյուղացիական պարտիզանակա՛ն ու զինվորական դասալքված խմբեր։ Իսկ առանց այդ դեմոնստրացիայի հավանորեն մեզ կհաջողվեր ապստամբության որը հետաձգել և կազմակերպել այն։

Յեթե Պետրոգրադում 17 թվի հուլիսյան դեմոնստրացիան կարող եր վարկաբեկել և վարկաբեկեց մենշեվիկներին ու եսերներին, վորովհետև հեղափոխական մասսաները դեռ ևս վորոշ իլյուզիաներ եյին տածում դեպի այդ կուսակցությունները, ապա մայիսի մեկի դեմոնստրացիան Հայաստանում պետք և վարկաբեկեր միայն մեր կուսակցությունը և մասսաների հիասթափությունն առաջացներ, վորովհետև չկար մի այլ կուսակցություն, վորի վրա այդ մասսաները կարողանային դնել իրենց հույսերը։ Միայն զինական ապստամբության հաղթանակը կարող եր կուսակցությունը փրկել քայքայումից և վարկաբեկումից։ Սակայն խաղաղ դեմոնստրացիայի տարերայ-

նորեն զինական ապստամբության փոխվելը՝ կուսակցության համար անսպասելի կերպով՝ արդեն պետք է չափազանց բարդացներ ապստամբության գործը և դժվարացներ նրա՝ մեզ համար նպաստավոր՝ ելքը։ Նկատենք, որ Դիլիջանի կոմիտեն կատեգորիկ կերպով արգելեց ամեն տեսակի դեմոնստրացիա դավառում։ Միայն Իջևանի տեղական բջիջը չլսեց կոմիտեյի կարգադրությունը և հենց այդ, թե մյուս, որը դաշնակցականների կողմից քայքայվեց։ Ջերբակալվեցին ակտիվ անդամներից շատերը, իսկ մնացածները վախուսատի դիմեցին և կազմալուծեցին բջիջը։

Վոչ Ալեքսանդրոպոլի կոմիտեն, որը, ինչպես վկայում են Արմենկոմի անդամները, դեռ 20 թվի հունվարին հարց էր հարուցում ապստամբության մասին, վոչ Արմենկոմը, որը համենայն դեպս խոսքով ընդունում էր, որ ապստամբության հարցը կարող էր մեր առջև կանգնել միայն Ազրբեյջանի կամ Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո՝ գոնե 28-ին, 29 ին, կամ 30-ին, չմտածեցին վերացնելու խարդավ դեմոնստրացիան և ուժերը պահպանելու ընդհատակում՝ ապստամբության համար։ Բայց այդ հանգամանքը պատահականություն չէր։ Այստեղ գործում էին յերկու մարմինների քաղաքականության և դրանց ներքին ավանդությունների մեջ թաղնված ավելի խորը պատճառներ, քան հասարակ պատահականությունը։

Բայց վորքան էլ անակնկալներն ու տարերքը բարդացնեին ապստամբության խնդիրը և նրա՝ մեզ համար նպաստավոր՝ ելքը, այնուամենայնիվ, այդ ելքը հնարավոր էր, յեթե թեկուզ տարերքի առաջին որերին հասկացվեր և գիտակցվեր ապստամբության անխուսափելիությունը կուսակցության ղեկավար մարմինների կողմից և անհրաժեշտ արագություն, վճռականություն ու արվեստ հայտնաբերվեր զինական ապստամբությունը ղեկավարելու գործում։

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ապրիլի 28-ին Բաքուն արդեն հեղափոխական բանվորների և կարմիր բանակի ձեռքին էր: Հայաստանի գրեթե բոլոր շրջաններում բանվորները, գյուղացիները և զինվորները սկսեցին ուժեղ ճնշում գործ դնել կուսակցական կազմակերպությունների վրա, պահանջելով գրավել իշխանությունը: Այլևս ապասել անհնարին էր և, թվում էր, թե կարիք էլ չկա ապասելու: Բայց Սրմենկոմը գրեթե տեղից չէր շարժվում, շարունակելով հանգիստ լինել ապստամբության նկատմամբ:

Մայիսի մեկին սկսվեցին խաղաղ դեմոնստրացիաներ Ցերեվանում և Ալեքսանդրոպոլում: Ցերեվանում դեմոնստրացիան հաջող վերջացավ, չնայած նա հեռու չէր սովյալների բունտի վերածվելու: Բայց Ալեքսանդրոպոլում նա բարդացավ և հեռու գնաց: Մայիսի մեկի լոզունգները սկսեցին համակել ոչ միայն բանվորներին, այլ և զորքին ու գյուղացիությանը: Զորամասերում և գյուղերում սկսեցին հեղափոխական մարմիններ առաջանալ կոմիտեների և խորհուրդների ձևով, գլխավորապես տաբերայնորեն և առանց կենտրոնացած ղեկավարության: Մասսան ցանկանում և պահանջում էր նվաճել իշխանությունը: Դաշնակցականները, հաշվի առնելով դրության ամբողջ լրջությունը, աշխատում էին քայքայել հեղափոխական ուժերը, զինաթափել ընկ. Մուսայելյանի դրահագնացքը, բանտարկել կոմունիստներին և դրանով գլխատել հեղափոխական մասսան: Ալեքսանդրոպոլի ընկերները, զգալով ապստամբության անհրաժեշտությունն ու անխուսափելիությունը, Սրմենկոմից հետզհետե ավելի համառորեն պահանջում էին յեղության և իշխանության գրավման սանկցիա: Բայց Սրմենկոմը չէր խիզախում դրան մատծելով ըստ իր վորդեգրած քաղաքականության, վոր այդ

պահանջը յերեխայությունն է, վոր վոչ մի ապստամբություն չկա, այլ կա միայն պարարտ հող՝ կոմունիստական աշխատանքի համար։

Մայիսի 3-ին Ալեքսանդրոպոլի կազմակերպության ղեկավարը ընկ. Ավիսը, պահանջելով իշխանությունը գրավելու անցնել, միաժամանակ գրում եր Արմենկոմին (կուսպատի արխիվ). «Մենք ամբողջ չանքը գործ ենք դնում խուսափելու համար կոնֆլիկտից,—ձերբակալություններից, ճնշումներից, գրահափաի զինաթափ անելուց, տերորներից և այլն։ Սակայն յեթե ապստամբի հակառակ այդպիսիք տեղի ունենան, մարտակոչը պետք է ընդունվի»։

Ալեքսանդրոպոլի կոմիտեն իրավացի յեր այն տեսակետից, վոր իսկապես չեր կարելի լռելյան թույլ տալ, վոր դաշնակցականները քայքայեին Ալեքսանդրոպոլի կազմակերպությունը և նրա հեղափոխական ուժերը, վորովհետև այդ կազմակերպությունը, գրահափնացքը և յերկաթուղային բանվորները թե առհասարակ Հայաստանի մեր կուսակցական կազմակերպության համար և թե ընդհանուր ապստամբության տեսակետից խոշոր նշանակություն ունեյին։ Բայց կոմիտեն, կարծես թե, մոռանում եր, վոր կան և այլ գավառներ ու կազմակերպություններ, վորոնց անհրաժեշտ եր հաշվի առնել։ Ալեք-պոլի կազմակերպությունը թե ընդհանրապես և թե ապստամբության տեսակետից մեծ նշանակություն ուներ վոչ թե վորպես ինքնուրույն մեծություն, այլ իբրև ամբողջ կուսակցական կազմակերպության մի մասը։

Վոչ պակաս բնորոշ է և այն, վոր հարցի այդպիսի դրումով, այսինքն՝ «խուսափում ենք,—բայց յեթե», կոմիտեն հարձակման նախաձեռնությունը հանձնում եր թշնամու ձեռքը։ Հետագայում ամեն ինչ կախված եր նրանից, թե պիտի կարողանար նա արդյոք թշնամուց խլել այդ նախաձեռնությունը, թե վոչ։ Սպասելով Արմենկոմի առնկցիային, կոմիտեն կարող եր և պարտավոր եր ժամանակավորապես իր համար առեղծել փաստապես գերակշռող ղիրք թշնամու հանդեպ, արագ կազմակերպչական և քաղաքական միջոցների դիմելով, առանց վորևե «յեթեյի»։

Դա, հարկավ, սովորաբար հեշտ գործ չէ, բայց ժամանակավորապես հնարավոր. սակայն այդ գործը կոմիտեյի համար դժվարանում եր նաև նրանով, վոր զորամասերում և քաղաքում չկային շատ թե քիչ ուժեղ ու հեղինակավոր կոմ-բջիճներ, բայց նման փոքրիկ կազմակերպություններ ու մարմիններ պետք և սահեղծվեյին, թեկուզ հենց այդ որերը, մաքսիմալ համարձակությամբ, յեռանդով և արագությամբ*): Յեթե նույնիսկ Արմենկոմի սանկցիան անմիջապես ստացվեր և Խորհրդային իշխանության հայտարարվեր, սպա հազիվ թե առանց նախնական կազմակերպչական միջոցների, և նույնիսկ տեխնիքական պատրաստության, դրությունն սահեղծվածից ավելի նպաստավոր դառնար: Իսկ ավելի ճիշտ՝ նա ավելի վատ կդառնար, վորովհետև իշխանության ձևական դրավումը կազմակերպությունը կծանրաբեռներ բազմաթիվ նոր հոգսերով և հնարավորություն չեր տա դրությունն ամրացնելու զինվորական տեսակետից: Իսկ կազմակերպվածության և զինվորական տեսակետից հակառակորդի հանդեպ նախորոք գերակշռող դիրք բռնելու դեպքում, վոր առաջին անհրաժեշտ քայլը պիտի լիներ, դժվար չեր նույնիսկ պահպանել պարենային պահեստները և չթույլատրել նրանց պարպումն ու թալանը, վորի վրա և կոմիտեն առաջին որերը հրավիրում եր Արմենկոմի ուշադրությունը: Պահեստների պահպանումը, իհարկե, արդեն կնշանակեր իշխանության մասնակի և փաստական դրավումը, բայց այդ չեր պահանջում Արմենկոմի սանկցիան, ինչպես և կայարանի դրավումը, վոր կատարվել եր առանց այդ սանկցիայի: Այդ նույն որը, մայիսի 3-ին, ընկ. Ավիսը մի այլ տեղ գրում եր Արմենկոմին. «իշխանության դրավման հարցը,—դա վոչ թե որվա, այլ րոպեյի հարց է»: Բայց իրոք, րոպեյի հարց եր վոչ թե Արմենկոմի ձևական սանկցիան, այլ հակառակորդի հանդեպ գերակշռող դիրք սահեղ-

*) Նկատենք, վոր Դիլիջանում հենց այդ ժամանակ 6-րդ գնդի համար սահեղծվել եր մոտավորապես նույն դրությունը, ինչ վոր Ալեքսանդրոպոլի զորամասերի համար: Բայց շնորհիվ ձեռք առած միջոցների, գնդի բջիջի ազդեցության և ջանքերի, դաշնակցականները ամբողջ յերկու շաբաթ չեյին կարողանում ձերբակալել բջիջը և, վաշտերը զանազան տեղեր ցրելով ու մասսայական արձակուրդներ տալով, քայքայել գունդը: Այդ ժամկետային և անժամկետ արձակուրդի փաստաթղթերը վինվորները պատռում եյին և դեն գցում:

ծելը: Հասկանալի չեր այս ամենը կոմիտեյին, թե չե, հնարավոր եր այդ, թե չե, բայց համենայն դեպս, այդ ուղղությամբ, ինչպես հայտնի չե, գրեթե վոչ մի վճռական քայլ չձեռնարկվեց: Իսկ չեթե այդ տեսակետից վոչինչ չեր կարելի ձեռնարկել, ապա կարիք չկար և խոսելու Արմենկոմի սանկցիայի և Ալեքսանդրոպոլում իշխանությունը գրավելու մասին: Պետք և մտածվեր ապստամբության մի այլ ծրագրի շուրջը, վորը Ալեք-պոլի կոմիտեն բացարձակապես ժխտում եր:

Այդ նույն որերը, մայիսի առաջին թվերում, Դիլիջանի գավառական կոմիտեն իր ներկայացուցչին (ընկ. Կ. Այվազյանին) Յերևան ուղարկեց նամակով և ինֆորմացիայով, Արմենկոմին առաջարկելով անմիջապես ապստամբություն սկսել Դիլիջանի շրջանից, այն պայմանով, վոր մոտավորապես միաժամանակ ապստամբեն մյուս կազմակերպությունները և, առաջին հերթին, Ալեքսանդրոպոլի կազմակերպությունը՝ գլխավորապես յերկաթուղագիծը գրավելու համար: Ապստամբության այդպիսի ծրագրի դեպքում կապը կարմիր բանակի և խորհրդային Ադերբեյջանի հետ սահմանվելու եր ինքն ըստ ինքյան: Կարիք չկար նախապես մտածելու այդ «նախնական» կապի մասին, վորովհետև այդպիսի փորձը հղի եր ձգձգումներով և պատահականություններով, իսկ մեզ չեր կարելի հետաձգել հարձակման որը, վորովհետև թշնամին ինքը առաջինը կսկսեր հարձակվել և մեզ համար կստեղծեր չափազանց դժվարին կացություն: Կարմիր բանակը և Խորհրդային Ադրբեյջանը մեզ չեյին կարող չոգնել այն ամենով, ինչով հնարավոր կլիներ. դրա մեջ կասկածելը վոչ միայն աննպատակահարմար եր, այլ նույնիսկ հանցանք: Իսկ չեթե մենք զինական և այլ եյական ուժեյալ ոգնություն էլ չստանայինք, ապա հենց միայն կենդանի կապը կարմիր բանակի և Բաքվի պրոլետարիատի հետ արդեն ինքնին մեզ համար ոգնություն և վոգևորության անսպառ աղբյուր կլիներ: Բաքվի բանվորների և կարմիր բանակի ներկայացուցիչները, վորձված կարմիր հրամանատարները և զինվորական կոմիսարները չեյին հրաժարվի արդեն ապատ և Խորհրդային սահմանից անցնելու մեզ մոտ, խոսելու մեր միտինգներում,

վոգևորելու մեզ և ոգնելու իրենց վորձով քաղաքացիական կռիվ մղելու և միաժամանակ զորքն ու իշխանությունը կազմակերպելու խնդիրներում*)։

Ապատամբելով Դիլիջանում, մենք պետք է շարժվեյինք յերկու ուղղությամբ,—Նոր-Բայազետով ու Ախտայով և Ղարաքլիսա—Ալեքսանդրոպոլ գծով դեպի Յերևան, ճանապարհին միանալով մեր կազմակերպությունների և նրանց զինված ուժերի հետ։ Կանոնավոր զորամասերից և վոչ մեկը մեր դեմ չեր դուրս գա, այլ, ընդհակառակը, նրանք մեկը մյուսի յետևից կմիանային մեզ։ Դրա մեջ այն ժամանակ վոչ մի կասկած չկար և չեր կարող լինել։

Դաշնակցականները, մոբիլիզացիայի յենթարկելով իրենց ուժերը, կարող եյին մեզ դիմադրություն ցույց տալ միայն Յերևանի տակ և Եջմիածնի շրջանում։ Բայց մենք, մեր կողմն ունենալով քաղցած և մերկ ժողովրդական զանգվածների ամբողջ զայրույթը և այն մասսայական վիրավորանքը, վոր դաշնակցականները, առանձնապես վերջին յերկու-յերեք տարին, հասցրել եյին աշխատավոր ժողովրդին, կարող եյինք միացած խոշոր ուժով ու մեծ ծանրությամբ այնպիսի մի հարված տալ Դաշնակցության, վոր նրա կենդանի ուժերից միայն բեկորներ մնային։ Յեվ դա ավելի վատ չեր լինի, այլ ավելի լավ, քան յերեք դաշնակցականները, մեզ չդիմադրելով, անձնատուր լինեյին կամ փախչեյին Վրաստան ու Պարսկաստան։ Մենք կարող եյինք կռվել ու հաղթել և առանց կարմիր բանակի զինական ոգնության, բայց անկասկած այդ ոգնությունը, վորի մասին վերը հիշեցինք, այս կամ այն կերպ չեր կարող չարտահայտվել, ինչպես որևիցե ռազմական գործողությունները ղեկավարելու առ-

---

*) Այստեղ տեղին է, թեպետև մի քիչ առաջ անցնելով, հիշել հետևյալ փաստը. ապատամբության առաջին որերը Իջևանում մի լիլիցիոն գնդի զինվորները ապատամբեցին հին սպայակազմի այն մասի դեմ, վոր հեղափոխական կոմիտեին անհրաժեշտ եր գտել գնդում Թողնելու։ Պահանջում եյին գնդից հեռացնել ամբողջ հին հրամանատարական կազմը և ձերբակալել շատերին։ Իրարանցումը ուժեղանում եր, և հաղիվ թե հեղկոմին հաջողվեր վերացնել այն առանց եքսցեսների, յերթե ձիավոր բրիգադայի կարմիր հրամանատարը և զինվորական կոմիսարը դուրս չգային միտինգում և չխոսեյին. նրանք իրենց կենդանի պատմություններով նման անգգուշությունների և սխալների մասին՝ կատարված Ռուսաստանում հեղափոխության առաջին շրջանում՝ և ընկերական կոչերով միանգամից ու բոլորովին հանգստացրին գնդի զինվորներին։

պարիզում։ Լավ կլիներ նաև յեթե Արմենկոմն, ապատամբության այդ ծրագրի իրագործման դեպքում, նախորոք թողներ Ցերևանն ու գնար Դիլիջան և Իջևան՝ ապստամբությունը հեղինակավոր կերպով ղեկավարերու։ Ապստամբությունն, իսկապես ասած, պետք և սկսվեր միաժամանակ և այն գավառներում, ուր այդ հնարավոր եր։ Բայց, նախ և առաջ, դա կարող եր նույնիսկ մոտավոր ճշտությամբ չհաշտվել այնն տեսակի չնախատեսնվածք, հաճախ պատահական բնույթ կրող, պատճառներով, յերկրորդ, ինչպես եվ մենք միաժամանակ չապստամբվեյինք, այնուամենայնիվ, մեր ընդհանուր ճակատի մի վորևե մասը պետք և ծանրության և ուշադրության կենտրոն դառնար։ Այդ տեսակետից մեծ նշանակություն ուներ, բացի ապահով թիկունքից, նաև այն, թե մեր կազմակերպություններից վորն իր տրամադրության ներքո ավելի ուժեղ և ավելի լավ կազմակերպված ընկվորական մասեր ուներ։ Դիլիջանի կազմակերպությունն այդ տեսակետից առաջին տեղերից մեկն եր բռնում, և այդ հայտնի յեր Արմենկոմին, կամ համենայն դեպս հայտնի պիտի լիներ Դիլիջանի ներկայացուցչի Ցերևան գնալուց հետո։ Դիլիջանի կազմակերպությունը կարող եր արագ կերպով վերակազմված յերկու գումդ հանել—վեցերորդ և միլիցիոն գնդերը, մոտավորապես հազար զինվորներով, չորս թնդանոթներով, և տասից ավելի գնդացիրներով, ինչպես և ամբողջ կազմակերպությունը՝ զենքը ձեռքին և գյուղացիական զինված կամավորների գլուխ անցած։ Դաշնակցականները գավառի ամենամեծ մասում վոչ մի ուժյալ ուժ չունեին մեր դեմ հանելու, և ուստի մոտավորապես այդ զինական ուժերի կեսից ավելին կարելի յեր ոգտագործել գավառից դուրս։

Մայիսյան ապստամբության ծրագրի բոլոր առավելությունները ակներև և հասկանալի յեն վոչ միայն այժմ, այլև ակներև ու հասկանալի եյին և այն ժամանակ։ Արմենկոմը նույնպես հասկացավ ապստամբության այդ միակ ուղիղ ծրագիրը և, կարծեմ, յերկար քննությունից հետո,—հավանություն տվեց նրան։ Բայց Ալեք-պոլի կոմիտեն ժխտում եր այդ ծրագիրը, համարելով այն «հիմքից անճիշտ» (Ավիս, կուսպատ)։ Ի վերջո Ալեք-

անդրոպոլի համար պահանջներից հետո, — ապատամբությունն սկսել անպայման Ալեքսանդրոպոլից և այնտեղից նրան տալ ընդհանուր ապստամբության բնույթ.— Արմենկոմը վոխեց իր վորոշումը և Ալեքսանդրոպոլ ուղարկեց իր յերկու լիազոր անդամներին՝ ընկ. ընկ. Դ. Տեր-Սիմոնյանին և Ա. Մելքոնյանին՝ ծանոթանալու իրերի դրությանը տեղում և սանկցիա տալու իշխանության գրավմանը, յեթե դա անհրաժեշտ լինի:

Միայն անհասկանալի յեր, թե ինչու չեր կարելի ապստամբությունն սկսել Դիլիջանից և միաժամանակ աշխատել դրա հետ համաձայնեցնել Ալեքսանդրոպոլի շարժումը: Արմենկոմն ամբողջ պատասխանատվությունը իր այդ յերկու անդամների վրա ձգելով, ինքն իրեն միանգամայն դեպքերից զերծ եր պահում, իր վրա ընդունելով հանդիսատեսի դեր, այսինքն՝ այլ բառերով, դեկավարող կենտրոնական կուսակցական մարմինը ինքն իրեն յենթարկում եր լիկվիդացիայի այն պահին, յերբ նա ամենից ավելի շատ եր հարկավոր: Վոչ միայն Արմենկոմի անդամներին, այլ անդամ Յերևանի պատասխանատու կոմունիստ ընկերների մեծ մասին չեր կարելի նատել այնտեղ, վորտեղից անհնարին եր վոչ գործել, վոչ դեկավարել և վոչ էլ նույնիսկ անցքերը դիտել: Յերևանի և Բանաքեռի գարնիզոնում ապստամբություն կազմակերպելը արդեն ուշ եր և անհնարին: Այդ տեղում ագիտացիան դեկավարելու համար կարելի յեր թողնել մի քանի ակտիվ ընկերներ:

Ալեքսանդրոպոլի կազմակերպության դրությունը գնալով վատանում եր ու բարդանում, իրարանցումը մասսաների մեջ հետզհետե ուժեղանում եր, և նրանց համար անհասկանալի եյին մնում կոմունիստների տատանումները. նրանք րոպե առ րոպե ապասում եյին Մորհրդային իշխանության հայտարարելուն: Քաղաքում անիշխանությունն ու թալանները ուժեղանում եյին: Դաշնակցականները շարունակում եյին իրենց հարձակումը բոլոր ուղղություններով՝ ագիտացիայով, պրովոկացիայով, կոմունիստներին ձերբակալելու, զրահադնացքը վինաթափելու, հեղափոխական զորամասերը կազմալուծելու վորձերով և այլն... Յեթե դաշնակցականները անմիջապես մայիսմեկյան դեմոնստրացիայից հետո մյուս գավառներում, և առաջին հերթին Յերևանում, չբայքայեցին մեր

կազմակերպությունները, ապա դա միայն այն պատճառով, որ, չզրգռելով այդ գավառների մասսաներին, ժամանակ ունենան Ալեքսանդրոպոլի դեպքերը լիկվիդացիայի յենթարկելու՝ մոբիլիզացիայի մեջ դնելով և կենտրոնացնելով իրենց բոլոր հուսատու ուժերը։ Չալածանքներն ու ձերբակալությունները գրեթե բոլոր գավառներում (նույն թվում և Արմենկոմի անդամների ձերբակալությունը) սկսվեցին մայիսի 7-8-ին, յերբ արդեն Սեպուհի խումբը լիակատար ռազմական պատրաստությամբ շարժվում եր դեպի Ալեքսանդրոպոլ։

Ալեքսանդրոպոլի շարժման ղեկավարները, կոմիտեն և ամբողջ կուսակցական ակտիվը ապաստան եյին գտել կայարանում ընկ. Մուսայելյանի զրահապնացքում։ Վերջինս հետագայում բանտից գրում եր Յերկրային կոմիտեյին (Կուսպատի արխիվ). «Մայիսի մեկից հետո հետապնդվող կոմունիստներն անցան իմ զրահապնացքի մեջ իրենց ապահովելու համար»։ Իշխանության առաջարկին՝ հանձնել կոմունիստներին՝ զրահապնացքը մերժողական պատասխան տվեց։ Դրանով էլ կայարանում փաստապես հաստատվեց կոմունիստների իշխանությունը, վորոնք հենվում եյին զրահապնացքի և յերկաթուղային բանվորների զինված փոքրիկ խմբի վրա։ Ի հարկե կայարանի իշխանության կողմն եր նաև զորքերի, քաղաքի աշխատավոր ազգաբնակության և քաղաքի շրջակա գյուղերի քաղաքական տրամադրությունը։

Վերջապես Արմենկոմի յերկար սպասած ձևական անկցիան տարվեց մայիսի 5-ին*)։ Յերևանից յեկած Արմենկոմի լիազոր անդամները հարկադրված եյին գրեթե լուծյան տանկցիա տալու իշխանության գրավմանը։ Իսկապես սասծ, այստեղ այլևս ուրիշ յելք չկար։ Ամեն մի տանկցիա և ամեն մի ձևական վորոշում արդեն կանխված եյին անցքերով։ Մնում եր

*) Ընկ. Աշոտ Հով.-ի տվյալները (եջ 25) Արմենկոմի անդամների Ալեք-պոլ ժամանման՝ այն և մայիսի 7-ին, ապա հետևաբար նաև խորհրդակցության որվա մասին՝ ըստ ընկ. Դ. Տեր-Սիմոնյանի տեղեկության՝ ճիշտ չեն։ Այնուհետև ճիշտ չե նաև այն, վոր իշխանությունը վերցված և հայտարարվել մայիսի 8-ին (նույն եջ), թեև, իրոք, դրա համար նախապես այդ որն և վորոշված յեղել։ Այդ հարցում մենք հիմնվում ենք ընկ. Տեր-Սիմոնյանի տեղեկությունների վրա, վորը, լինելով Արմենկոմի յերկու լիազոր անդամներից մեկը, յեղել և նաև Հեղկոմի անդամ։

յերկու յելք. կամ թողնել մասսաները և խայտառակ կերպով վախչել, կամ թե, ինչ գնով ել լիներ, պաշտպանութիւնից անմիջապես հարձակման դիմել: Պարզ է, որ պիտի ընտրվեր և ընտրվեց յերկրորդը: Կազմվեց Ռազմա-հեղափոխական կոմիտե և նույն որը յերեկոյան որոշվեց մայիսի 8-ի առավոտյան գրավել իշխանութիւնն Ալեքսանդրոպոլում և հայտարարել Սորհրդային Իշխանութիւն ամբողջ Հայաստանում: Այդ նույն որը որոշվեց նաև առաջարկել մյուս գավառական կազմակերպութիւններին՝ պատրաստվել ապստամբութեան համար և սպասել մի հատուկ որվա, որ պիտի նշանակեր կենտրոնական Հեղկոմը՝ իշխանութիւնը գրավելու համար: Այսպիսով, որոշվում է Ալեքսանդրոպոլում իշխանութիւնը գրավել և ամբողջ Հայաստանը Սորհրդային հայտարարել, իսկ մյուս կազմակերպութիւններին առաջարկվում է առայժմ միայն պատրաստվել և սպասել: Անհայտ է, թե Ալեքսանդրոպոլում ինչպիսի դրդապատճառներ կարող եյին լինել, բացի խառնաշփոթութիւնից, անփորձութիւնից, դուցե և թեթև վերաբերմունքից դեպի սկսած մեծ գործը, յերբ որոշվում եր Ալեքսանդրոպոլում յերկու որից հետո վերցնել իշխանութիւնը, իսկ մյուսներին՝ սպասել տալ: Ուրիշ կազմակերպութիւնների համար պատրաստվելը թերևս վատ չեր, բայց ինչու դեռ սպասել, որ Հեղկոմը ապստամբութեան առանձին որ նշանակեր, քանի որ Ալեքսանդրոպոլում ընդամենը յերկու որից հետո իշխանութիւնը թե փաստապես և թե արդեն ձևականորեն պիտի գրավվեր և ամբողջ Հայաստանը Սորհրդային պիտի հայտարարվեր:

Դիլիջանի կոմիտեյի ներկայացուցիչը վերադարձավ մայիսի 8-ին թե 9-ին Հեղկոմի գրած պաշտոնական նամակով, որ կրում եր վերջինիս կնիքը և ընկ. Ավիսի ստորագրութիւնը: Այդ նամակը դժբախտաբար կորել է, բայց նրա բովանդակութիւնը դեռ ևս թարմ է մեր հիշողութեան մեջ: Ահա այդ նամակի մոտավոր ճշգրիտ բովանդակութիւնը հիմնական գծերով. Դիլիջանի գավառական Հեղկոմի անդամներ են նշանակվում ընկ. ընկ. Ամիրխանյանը, Յաղուբյանը և Այվազյանը՝ կոոպտացիայի իրավունքով. Դիլիջանի կազմակերպութեանն առա-

Չարկվում և ապատամբել Ալեքսանդրոպոլի յեղուլթից անմիջապես հետո, գրավել և ամրացնել Սեմյոնովակի և Ղարաքիլիսայի բարձրունքները և կապվել Կարմիր Բանակի հետ։ Նամակը չեր պարզում, թե ինչու գրավել այդ բարձունքները, յերբ կարելի յեր և հարկավոր եր նրանց թողնել թիկունքում և առաջ շարժվելով Դիլիջանից՝ միանալ Հայաստանի Հեղկոմի զինական ուժերի հետ Նոր-Բայազետում, Ղարաքիլիսայում և ապա այդպիսով Յերևանում։ Ամենայն հավանականությամբ, Հեղկոմը յենթադրում եր անհաջողության դեպքում,—նահանջել Դիլիջան և այնտեղ ամրանալ։ Ստրատեգիական տեսակետից այդ ծրագիրը վատ չեր, բայց ամենից առաջ պետք և մտածվեր հարձակման մասին։

Դիլիջանի կոմիտեյի այն հարցին,— թե յերբ պետք և ապըստամբի Ալեքսանդրոպոլը, ընկ. Այվազյանից ստացվեց հետևյալ պատասխանը. «Շուտով կգա մի ուրիշ ընկեր և ամեն ինչ կհայտնի. նա կբերի նաև փող և կնիք»)։

Ընկ. Ավիսի նամակը և ընկ. Այվազյանի ինֆորմացիան Դիլիջանում այնպես հասկացվեցին, թե կազմված և կենտրոնական Հեղկոմ, վորը ամենուրեք Հայաստանում ապստամբություն և կազմակերպում ընդհանուր յեղուլթի համար, ուստի և Դիլիջանի կոմիտեն վորոշեց պատրաստվել, իսկ ավելի ճիշտ, աշխատել կանխել ցիրուցան և տարերային յեղուլթները գյուղերում, և առանձնապես զորամասերում։

Հեղկոմը, չնայած Ալեք-պոլի կոմիտեյի հավակնություններին, մայիսի 8-ին տակավին պատրաստ չզգալով վերցնել իշխանությունը, այն վերցրած հայտարարեց մայիսի 10-ի առավոտյան։ Բայց հեղափոխական կոմիտեն շարունակում եր ճնշել կայարանում և զրահապնացքում։ Քաղաքի

*) Ընկ. Այվազյանը կոմիտեյից հանձնարարություն եր ստացել իր հետ փող և կնիք բերելու Դիլիջանի զավառի ապագա Հեղափոխական կոմիտեյի համար։

Ընկ. Ա. Հովհաննիսյանն իր դրքում գրում և (եջ 25), վոր Դիլիջանի կազմակերպության ներկայացուցիչը մասնակցում եր մայիսի 5-ի (կամ ըստ ընկ. Ա. Հով.-ի, 7-ի) խորհրդակցությանը, ուր վորոշվեց մայիսի 8-ին իշխանությունը գրավել։ Ընկ Այվազյանին, բացի նրանից ինչ գրված եր ընկ. Ավիսի նամակում և ինչ նա բանավոր հաղորդեց կոմիտեյին, վորևե այլ կարևոր հանգամանք, ինչպես և իշխանությունը Ալեք-պոլում գրավելու որվա մասին, հայտնի չեր։ Այստեղ ապստամբության ժամկետին մենք մեծ նշանակություն ենք տալիս, վորովհետև հեղափոխական և ամեն տեսակի կռվում, յերբ նա սկսված և, հենց որերն են, վոր վճռում են կռվի յելքը։

և շրջակա գյուղերի աշխատավոր ազգաբնակութիւնը, ինչպես և գարնիզոնի զինվորները, ուրախ եյին նոր իշխանութեյանը դիմավորելու, բայց նա փաստորեն չեր յերևում։ Անփորձ և անկազմակերպ մասսաները չգիտեյին ովքեր են բոլշևիկները և ովքեր պրովոկատորները, ում լսել, ում հավատալ և ինչ անել։ Անարխիկ տրամադրութիւնը տիրանում եր զորամասերին, թուլացնելով հեղափոխական դիսցիպլինան նրանց մեջ։ Զինվորական մասսաներում չկային նախապես կազմակերպված կուսակցական կադրեր, վոր անմիջապես կապված լինեյին նրանց հետ, վորպեսզի նրանց ոգնութեյամբ կարելի լիներ պայքարել դաշնակցական պրովոկացիայի դեմ և քաղաքականապես ու կազմակերպչորեն ղեկավարել զորամասերի տրամադրութիւնը։ Դաշնակցականները շարունակում եյին ևլ ավելի յեռանդուն կերպով իրենց պրովոկացիոն աշխատանքը։ Տարերային հեղափոխական շարժումը խորանում եր նաև գյուղերում, բայց այնտեղ նա մարդիկ չկային, վոր կանոնավորեյին տարերքը և փաստապես իրականացնեյին Խորհրդային իշխանութեյունը։ Բացառութեյուն կազմում եր միայն Քավթառլիի շրջանը, ուր, շնորհիվ այնտեղի փոքրիկ բջիջի, իրոք հաջողվում եր իրականացնել նոր իշխանութեյունը և վերացնել հինը։ Այնտեղ նույնիսկ կազմակերպվում եյին փոքրիկ զինված գյուղացիական խմբեր, սակայն նրանք Ալեք-պոլի համար զգալի նշանակութեյուն չեյին կարող ունենալ։ Բայց անարխիան տիրացավ առանձնապես Ալեքսանդրոպոլին, և քաղաքային այդ քաոսում յեթե փաստորեն մի վորևե իշխանութեյուն կար, ապա դա համենայն դեպս դաշնակցական իշխանութեյունն եր։

Դժվար չե հասկանալ, վոր այդպիսի պայմաններում ամբողջ ուժն ու վճռական քաղաքականութեյունը միայն, մի գուցե, կարող եյին փրկել դրութեյունը, կամ, համենայն դեպս, հետաձգել վերջնական պարտութեյան որը և մյուս կազմակերպութեյուններին հնարավորութեյուն տալ Ալեքսանդրոպոլին ոգնութեյան գալու։ Ակտիվ հակահեղափոխութեյան խաղիվ չեզոքացում, պրովոկատորների և խուլիգանների գնդակահարութեյուն, առաջընթացում, թեկուզ մի քանի վերստով, դեպի Ցերևան, յեռանդուն անցե-

պալ ագիտացիա և, գործողություններ հակառակորդի թիկունքում և շարքերում,—ահա թե ինչ եր պահանջում իրերի դրությունը Հեղկոմից, որն, առանց վորևե ձերբակալության*), առանց գնդակահարության, առանց մի քայլ անգամ առաջ անցնելու և թշնամու հետ խաղաղ բանակցություններ վարելով, ուղում եր իշխանություն ստանալ, մի բան, վոր առանց գենքի, արյան և հաղթանակի վոչ վոքի չի տրվում։ Հատկապես դաշնակցական կառավարության ու Սեպուհի խմբին արած առաջարկները,—անճնառուր լինել, միանգամայն անտեղի եյին և քայքայիչ ազդեցություն եյին գործում մասսաների և զորքի տրամադրության վրա։ Ժամանակ շահելու համար բացառապես հույս դնել թշնամու միամտության վրա և թեկուզ դրանով նրան թերագնահատել, դա նշանակում եր միամիտ լինել և գերագնահատել ինքնգինքը, իսկ կռվում դրանից ավելի վատ բան լինել չի կարող։ Թշնամին հավանորեն գիտեր այդ խաղաղ առաջարկների գինը, վոր այնպես արագ կերպով ոդակ եր կազմում Հեղափոխական Կոմիտեյի շուրջը Յերևանի և Ղարաքլիսայի կողմերից։ Բայց հարկ թե այդ խաղաղ բանակցությունները Հեղկոմի համար մանեվրելու նշանակություն ունեյին, վորովհետև զորահրամանատարը ընկ. Մուսայելյանը առաջարկում եր Ղարսի ընկերներին չձերբակալել դաշնակցականներին և աշխատել նրանց հետ մի ընդհանուր լեզու գտնել, իսկ Ղարաբուրունի հեռագրախոս ընկերոջ այն հարցումին,—արդյոք չխորտակել Սեպուհի զորագնացքները, վորոնք իրենց հետ «մահ ու ասրատ» եյին բերում հեղափոխության, Հեղկոմի և կոմունիստների համար,նա միամիտ և բարեսիրտ կերպով պատասխանում եր. «Թող գան, այդ գինվորները մեր ընկերներն են» (Կուսպատի արխիվ)։ Բայց թշնամին, շատ լավ գիտենալով, վոր ամբողջ աշխատավոր ժողովուրդը կոմունիստների և Խորհրդային իշխանության կողմն է, այնուամենայնիվ, բացարձակապես չեր ցանկանում «հաշվի առնել» այդ և արագ ու արդեն ինքնավստահ գնում եր ընկճելու ապստամբությունը։

---

*) Պատմում են, վոր վորոշ ընկերներ իրենց նախաձեռնությամբ քաղաքում բանտարկեցին մի քանի դաշնակցականներին, բայց նրանք էլ Հեղկոմի անմիջական կարգադրությամբ ազատ արձակվեցին։

Մինչդեռ, Հեղկոմի համար այդ չափազանց դժվարին և բարդացող որերում բավական եր միայն Դիլիջանի Հեղափոխական կոմիտեյին ասել «ապատամբիր» խոսքը, վորպեսզի հետևալ որը վեցերորդ գունդը, Ղարաքլիսա հասնելով և ազատելով ձերբակալված ընկերներին ու ցրելով այնտեղի հակահեղափոխական ուժերը, գնար Ալեքսանդրոպոլ և մտներ հեղափոխական կոմիտեյի տրամադրության ներքո։ Դիլիջանի ապատամբությունը միանգամից և սուր կերպով կփոխեր իրերի դրությունը հօգուտ Հեղկոմի, հեղափոխական մասսաներին հավատ և ուժ կներշնչեր և կքայքայեր հակառակորդի ծրագիրը։ Բացի Դիլիջանի գավառից խոշոր և վճռական նշանակություն կարող եր ունենալ նաև վորևե մի այլ գավառ քիչ թե շատ հաջող յելույթը։ Յեվ ընդհակառակը, այլ շրջաններում անհաջողությունն սկզբից և եթ ավելի ևս կդժվարացներ հեղափոխական կոմիտեյի դրությունը և կուժեղացներ հակառակորդին։ Հասկանալի յե, վոր այդ որերը, վորքան էլ նրանք դժվարին լինեյին, Հեղկոմը պարտավոր եր, ինչ գնով էլ լիներ, արագ կապվել այլ կազմակերպությունների հետ, կանչելով նրանց պատասխանատու ներկայացուցիչներին, կամ ուղարկելով իրեն ներկայացուցիչներին՝ փոխադարձ ինֆորմացիայի և այլ շրջանների ապատամբության որվա ու կարգի կոնկրետ հնարավորությունները քննելու համար։ Բայց շփոթված Հեղափոխական կոմիտեն այդ հարցում ևս բավականաչափ բավարար նախաձեռնություն և վճռականություն ու արագություն չհայտնաբերեց։

Զանգեզուրի գավառը մայիսյան ապատամբության իր առանձին պատմություն ունի. այնտեղ էլ այդ ժամանակ կարմիր բանակի ազդեցության տակ հեղափոխական շարժումն ընդգրկում եր մասսաներին, վորոնք կոմունիստ ընկերների ղեկավարությամբ փորձեր եյին անում խորհրդայնացնելու գավառը։ Բայց այդ գավառը շատ հեռու յեր և կտրված, վորպեսզի կարելի լիներ նրա հետ կապվել, մանավանդ վոր մինչև այդ էլ նրա հետ կապ չկար։ Յերևանում ապատամբության մասին խոսք չեր կարող լինել։

Դաշնակցական խմբապետների և մասուղերիասների այդ հակահեղափոխական վորջում կուսակցական կազմակերպությունը շատ թույլ եր՝ ապստամբելու համար։ Այնտեղ կարելի չեր հույս դնել միայն զորամասերի վրա, բայց նրանց հետ մինչ այդ վոչ մի կապեր չկար, իսկ ապստամբության համար նոր կապ եր սահմանելն արդեն չափազանց դժվար եր։ Յերևանի գավառի գյուղերում և Եջմիածնի ամբողջ գավառում նույնպես կուսակցական կազմակերպություններ չկային, վորպեսզի կարելի լիներ այնտեղ ապստամբություն բարձրացնել։ Իդդիրում յեղույթի փոքրիկ հնարավորություն կար, բայց Իդդիրի բճիճը մայիսի 8-ին թե 9-ին ձերբակալվեց և բանտ նետվեց։

Սակայն Հեղկոմը, կարծես թե, մոռացել եր Նոր-Բայազետի և Ղարաքլիսայի մասին, կամ թե նրանց առանձին նշանակություն չեր տալիս և չգիտեր, թե ինչ և կատարվում և ինչ կարելի և անել այդ տեղերում։ Այդ շրջաններում կային փոքրիկ, բայց բավականին ռազմունակ կազմակերպություններ, վորոնք այդ խակ որերին հաջող ապստամբություն կարող եյին բարձրացնել և թևթևացնել Հեղկոմի դրությունը կամ գոնե և վորոշակի վրկել նրան այդ դրությունից։ Յեթե Նոր Բայազետը մի քիչ հեռու յեր և դժվար եր նրա հետ կնդվել, չնայած այդպիսի արդարացում չեր կարող լինել, ապա դրա փոխարեն Ղարաքլիսան քթի տակ եր և գտնվում եր յերկաթուղագծի վրա։ Կարելի յեր այնտեղ, թեկուզ զրահագնացքի շոգեշարժով, ուղարկել մի քանի պատասխանատու ընկերներ, գոնե Ալեքսանդրոպոլի ակտիվ բանվորներից, վորոնք տեղական ընկերների հետ կկարողանային հաջող ապստամբություն կազմակերպել։ Զրահագնացքի շոգեշարժը՝ զարդարված կարմիր դրոշակներով՝ երթ, յերևացել եր Ղարաքլիսայում մայիսի 1-ին թե 2-ին, և վոգևորելով ընկերներին, նախապատրաստել, վորպեսզի նրանք ապստամբության պատրաստվեն ու «սպասեն» զրահագնացքի գալուն, վորը և խոստացվում եր ուղարկել ապստամբությունն ազդանշելու համար։ Բայց դաշնակցականները վորոշեցին չսպասել զրահագնացքին, նրանք

մայիսի 8-ին և 9-ին ձերբակալելով ու բանտ նստեցնելով կազմակերպության համարյա բոլոր դեկավարներին, սկսեցին հակահեղափոխական խումբ կազմակերպել՝ Ալեքսանդրոպոլի վրա հարձակվելու համար։ Սակայն վորքան էլ նրանք չանքու արվեստ գործադրեյին, ավելի քան 100—150 մարդ մասուզեբիտաններից, պոլիցիականներից, գյուղական զոռբաներից, և ամեն տեսակ մութ քրեական տարրերից, չեյին կարող հավաքել, և չհավաքեցին։ Ընկերների ձերբակալությունը դեռևս չեր նշանակում, վոր ամեն ինչ կորսված և Դարաքլիսայում ապստամբության համար։ Զրահագնացքի գալը, թեկուզ և մի քանի ժամով, կցրեր դաշնակցականների հակահեղափոխական խումբը, կազատեր ընկերներին և նրանց կդներ ապստամբության գլուխ։ Բայց ընկերները դուր եյին ապաել և ապաստում եյին զրահագնացքին, և նրա առաքումն էլ դուր եր խոստացված։ Զրահագնացքը մասերի բաժանել զինվորական տեսակետից չեր կարելի, իսկ շարժվել լիակատար ռազմական կազմով,— նշանակում եր կայարանը հանձնել և բոլորովին կտրվել քաղաքից։ Մյուս կողմից Հեղկոմի համար ավելի անվտանգ տեղ չկար, քան զրահագնացքը, իսկ յերկաթուղագծով յերթևեկելը նրա համար անհարմար եր և անհնարին։

Մնում եյին Ղարան ու Սարիղամիշը. և Հեղկոմն իր հայացքն ուղղեց այդ կողմը՝ Ղարսի և Սարիղամիշի կազմակերպություններից պահանջելով անմիջապես ապստամբել, խոստանալով զրահագնացքն ուղարկել ոգնության։ Հեղկոմը թեև ինքն էլ չեր գիտակցում իր՝ խոստումի անիրագործելիությունը, կամ թե անիրագործելի խոստումների գինը՝ զինված պայքարի որերին։ Ղարսում կազմակերպված Հեղկոմը, հենվելով յերկաթուղագծի և զարաժի բանվորների փոքրիկ ույժերին, ապա նաև հույս դնելով մասսանների և զորամասերի հեղափոխական տրամադրության վրա, պաշտոնապես մայիսի 10-ին ազգաբնակության տեղեկացրեց Հայաստանի խորհրդայնացման մասին, առաջարկելով հին իշխանության բոլոր ներկայացուցիչներին և հրամանատարական կազմին, նույն թվում և նահանգապետ Կորգանովին, գեներալ Փիրումովին և սուբիշներին, պարզ-

պես յենթարկվել Հեղկոմին, հանգիստ ձնալով իրենց տեղերում։ Ղարսի գարնիզոնի զորամասերի մեծ մասը հայտնեց իր պատրաստակամությունը՝ պաշտպանելու նոր իշխանությունը, իսկ ճնշյալ զորամասերը դաշնակցական ագիտացիայի ազդեցության տակ՝ գլխավորապես «Բաքվի կատակերգության» և տաճկական վտանգի մասին, տատանվեցին և իրենց չեզոք հայտարարեցին։ Բայց այստեղ ևս առեղծվեց տարօրինակ մի դրություն. նոր իշխանությունը հայտարարված եր, բայց հին իշխանությունը վաստապես ձնում եր իր տեղը և մասսաների, մանավանդ շրջակա թուրք գյուղացիության համար, ձնում եր անհասկանալի, թե ի՞նչ տարբերություն կա հնի ու նորի միջև, և ի՞նչուճն և իսկապես կատարված հեղաշրջման իմաստը։ Նույնիսկ հին իշխանության ներկայացուցիչներին՝ ձևականորեն յենթարկվելու և այդ մասին հայտարարելու համար ժամանակ եր տրվում մի ամբողջ որ։ Զարմանալի հանգստություն, զարմանալի միամիտ ու անփորձ վերաբերմունք դեպի կատարվող հեղաշրջումը։ Այսպիսով դաշնակցական իշխանությունը Ղարսում պետական արտակարգ հանձնաժողովի գլխավորությամբ, որ ղեկավարում եր բոլշևիզմի յերդվյալ թշնամի Ն. Ազբալյանը, բավական ազատ և հանգիստ ժամանակ ուներ՝ մտածելու և վորոշելու իր անելիքի մասին։ Ցավ նա մտածեց, վորոշեց ու գործի անցավ։ Հին իշխանության ներկայացուցիչները և հրամանատարական կազմը ձևականորեն հայտարարեցին նոր իշխանության ճանաչման մասին, վորովհետև այդ չեր խանգարում դրա հետ միաժամանակ ուժեղացնել պրովոկացիան և խմբեր կազմել՝ տաճկահայ վախատականներից՝ այդ «տարօրինակ», նոր Սորհրդային Իշխանությունը լիկվիդացիայի յենթարկելու համար։ Հենց այդ նույն որը, մայիսի 10-ին, քաղաքում կատաղի պրովոկացիա և շրջակա գյուղերում խմբերի կազմակերպում բակլավեց։ Հեղկոմը վոչ կազմակերպված ուժեր, վոչ բավարար չափով աշխատողներ ուներ՝ դաշնակցականների խմբերը ցրելու և քայքայելու ու նրանց պրովոկացիայի կազմալուծող ազդեցությանը հակազդելու համար։ Հետևյալ որը, մայիսի 11-ին, դաշնակցական խմբերը մտան քաղաք և գրավեցին կայարանը։

Հեղկոմն ամբացավ գյուրաժուռմ, ապատեղով զրահագնացքի գալուն, բայց նա Ալեք-պոլից չեր շարժվում։ Այնտեղ կայարանում, այստեղ գարաժուռմ։ Ընկ. Մելիքյանը, ապատամբ զորամասերի հրամանատարը, իր շուրջը հավաքելով վորոշ հավատարիմ զորամասեր և աշխատելով փրկել Հեղկոմը, Բուչկինի ֆորտից թնդանոթային կրակ բացեց քաղաքի վրա։ Բայց դաշնակցականների պրովոկացիան գործերում և Հեղկոմի անելանելի կացութլյունը, վորն արդեն գտնվում եր դինված գաղթականական խմբերի սեղմող ողակում, արագ կերպով կազմալուծող ազդեցութլյուն եյին գործում նաև հեղափոխական զորամասերի վրա, վորոնց մեջ չկային կազմակերպութլյունները և աշխատողները, վոր կարողանային կարգի բերել զորամասերը, նրանց արագորեն վերակազմել և գործի դնել։ Սրա հետևանք եր նաև այն հանգամանքը, վոր թնդանոթային կրակը յերկար չտևեց, և Ղարսի ամբողջ գարնիզոնը մնաց չեզոք հանդիսատեսի դերում։ 12-ից 13-ի գիշերը, ճեղքելով դաշնակցական ողակը և խիզախորեն պաշտպանվելով, Հեղափոխական կոմիտեն իր մոտիկ աշխատակիցներով արդեն վախչում է Ալեքսանդրոպոլի կողմը, վերջ տալով իր կարճատև գոյութլյան։ Այդպես վերջացավ մայիսյան ապատամբութլյունը Ղարսում, վոր ղեկավարվում եր Ալեք-պոլի Հեղկոմի քաղաքականութլյան ազդեցութլյան տակ և նրա հրահանգներով։

Սարիղամիշում իշխանութլյունը վերցվեց մայիսի 11-ին, բայց Ղարսի ապատամբութլյան յելքը արդեն վորոշում եր Սարիղամիշի բախտը։ Ղարսի անկումից հետո Սարիղամիշը բոլորովին կտրվեց Ալեքսանդրոպոլից, ուստի և Սարիղամիշի ապատամբութլյունը չկարողացավ վորևե ազդեցութլյուն գործել Ալեքսանդրոպոլի դրութլյան վրա։

Նոր-Բայազետում ապատամբութլյունն սկսվեց մայիսի 12-ին հեռավոր Ղարանլուղի գավառամասից՝ անկախ Ալեքսանդրոպոլից և առանց Հեղկոմի գիտութլյան։ Բայց այնտեղ հեղափոխական շարժումը մասսայական դարձավ ու կազմակերպվեց միայն հետևյալ որերին, յերբ Ալեքսանդրոպոլի բախտն արդեն վորոշված եր։ Իսկ Դիլիջանը, ինչպես հայտնի

յե, շարունակում եր ապատել խոստացած ընկերոջը նոր հրահանգներով։

Այսպիսով, կենտրոնական Հեղկոմի առանց այն էլ անհուսալի դրությունը դառնում եր ավելի ևս անելանելի, իսկ հակահեղափոխությունն ուժեղանում եր, վոգևորվում, և հարձակվելով ամեն կողմից, շրջապատում եր քաղաքը։ Մայիսի 13-ին Հեղկոմի բախտը արդեն կարելի յեր վորոշված համարել։ Մնում եր միայն կամ իրագործել Ղարաքիլիսայով Դիլիջան նահանջելու ծրագիրը, վրկելու կազմակերպությունը և կենդանի ինվորական ույժերը, վոր միանգամայն հնարավոր եր, կամ թե փորձ անել դիմադրություն ցույց տալու թշնամու ույժերին։ Վորոշվեց անել վերջինը, բայց իզուր, վորովհետև այդ պետք է արվեր մի քանի որ առաջ, դիմավորելով թշնամուն այն ժամանակ, յերբ նա դեռ ևս հեռու յեր քաղաքից։ Արդեն ուշ եր. և՛ բանակի հրամանատարական կազմը, առանձնապես միջին, և՛ բանվորները, և՛ անգամ կուսակցական կազմակերպությունն արդեն կորցրել եյին ամեն մի հավատ դեպի Հեղկոմի ընդունակությունն ու կարողությունը՝ սկսված գործը հաջող յելքի հասցնելու։ Ղարսի ապստամբության պարտության լուրը ավելի ևս ուժեղացնում եր լքումը։ Հեղկոմի փորձերը՝ կազմակերպելու զորամասերը և թշնամու դեմ առաջադրելու, չհաջողվեցին։ 14-ի գիշերը Հեղկոմը վերջապես թողեց զրահապնացքը և փախավ, ինքն էլ չգիտենալով թե ուր, յերբ արդեն Սեպուհի խումբը Աղին կայարանի կողմից, իսկ Ղարաքիլիսայի խումբը Ջաջուռի, շրջապատել եյին քաղաքը։ 14-ի վաղ առավոտյան կայարանը, ապա մի փոքր հետո և քաղաքը, արդեն Ղարաքիլիսայի փոքրիկ խմբի ձեռքին եյին։ Մի ևնուայն որը, մի քանի ժամից հետո, քաղաք մտավ և Սեպուհի խումբը։ Սկսվեցին կատաղի պատիժներ քաղաքում մնացած հեղափոխականների համար, գնդակահարություններ և բանտարկություններ, խուզարկություններ ու թագնվածների վորոնումներ։ Թշնամու ձեռքն ընկան ուրիշ ընկերների թվում նաև ապստամբության գլխավոր ղեկավարներից յերկուսը՝ Հեղկոմի անդամներ՝ ընկ. ընկ. Մուսայելյանը և Ա. Մելքոն-

յանը։ Հակառակորդի ամբողջ ուժը բաղկացած եր մաքսիմում 600—700 հոգուց՝ մաուզերիստներ և տաճկահայ գաղթականներ։ Հեղկոմի զինվորական ուժերը, Ալեքսանդրոպոլում հաշվելով քաղաքի հեղափոխական գարնիզոնը, զրահագնացքը, դեպոյի զինված բանվորներին և կուսակցական կազմակերպությունը՝ գերազանցում էին հակառակորդի ուժերը։ Բայց այդ ուժերի գլխավոր և հիմնական մասը, քաղաքի գարնիզոնը, կազմակերպված չեր իր ժամանակին և գրանվում եր մեծ մասամբ անհուսալի և տատանվող ձեռքերում հանձինս հրամանատարական կազմի։

Այսպես վերջացավ Հայաստանի առաջին Բազմա-Հեղափոխական կոմիտեյի պատմությունը։ Այն ժամանակ, յերբ Սարիղամիշում չորրորդ դունդը դեռ բարձր եր պահում Խորհրդային իշխանության դրոշակը, յերբ Նոր-Բայազետում դեռ նոր եր ծավալվում խոշոր մասսայական ապստամբությունը, յերբ Դիլիջանում ամեն ինչ պատրաստ եր հաղթական յելույթի համար և այլն, այդ նույն ժամանակ Հայաստանի Հեղկոմի մի մասը փախչում եր Հայաստանից, իսկ մյուս մասը տանջվում դահիճների ձեռքին։ Ընկեր Ավիսը, դեռ 20 թվի հունվարին ասում եր. «Ամբողջ ժողովուրդը մեզ հետ է»։ Դա ճիշտ եր թե այն ժամանակ և թե առանձնապես 20 թվի մայիսին, և նույնիսկ հենց այն որերը, յերբ Հեղկոմը փախչում եր Հայաստանից։ Բայց Հեղկոմի պատմությունը չափազանց բացառիկ և ուսանելի մի պատմական որինակ և հենց այն բանի, թե ինչպես կուսակցությունը կարող և այդպիսի խայտառակ պարտություն կրել այն պահին, յերբ ամբողջ ժողովուրդը և նույնիսկ ամբողջ զորքը իրենց քաղաքական ակտիվ տրամադրությամբ, ուժեղ ցանկություններով ու ձգտումներով գնում են այդ կուսակցության հետևից։

Աշխատողներ չկային, պարեն չկար*),—հետագայում գանգատվում եյին Ալեք-պոլի ընկերները· բայց այդպիսի իշխանու-

*) Ընկ. Աշ. Հովհաննիսյանը վորոշ տուրք և տալիս այդ կարծիքին այն իմաստով, վոր պարենային դժվարությունները լուրջ կերպով ազդեցին ապստամբության հաջողության վրա, բայց պարենային դժվարությունները վոչ թե պատճառ եյին, այլ հետևանք այն անարխիայի, վոր Հեղկոմը ժամանակին չկարողացավ վերացնել և այն շփոթության ու անվճռականության, վորի հետևանքով նա չկարողացավ իր ձեռքը դնել վոչ Ալեք-պոլի և վոչ էլ Ղարաքլիսայի և Դիլիջանի պարենային պահեստները։

թյամբ, այդպիսի քաղաքականությամբ վոչ հաց կճարվեր, վորքան լիներ, և վոչ էլ նույնիսկ աշխատողներ։ Հաց բավականաչափ կար Ալեքսանդրոպոլում և առանձնապես Ղարաքլիսայում ու Դիլիջանում, վոր կբավեր իշխանությունը ամրապնդելու առաջին շրջանում։ Հարկավոր եր միայն ժամանակին գրավել պահեստները, ուր դաշնակցական կառավարությունը պահում եր իր պաբենային պաշարները՝ ռազմական արկածների համար։ Պարենային դժվարությունները մեր առաջ պիտի ծառանային միայն իշխանությունը վերցնելուց ու ամրացնելուց հետո, բայց այդ դեպքում մենք արդեն կարող եյինք ավելի հանգիստ մտածել՝ հաղթահարելու այդ դժվարությունները։ Աշխատողները ևս կային, կարելի յեր շատ նոր աշխատողների գործի քաշել, իսկապես ասած, նրանք իրենք իրենց էլ կգտնվեյին, յեթե Հեղկոմը համարձակորեն վերցներ իշխանությունը և ամուր կերպով պահեր այն իր ձեռքերում։ Կազմակերպված ռեալ զինվորական ույժ և վճռական քաղաքականություն հին իշխանությունը լիկվիդացիայի և ակտիվ հակահեղափոխությունը իզոլիացիայի յենթարկելու գործում մինչև պրովոկատորների և թալանչիների գնդակահարությունը, և կենդանի անընդհատ կապ մասսաների հետ, ահա թե վորն եր ամենագլխավորը, և ինչ եր պակասում Հեղկոմին։

1873 թ. Ենգելսը Իսպանիայում կատարված ապստամբության մասին գրում եր. «Այնուամենայնիվ ապստամբությունը, թեև անխմաստ կերպով սկսված, դեռևս կարող եր հաջողությամբ պսակվել, յեթե այն քիչ թե շատ խելացի կերպով ղեկավարվեր» (1871—1875 թ.թ. հոդվածները։) Ընկ. Լենինը 17 թվի հոկտեմբերի 8-ին կուսակցության կենտրոնական կոմիտեյի անդամներին գրած իր նամակում, քերելով Մարքսի հետևյալ մտքերը ապստամբության արվեստի մասին՝ «պետք է ամեն որ ձգտել թեկուզ փոքրիկ հաջողություններին (կարելի յե ասել, ամեն ժամ, յեթե հարցը մի քաղաքի մասին է), ամեն կերպ պահպանելով «բարոյական գերակշռությունը...» պաշտպանությունը զինված ապստամբության մահն է» և այլն, նամակի վերջում ավելացնում

եր. «Յեվ ռուսական և համաշխարհային հեղափոխության հաջողությունը կախված է յերկու-յերեք որվա պայքարից» (Ленин—Собрание сочинений т. 14 ч. II, стр. 270—271):

Ալեքսանդրոպոլի ապստամբության զինվորական ղեկավարներից մեկը, ընկ. Մելիք Շահնազարյանը, իր հիշողություններում գրում է. «Կարևոր հարցերի շուրջն ընդունվող վորոշումների փոփոխությունը տատանեցին մեջին հրամանատարական կազմի հավատը՝ դեպի ապստամբության ղեկավարների ընդունակությունը՝ ակսված գործը վճռականորեն և յեռանդուն կերպով, անհրաժեշտության դեպքում զենքը ձեռքին, հասցնելու մինչև հաղթանակ (մայիսյան որերը 20 թվին, հոդվածների ժողովածու, նվիրված Հոկտեմբերյան հեղափոխության հինգամյակին, եջ 23):

Այս մեջբերումներից հետո մեզ համարյա վոչինչ չի մնում ասելու Հայաստանի առաջին Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեյի ռազմա,—հեղափոխական ղեկավարության մասին:

***

Հայաստանի այն շրջաններում, ուր Ալեքսանդրոպոլի ապստամբությունը նկատելի կամ զգալի չեր, ուր մենք հենվում էինք զինվորական և գյուղացիական մասսաների վրա, վորոնց հետ մենք կենդանի կապ ունեյինք փոքրիկ, բայց հեղինակավոր և դիսցիպլինայի յենթարկված բջիջների միջոցով, ուր իր ժամանակին կազմակերպչական և քաղաքական աշխատանք եր կատարվել, ուր մենք ապստամբությունն ակսել էինք բանակից կամ բանակից ու գյուղերից միաժամանակ,—այդ շրջաններում մայիսյան ապստամբությունն այլ պատկեր և ներկայացնում:

Սարիղամիշի ընկերները, գլխավորապես հենվելով 4-րդ գնդի վրա, մայիսի 11-ին գրավեցին իշխանությունը: Յեվրյթից հետո անմիջապես ձերբակալվեցին դաշնակցական բոլոր ակտիվ և վտանգավոր տարրերը: Այդ գնդի համար տարտափելի չեյին կարող լինել դաշնակցական խմբերը, իսկ կանոնավոր զորամասերից վոչ մեկը չեր գնա նրա դեմ, և դաշնակցականներն իրենք էլ չեյին ուզարկի: Ընդայած դրան, Սարիղամիշի հեղկոմը անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առավ իշխանությունն ամ-

բացնելու համար, ամրացնելով կայազորանը, կարգի բերելով զորամասերը և այլն։ Դաշնակցականները, հնարավորություն չունենալով զինված ուժ ուղարկել 4-րդ գնդի դեմ, սկսեցին ագիտացիա և զորամասերի մեջ ուժեղ պրովոկացիա տարածել։ Բայց այդ ևս չոգնեց նրանց։ Հեղափոխական իշխանությունը, կտրված արտաքին աշխարհից, դեռ յերկար ժամանակ, մինչև մայիսի 18-ը, դիմանում եր, յերբ Հեղկոմն ինքը վորոշեց լիկվիդացիայի յենթարկվել։ Սահմանամերձ տաճիկները վոչ միայն չեյին խանգարում հեղափոխական իշխանության, այլև, ընդհակառակը, նույնիսկ նրա հետ խաղաղ բանակցություններ և ապրանք-փոխանակություն եյին սկսել։

Նոր-Բայազետում ապստամբությունն սկսվեց տարերայնորեն Ղարանլուխի և Բասարգեչարի գավառամասերում, զինվորական մասերից, մայիսի 12—13-ին։ Բայց շնորհիվ ագիտացիոն և կազմակերպչական յեռանդուն և զորեղ միջոցների տեղական ընկերների կողմից, վորոնց գլուխ կանգնած եր Յերևանից հենց նոր վերադարձած ընկ. Սարուխանյանը, հաջողվեց սկզբից յեվ յեթ տիրանալ շարժմանը և այն կազմակերպված հունի մեջ դնել։ Մայիսի 13-ին Ղարանլուխում ընկ. Սարուխանյանի գլխավորությամբ կազմակերպված Հեղկոմը ձերբակալեց գեներալ Սիլիկովի կայանը և զորամասերի գլուխն անցած՝ շարժվեց դեպի Նոր-Բայազետ։ Ճանապարհին Հեղկոմի զինվորական ուժերն աճում եյին ամեն քայլափոխում ի հաշիվ նրանց միացող զինված գյուղացիների, վորոնց գլուխ եյին կանգնած տեղական բռնիճները։ Կարճատև կռվից հետո մայիսի 17-ին քաղաքը գրավվեց։ Այդ ժամանակ Ալեքսանդրոպոլի դահիճները, այսինքն այն նույն խմբերը, վորոնք Ալեքսանդրոպոլում ճնշեցին ապստամբությունը, արդեն մոտենում եյին քաղաքին։ Ճիշտ է, այդ «կամավորական» (կարդա փորձված հակահեղափոխական) խմբերի յեռևից գալիս եյին և մի քանի ընտրված կանոնավոր զորամասեր, բայց վոչ թե կռվի, այլ գլխավորապես դեմոնստրացիայի համար։ Հեղափոխական զորքերը, հինգ վերստի վրա դիրքեր գրավելով, ամրացան։ 19-ի առավոտյան համառ կռիվներ սկսվեցին։ Բայց մի քանի նախկին սպանների դա-

վաճանութեան շնորհիվ, որոնք առանց Հեղկոմի գիտութեան ապատեցին գեներալ Սիլիկովի կայանը (այդ դեռ ևս դիշերը, մինչև կռվի սկիզբը), բացեցին ճակատի աջ թևը և անցան թշնամու կողմը, ճակատի դրութիւնը սուր կերպով փոխվեց հոգուտ թշնամու։ Ջնայած դրան, մնացյալ զորամասերն, առանձնապես նրանցից մեկը, որ բաղկացած եր կոմունիստներից և կամավոր գյուղացիներից, չշփոթվելով, թշնամու դեմ հարձակում սկսեցին, սկզբում նուխնիկ հաջողութիւն ունենալով։ Այնուամենայնիվ կռիվները վերջացան դաշնակցական խմբերի հաղթութեամբ, շնորհիվ գլխավորապես հիշյալ դավաճանութիւնների, որոնք կազմակերպեցին և քայքայեցին հեղափոխական ճակատը։ Հեղափոխական գյուղացիները կոմունիստների հետ փախան լեռները։ Բայց և այնպես դահիճների ձեռքն ընկան մի շարք հեղափոխական գյուղացիներ ու կոմունիստներ, նուխն թվում և ընկ. Սարուխանյանը, որոնց պատիժը, մանավորապես և ընկ. Սարուխանյանի պատիժը, բացառիկ զազանային եր*)։

Դիլիջանի կոմիտեն վոչ մի կարգադրութիւն չստանալով ու չգիտենալով, թե ինչ է կատարվում գավառի սահմաններից դուրս, և սպասելով Ալեքսանդրոպոլից խոստացված - ընկերոջ, որը այնպես էլ չեկավ ու չհայտնվեց,—որոշեց ապստամբութիւն բարձրացնել այն ժամանակ, երբ արդեն հայտնի եյին Ալեքսանդրոպոլի ապստամբութիւնը և նրա ճնշումը, մոտավորապես մայիսի 15—16-ին։ Մինչև այդ, Նոր-Բայազետի և Ղարաքլիսայի կողմն ուղարկված ընկերները կամ չեյին վերադառնում, կամ վերադառնում եյին անորոշ տեղեկութիւններով, որոնցից ի վերջո պարզվեց, որ Ալեքսանդրոպոլում ամեն ինչ վերջացած է, Նոր-Բայազետում ապստամբութիւն է գնում, և որ Ղարաքլիսայում գյուղացիութիւնը կանգնել Դիլիջանի ապստամբութեանը։

Ստանալով Բաքվի համայնութիւնը՝ ապստամբներին ոգնութեան երկու հեծելազորգնդեր ուղարկելու, Դիլիջանի Հեղկոմը

*) Նրան քաղաքի փողոցներում քարշ տալուց և լավ ծեծելուց հետո, բանտ են նետում և երկրորդ թե երրորդ որը գնդակահարում։

մայիսի 19-ին իր ուժերով առանց կռվի գրավեց Իջևանը և խորհրդային իշխանություն հայտարարեց գավառում։ Անմիջապես ձերբակալվեցին համարյա բանակի ամբողջ հակահեղափոխական հրամանատարական կազմը, գլխավոր պոլիցիականները և ակտիվ դաշնակցականները, թվով մոտավորապես 40-50 մարդ։ Բանտարկվածների թվում եր և գավառի արտակարգ լիազոր Մանասյանը, որին, իր խնդրով, թույլ տրվեց, հեռագրով խոսել կառավարության հետ, որպեսզի նա չդիմադրի ապստամբներին և կարմիր բանակին։ Կառավարությունը դրան ոչինչ չպատասխանեց։

Հետևյալ որը Իջևան յեկան խոստացված յերկու հեծելազոր գնդերը, որոնք մեծ խանդավառություն առաջացրին բանակում և գյուղացիական մասսաներում։ Դրանցից մեկը գիշերը յետ կանչվեց, իսկ մյուսը, ապստամբների հետ միասին, շարժվեց Դիլիջանի վրա։ Դիլիջանը գրավվեց մայիսի 22-ին առանց կռվի, միայն մաուզերիստների հետ ունեցած վոքրիկ հրացանաձգության մեջ սպանվեց կարմիր բանակայիններից մեկը, վոր Ղազանի թաթար եր։ Այդ հանգամանքը առիթ տվեց ուժեղ հակահեղափոխական ագիտացիա սկսել այն մասին, թե Ազրբեյջանում Խորհրդային իշխանություն չկա, թե այնտեղից շարժվողները կարմիր բանակի դիմակի տակ ծպտված թաթարներ ու դենիկինցիներ են և այլն։

Մայիսի 23-ի գիշերը, 2-րդ կարմիր հեծելազոր գունդը, ատացված հրամանի համաձայն, Դիլիջանից անսպասելի կերպով և առանց նախազգուշացնելու վերադարձավ Ազրբեջան, վորն էլ ավելի ուժեղացրեց դաշնակցականների պրովոկացիան և առաջ բերեց վորոշ խուճապ ազգաբնակության և զորքի մեջ։ Այդ միևնույն գիշերը, Սեպուհի խումբը, ճնշելով Նոր-Բայազետի ապստամբությունը, արդեն մոտեցել եր Դիլիջանին։ Թշնամուն հաջողվել եր նախապես գրավել հարմարագույն դիրքերը Սեմյոնովկայի բարձունքի և Ղարաքիլիսայի շոսեյի կողմից։ Հակառակորդի ուժը և մարտունակությունը գերազանցում եր մեր ուժերը այդ մոմենտին, ռուսական գնդի հեռանալուց հետո, վոր չեր նախատեսված։ Մայիսի 23-ի հեղկոմն ստիպված եր առանց կռվի հանձնել Դիլի-

ջանը և Իջևանը*), հավաքելով իր ուժերը Ազրբեյջանի տերիտորիայի վրա, վորպեսզի կազմակերպի նրանց, կարգի բերի և միաժամանակ պարզի դրությունը և իր հետագա անելիքները։ Շամշադինի գավառամասում կռիվը դաշնակցականների հետ դեռ շարունակվում եր, բայց հեղկոմը միևնույն նկատառումներով կարգադրեց դադարեցնել կռիվը և հավաքվել Թաուզ կայարանը։

Հեղկոմի համար ակնբաղձ եր, վոր առանց կարմիր Բանակի և Ցերկրային Կոմիտեյի ոգնության միայն չկար կռիվը շարունակել։ Դրա համար էլ հեղկոմը մեծ ջանք թափեց Բաքվում այդ ուղղությամբ հավատացնելով Ցերկրային Կոմիտեյին, վոր կարմիր Բանակի զորամասերը ունեն վոչ այնքան մարտական, վորքան բարոյական նշանակություն, վոր փոքրաթիվ կարմիր բանակային զորամասերի յերևումը ապստամբների հետ Հայաստանի տերիտորիայի վրա, մասամբ նրանց կողմից բացատրվում եր վորպես Խորհուրդային Ռուսաստանի ոգնությունը և ուշադրությունը դեպի հայ գյուղացիությունը։ Միայն այս կերպով Դիլիջանի հեղկոմին կհաջողվեր իր ճամբի վրա նորից բարձրացնել Ղարաքիլիսայի և Նոր-Բայազետի գյուղացիությունը և բանակը Ալեք-պոլի պարտությունից հետո։ Ցերկրային Կոմիտեյի հետագա ոգնությունը, աշխատակիցներով և միջոցներով, կարող կլիներ վերջնականապես ապահովել հաղթանակը դաշնակցական կառավարության դեմ, վորը շարունակում եր գործել մեր դեմ, համարյա թե միևնույն Սեպուհի խմբով։

*) Դիլիջանից նահանջելիս մենք կորցրինք ապստամբության մի քանի դեկավարներին, դրանց թվում և ընկ. Ցենոբ Մկրտումյանին, հեղափոխական կոմիտեյի վարչության, Դիլիջանի գավառի աշխատավոր գյուղացիության իսկական առաջնորդին ու սիրելիին, և գինվորական մասամբների յեռանդուն դեկավար ընկեր Ալոխ-Նախագահին, Դիլիջանի փողոցներում և այլանդակում։ անզամ նրա դիակը, վոր քարշ եյին տալիս Դիլիջանի փողոցներում և այլանդակում։ Ինչպես ընկ. Ցենոբը, այնպես էլ ընկ. Ակոբջանյանը զոհ գնացին շնորհիվ իրենց անզգուշության և հեղափոխական տաքարյունության։ Մեր այդ զոհերի դիմաց դաշնակցականները կորցրին մի հարյուրակ ձիավոր, վորը Աչաջուր գյուղի տակ համարյա ամբողջովին վոչնչացավ իր խմբապետ Մուրադով։

Այս նահանջի գլխավոր պատճառը ուշ գնդերի անապատների կերպով հեռանալն եր, վոր բացատրվեց մուսափաթական ապստամբությամբ, Բաքվում և Գանձակում, և լքում առաջ բերեց ապստամբների շարքերում։

Բաքվի նոր խոստումը՝ ոգնել ընկերներով և պարենով, և դժվարին պայմաններում կարմիր բանակային զորամասերով, ապա ստանալով Բաքվից նոր քաղաքական և զինվորական աշխատողներ և մի փոքրիկ կոմունիստական զորամաս՝ Բաքվի կոմիտեյի կողմից կազմակերպված՝ մոտավորապես 300-400 մարդ և այլն, վոգևորեցին ապստամբներին և Հեղկոմին, վորն ակսեց նոր հարձակման ուժեղ պատրաստություն տեսնել։ Հեղկոմի զինված ուժերը հասում եյին մինչև 1500 սվինի 4 թնդանոթով և հեծելազոր հարյուրակով, չհաշվելով Շամշադինի տեղական ուժերը։ Ապստամբների դեմ կանգնած եր Սեպուհի նույն խումբը և Յերևանի պահակային բատալյոնը։ Հակառակորդի ուժերը վոչ մի տեսակետից ապստամբ հեղափոխական ուժերին չեյին գերազանցում։ Պլյուս դրան հայտնի յեր, վոր պահակային բատալյոնը (այնտեղ համապատասխան աշխատանք եր կատարվում) կանցնի ապստամբների կողմը կռվի ժամանակ։ Բայց հարձակումը ձգձգվեց Գանձակի մուսաֆաթական ապստամբության շնորհիվ, վորը և ժամանակավորապես չափազանց կրիտիկական դրություն ստեղծեց ապըստամբների համար։ Հարկ յեղավ նույնիսկ Գանձակ կարմիր բանակին ոգնության ուղարկել ապստամբների մարտկոցը։ Գանձակի ապստամբությունը լիկվիդացայի յենթարկելուց հետո, ապստամբ ուժերը հարձակման դիմելով, արագորեն չարդեցին Թշնամուն և գրավեցին Իջևանը։ Առաջին իսկ կռվում, պահակային բատալյոնը անցավ ապստամբների կողմը։ Հետևյալ որը, հանգստի ժամանակ, Շամշադնի գավառամասից փախչող դաշնակցական խմբերը բոլորովին անսպասելիորեն սարերից կրակ բացեցին Բարվանատարայի վրա և մեծ խուճապ առաջացրին։ Հրամանատարական կազմը, վորի մի մասը տեղին անծանոթ եր, բացառապես, վերջերը նշանակված, միանգամայն անպետք հրամանատարի պատճառով շփոթության մեջ ընկավ և չկարողացավ կարգի բերել զորամասերը, վորոնք, կորվելով իրարից, նորից անկանոն կերպով նահանջեցին դեպի Սղբերջանական տերիտորիան։ Հենց այդ ժամանակ ընկ. Լեգրանը գնում եր Հայաստան՝ դաշնակցական կառավարության

հետ բանակցություններ վարելու։ Բաքու կայարանում, իր վագոնում, Դիլիջանի ռազմա-հեղափոխական կոմիտեյի ներկայացուցչի, հանձինս տղերիս գրողի, կարճ դեկուցումից հետո աված այն հարցումին՝ «ինչ անել», ընկ. Լեզրանը պատասխանեց. «վո՞ր ապստամբության մասին եք խոսում, այդ մասին մեզ հայտնի չէ. մենք գիտենք, որ Ալեք-պոլում ապստամբություն է եղել, որը վաղուց արդեն ճնշված է։ Ինչպես կարող ենք մենք ձեզ ոգնել, երբ արդեն խաղաղ բանակցություններ ենք սկսում հայկական կառավարության հետ։ Ավելի լավ է, առաջարկեք բոլոր ապստամբներին ցրվել»։ Ընկ. Լեզրանի խոսքերը հուսահատեցրին հեղկոմին, որը մինչև այդ դեռ ևս հույս ուներ Յերկրային Կոմիտեյի և կարմիր բանակի ոգնությունն ստանալու։

Ապստամբների ընդհանուր մխիթգում Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեյի ներկայացուցիչը հայտարարեց, որ ապստամբությունը լիկվիդացիայի է ենթարկվում, բայց հաղթանակը պաշնակցական կառավարության դեմ և Հայաստանի խորհրդայնացումը շատ հեռու չէ, և որ ցանկացողները կարող են հետևել հեղկոմին, գնալ Գանձակ և կազմակերպվել կարմիր բանակին կից։ Մոտավորապես 1000 ապստամբ՝ լավագույն կուվողներ և հեղափոխականներ՝ ընտրեցին վերջին ուղին, հայտարարելով. «մենք զենքը վայր չենք դնի մինչև դաշնակցականներին չհաղթենք»։ Հետագայում նրանցից Բաքվում 11-րդ բանակին կից կազմվեց առանձին հայկական մի գունդ, որին վիճակված եր մի քանի ամսից հետո, մինչև նոյեմբերի 29-ին, մանելով Դիլիջան, Յերևանի ճաշուղիով գնալ Յերևան և կազմել Հայաստանի ապագա կարմիր բանակի առաջին հիմնական կորիզը։

***

Այսպես վերջացավ Մայիսյան ապստամբության պատմությունը։ Դիլիջանի կազմակերպությունը, որը պետք է սկսեր առաջինը, սկսեց վերջինը և վերջացրեց նույնպես վերջինը։ Զորորդ գունդը, որին վիճակված եր Մայիսյան ապըս-

տամբուԹյան պատմուԹյան մեջ մեծ դեր խաղալ, մեկուսացած մնաց և, հակառակ իր կամքին, չկարողացավ կատարել այդ դերը։ Նոր-Բայազետի կազմակերպուԹյունը, որը իրոք լուվին ապացուցեց իր հասունուԹյունը և ժարտունակուԹյունը հեղափոխական կռվի մեջ, նունպես մնաց մյուս կազմակերպուԹյուններից մեկուսացած և չկարողացավ կատարել այն վճռական դերը, որը նա կարող էր ունենալ Մայիսյան ապստամբուԹյան պատմուԹյան մեջ։

Համեմատեցեք Ալեք-պոլի և Ղարսի ապստամբուԹյունները Սարիղամիշի, Նոր-Բայազետի և Դիլիջանի ապստամբուԹյունների հետ։ Մինչդեռ դուք տեսնում եք Ալեք-պոլում և Ղարսում թշնամու զինված ուժի հանդեպ թեթեվ և անզգույշ դործելակերպ, դեպի ակտիվ հակահեղափոխուԹյունը համարյա մարդահիրական վերաբերմունք, անկարգ նահանջ առանց կռվի, որ հակառակ՝ Սարիղամիշում, Ն. Բայազետում և Դիլիջանում մեծ զգուշուԹյուն և զգալի համառուԹյուն ու վճռականուԹյուն հեղափոխական իշխանուԹյան ամրապնդման գործում, թշնամու դեմ հարձակ ռազմական գործողուԹյուններ, նահանջ կրուվելով և այլն։

Բանի քանի թանկագին և արժեքավոր ընկերներ կորցրինք մայիսյան կռվում, հեղափոխական մասսաների քանի դեկավարներ, որքան փառունակ մարտնչողներ՝ կոմունիստական կուսակցուԹյան և խորհրդային իշխանուԹյան համար.—ընկերներ Մուսայելյան, Ա. Մելքոնյան, Ղարիբջանյան՝ Ալեքպոլում, Սայադա Ալլահվերդյան՝ Յերևանում, Սարուխանյան՝ Նոր Բայազետում, Յենոք Մկրտումյան, Հակոբջանյան, Վաղինակ՝ Դիլիջանում, և դեռ քանի քանի անհայտ ու հայտնի ընկերներ։ Բանի՛ տասնյակ ընկերներ հյուծվեցին ու տանջվեցին պաշնակցական բանտերում խմբապետների ու մասուիրիսանների լիրը ու վայրենի ռեժիմի տակ։ Հեղափոխական, ինչպես և ամեն մի կռվում զոհերը անխուսափելի չեն, սակայն ուրիշ բան և հաղթուԹյան և ուրիշ՝ պարտուԹյան զոհերը։ Այդ զոհերը բացատապես մեր պարտուԹյան զոհերն եյին։

Ո՛վ մեզ հաղթեց, և ինչպես, այն ժամանակ, երբ ամ-

բողջ աշխատավոր ժողովուրդը և համարյա բոլոր զինվորական մասերը իրենց քաղաքական տրամադրությամբ մեզ հետ էին.—միևնույն փոքրաքանակ հակահեղափոխական խումբը, բաղկացած 7—800 մասուզերիստներից և գաղթականներից խմբապետների ղեկավարությամբ: Նա հաղթեց յուրաքանչյուրիս առանձին ու մեկուսացած դրության մեջ և զանազան ժամանակներում, և միայն այդ կերպ նա մեզ բոլորիս հաղթեց: Այլ կերպ նա չէր կարող հաղթել:

Իսկ ինչու այդ ամենն այդպես չեղավ: Կուսակցական կազմակերպության, Արմենկոմի և Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեի թուլությունը, կենտրոնացած ուժեղ ու վճռական քաղաքականության բացակայությունը դեռ մինչև ապրատամբությունը, ապա ապստամբության կենտրոնական զինվորական և քաղաքական ղեկավարության անշնորքությունը և այլն. այո, այդ ամենը տեղի ուներ, և այդ հանգամանքներից յուրաքանչյուրը այս կամ այն դերը խաղաց, այս կամ այն չափով ազդեց մայիսյան ապստամբության ընթացքի ու ելքի վրա: Բայց այդ ամենը պատահականություն չէր և չէր էլ կարող պատահականություն լինել. այդ բոլոր հանգամանքների հիմքում թաղնված էին ավելի խորը պատճառներ:

Չի կարելի մի քանի խոսք չասել այդ հիմնական պատճառների մասին. դրանք պետք է պարզել և գիտակցել թեկուզ այսօր, վորպեսզի անցյալի փորձի վրա դաստիարակենք ինքներս մեզ, մեր կազմակերպությունը և հասունացող հեղափոխական յերիտասարդությունը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԻՏԵԻ (ԱՐՄԵՆԿՈՄԻ) ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՎ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԿՈՄԻՏԵԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԽԱԼԸ

Նախորդ դլուխներում մենք համառոտակի ծանոթացանք այն աշխատանքի հետ, որը կատարեց Արմենկոմը Հայաստանում, և այն դրության հետ, որի մեջ նա ընկավ ապստամբության ժամանակ։ Ինքնին հասկանալի է, որ թե այդ աշխատանքը և թե այդ դրությունը հետևանք էին տվյալ-պատմական մոմենտի որոշ գնահատության, շրջապատող քաղաքական միջավայրի և սրա հետ կապված՝ մեր քաղաքական խնդիրների որոշ ըմբռնման, մի խոսքով որոշ քաղաքականության։

Հայաստանի մեր կուսակցական կազմակերպությունը Անդրկովկասյան Յերկրային կազմակերպության առավելապես գյուղացիական մասերից մեկն էր, որը դեկավարում էր Յերկրային Կոմիտեն։ Բայց Հայաստանի մասշտաբը Անդրկովկասի նկատմամբ այնքան էլ փոքրիկ չէր, որպեսզի Արմենկոմը քիչ թե շատ ինքնուրույն քաղաքականություն չունենար և իր հերթին չազդեր Յերկրային Կոմիտեյի՝ դեպի Հայաստանն ունեցած քաղաքականության վրա։

Որևէ քաղաքական մարմնի, հետևաբար նաև Արմենկոմի, քաղաքականությունը բնութագրելու համար պահանջվում են տվյալ շրջանին վերաբերող օբյեկտիվ տվյալներ և գրավոր փաստաթղթեր։ Այդպիսի տվյալներ և փաստաթղթեր Արմենկոմի քաղաքականության վերաբերյալ շատ քիչ կան։ Այդ իսկ պատճառով մենք դժբախտաբար պետք է այս գլխում զրկ ունենանք ազգատ և ամփոփիչ տվյալների և փաստաթղթերի հետ։ Բայց, այնուամենայնիվ, այդ տվյալները և փաստաթղթերը մեզ կոգնեն, թեկուզ և համառոտ կերպով ու հիմնական գծե-

րով, լուսաբանելու Արմենկոմի քա ազականութ յունը։

Այս հարցում ավելի արժեքավոր են և այդ տեսակետից դրեթե միակն են հանդիսանում այն տվյալները, որ հայտնում է ընկ. Կասյանը «Ձախութ յան հիվանդութ յունը մեզանում» իր հոդվածում։ (Նոր-Աշխարհ, 22թ. Թիֆլիս)։ Ուստի մենք կսկսենք հենց այդ տվյալներից, նախապես հայտնելով, որ այդ հոդվածում բացի հեղինակի մի քանի դատողութ յուններից և տեղեկութ յուններից Արմենկոմի քաղաքականութ յան մասին, տվյալ դեպքում մեզ ոչինչ չի հետաքրքրում. ոչ հարուցած վեճը մի պատմական փաստաթղթի (1920 թ. հունվարի կոնֆերանսի բանաձևի) շուրջը ընդհանրապես, և ոչ էլ մանավորապես հեղինակի որևէ դատողութ յունը, որ անմիջապես վերաբերում է այդ փաստաթղթին, որովհետև այդ հարցը պետք է համարել դեռևս չպարզված։ Այդ հանգամանքը չի կարող խանգարել մեզ պարզաբանելու թե Արմենկոմի քաղաքականութ յունը և թե Ալեք-պոլի կոմիտեյի սխալը։

– Ընկ. Կասյանը Արմենկոմի գաղափարական ղեկավարներից մեկն եր, յեթե ոչ միակը, Արմենկոմի գոյութ յան սկզբից մինչև 20 թվականի հունվարի վերջը։ Հիշյալ հոդվածում նա իր լիակատար պաշտպանութ յան տակ է առնում Հայաստանի կոմիտեյի քաղաքական վարքագիծը առանց վերապահումների, ուստի և նրա հաղորդած տեղեկութ յունների օբյեկտիվութ յան վերաբերմամբ, թեկուզ և նրանք հաղորդվում են ուշացած՝ հետագա դեպքերի լույսի տակ՝ կասկածելու առանձին հիմունքներ չունենք։ Ճիշտ է, ընկ. Կասյանը, և Մռավյանը քսան թվի փետրվարին աքսորվեցին Հայաստանից, և կոմիտեն վերակազմվեց մարտի վերջին յերկու թե յերեք նոր ընկերներով, բայց այդ հանգամանքը չփոխեց, և հազիվ թե մի ամսի ընթացքում փոխեր, Արմենկոմի քաղաքական դիմը։

«Համառուսական յեվ արդյունագործական մաշտաբ. անա մեր գործունեյութ յան յելակետը մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխութ յունը» (Նոր-Աշխարհ, եջ 4. ընդգծումը հեղինակինն է)։ Իսկ Հոկտեմբերյան Հեղափոխութ յունից հետո, մեզ՝ Անդրկովկա-

մի կոմունիստների համար առեղծվեցին «նոր վայր» և աշխատանքի «անսովոր» պայմանները այն իմաստով, որ (ի հարկե Արմենկոմի տեսակետից) մենք, կտրվելով ռուսական արդյունաբերական պրոլետարիատից, ըստ յերևույթին, կորցրեցինք նաև համառուսական և արդյունաբերական մաշտաբը, իրրև մեր գործունեության յելակետ, ընկանք յևրոպական իմպերիալիզմի նոր գաղութի դրության մեջ, ուր մենք հարկադրված եյինք ընտրել Անդրկովկասում գործելու նոր մասշտաբ, նոր քաղաքականություն, աշխատանքի նոր միջոցներ։ Այսպիսով, Արմենկոմի լեզվով նոր վայր նշանակում եր նոր տերերի (Անտանտի) նոր գաղութ, իսկ անսովոր պայմանները)—աշխատանքի նոր մասշտաբ, հետևաբար և աշխատանքի նոր միջոցներ ու ձևեր և այլն, մի կողմ նետելով «տրադիցիան ու շաբլոնը»։*

Իսկ ավյալ պայմաններում ի՞նչ նոր մաշտաբ և նոր ընթացք կարող եյինք մենք ունենալ Անդրկովկասում. «Բոնել մեր նավի կուրսը դեպի համաշխարհային պրոլետարական հեղափոխությունը,—կատարել մեր միջազգային պարտականությունը դեպի այն բանակը, որը կուրծքը դեմ տված ունի ակտիվ հակահեղափոխությանը—ահա ժամանակի հրամայական թելադրանքը։ (Նոր-Աշխարհ, եջ 5. ընդգծումը հեղինակինն է)։ Յեվ այդպիսով Անդրկովկասյան կոմունիստները, իրենց նավի ղեկը պետք է բռնեյին վոչ թե անմիջորեն դեպի Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, այլ դեպի համաշխարհայինը, վորովհետև առաջինը «ապրանշան եր» վերջինի, վորպես «բացարձակ ճշմարտություն» (նույն տեղը, եջ 5)։ Ըստ ընկ. Կասյանի՝ նրանք նաև պետք է հաշվի առնեյին ավյալ յերկրի տնտեսական, ազգային, կուլտուրական, պատմական և այլ առանձնահատկությունները։ Այդ «ծայր աստիճանի» մարքսիստական թեորյան Արմենկոմը դնում եր Հայաստանում վարած իր քաղաքականության հիմքում և նույնիսկ այն առաջարկում եր Յերկրային Կոմիտեյին ամբողջ Անդրկովկասի համար, նշավակելով այդ թեորիայի ամեն մի

*) Նոր վայր և անսովոր բառերը ընկ. Կասյանի կողմից առնված են չակերտների մեջ։ Այդ չակերտների իմաստը ընթերցողի համար հասկանալի կդառնա, վորովհետև հեղինակի հետագա մտքերից յերևում է, վոր այդ բառերը գործ են ածված իրենց իսկական, պարզ իմաստով։

քննադատությունը «յերեխայություն, ձախություն հիվանդություն, հեղափոխական անհամբերություն» և այլ նման բառերով։ Արմենկոմը սիրում էր հաճախ հիշեցնել Անդրկովկասի, մասնավորապես Վրաստանի և Հայաստանի, հիշյալ առանձնահատկությունների մասին վոչ թե այն պատճառով, վոր այլ դեկավար ընկերներ և կուսակցական մարմիններ վորոշել էին պարզապես հաշվի չառնել այդ առանձնահատկությունները, այլ այն պատճառով, վոր Անդրկովկասի չափազանց սուր հեղափոխական պայմաններում ավելի քիչ էր հարկ լինում խոսել նրանց մասին, վորովհետև ինքնին հասկանալի էր, վոր չէր կարելի նրանց հաշվի չառնել։ Ավելի շո՛ւտ հարկ էր լինում խոսել և հիշեցնել առաջիկա և նույնիսկ արդեն մասամբ տեղի ունեցող հեղափոխական կռիվների մասին։ Ընդհակառակը, ամեն տեսակի առանձնահատկությունների մասին ամենից ավելի շատ խոսում էին նրանք, վորոնք մեր կուսակցության խնդիրներին Անդրկովկասում մոտենում էին խազաղ ժամանակի հոգեբանությամբ, յերբ հարցը վերաբերում էր նեղքին ապատամբության, և, չհավատալով իրենց ուժերին ու չպատրաստվելով գինական պայքարի համար՝ վրկություն էին ապատում միայն դրսից։ Առաջին տեսակի մոտածողության տեր ընկերների համար այդ ժամանակ Անդրկովկասի առանձնահատկություններն էլին՝ Անդրկովկասի բանվորների և աշխատավոր գյուղացիների ուժեղ որիենտացիան դեպի Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և Ս. Ր. Դ. Ռուսաստանը, Բաքվի պրոլետարիատի քաղաքական ակտիվությունը, գյուղացիական ապստամբությունները Վրաստանում, ազրարային հուզումները Ազրբեջանում և, վորքան էլ այդ սարսրինակ լիներ շատերի ու նույնիսկ Արմենկոմի համար, Հայաստանի գյուղացության հեղափոխական ռազմական տրամադրությունը։ Իսկ յերկրորդ կարգի մոտածողների համար այդ առանձնահատկություններն էլին՝ Անդրկովկասի, առանձնապես Վրաստանի ու Հայաստանի, քիչ թե շատ ուժեղ արդյունագործական պրոլետարիատի բացակայությունը, գյուղացիական մասսաների քաղաքական և կուլտուրական հետամնացությունը, առանձնապես Հայաստանում, ազգային պատմական ավանդությունները և

այլն։ Ո՞վ եր իրավացի։ Առաջիններըը իրավացի եյին ավյալ պատմական մոմենտում, իսկ յերկրորդներըը՝ յերբ վոր ուզեք, բայց ամենից քիչ հենց այդ մոմենտում։

Սակայն անցնենք հիմնական հարցին, վորովհետև գրեթե ամեն ինչ այստեղից եր բղխում, այսինքն նոր մասշտաբին, մեր յես-հոկտեմբերյան գործունեյության նոր յելակետին։ Մեր թշնամիները, Անդրկովկասը դենքի ուժով բաժանելով Ռուսաստանից, մեզ անջատեցին մեր դաղափարական դեկավարից՝ ռուսական արդյունագործական պրոլետարիատից, բայց մենք այդ հանգամանքին նայում եյինք իբրև ժամանակավոր յերեվույթի, վոր իր տակ վոչ անտեսական և վոչ ել քաղաքական մասսայական հիմք չուներ։ Մենք չեյինք ցանկանում հաշտվել այդ դրության հետ և ձեռք եյինք առնում բոլոր միջոցները, վորպեսզի նորից միանանք ռուսական հեղափոխական պրոլետարիատին, վորն իր հերթին դենքը ձեռին մաքրում եր ինքզինքը դեպի մեզ բերող ուղին։ Բայց մենք իսկապես կլինեյինք «հոլմատացի դեմ կռվող դոն-քիշոտներ» (ibid. եջ 7), յեթե մենք մեր քաղաքականության մեջ դեկավարվեյինք հոգեկան ցանկություններով, բացառապես հին կուսակցական ավանդություններով, այլ վոչ թե ներքին և արտաքին օբյեկտիվ հնարավորություններով։ Անդրկովկասում Հոկտեմբերյան Հեղափոխության հետո կային արդյոք այդ հնարավորությունները, կա՞ր արդյոք լայն մասսայական բանվորա-գյուղացիական շարժում Հոկտեմբերյան Հեղափոխության լոզունգներով, կային արդյոք կոմունիստական կազմակերպություններ համառուսական դպրոցի հին փորձված կադրով, վոր դլխավորեր այդ շարժումը։ Այդ մասին մենք խոսել ենք առաջին դլխում, այդ չեր կարող բացատրել վոչ վոք և վոչ ել Արմենկոմը. այդ եյին ասում նաև մեր թշնամիները, յերբ նրանք բանտ եյին նետում հարյուրավոր հեղափոխական բանվորների և գյուղացիների և նրանց դեկավարներին—կոմունիստներին, առանձնապես Վրաստանում և Ադրբեջանում։ Ինչ չափով վոր այդ այդպես եր, այդ չափով ել մենք լրիվ հիմք ունեյինք չհաշտվելու նոր դասակի դրության հետ և այդ չա-

վով էլ գնքը ձեռքներիս մենք պետք է ոգնեյինք ռուսական բանվորությանը՝ հարթելու այն ուղին, որը մեզ պետք է նորից միացներ և որը մեզ, նավթային բաքվի միջով, տանում էր Մոսկվա ու Լենինգրադ, այլ ոչ թե անմիջապես Փարիզ և Լոնդոն։ Հենց այդ իմաստով էլ համառուսական արդյունագործական մաշտաբը, իբրև մեր հեղափոխական գործունեության յելակետ՝ կորցված չէր, և այն ոչ մի րոպե չէր կարելի կորցնել։ Հոկտեմբերյան Հեղափոխությունը ի հարկե ազդանշան էր համաշխարհային հեղափոխության, բայց մեզ՝ անդրկովկասցիներիս համար նա ավելի անմիջական նշանակություն ուներ, քան, որինակ, Ֆռանկաստանի, Պարսկաստանի, Յեգիպտոսի կոմունիստների համար։ Մեր նաւթի կուրսը դեպի համաշխարհային հեղափոխությունն ընդհանուր առմամբ և վերջին հաշվով բռնում էինք ինչպես մենք, այնպես էլ բոլոր յերկրների կոմունիստները, բայց մեզ՝ Անդրկովկասի կոմունիստներիս համար կար ավելի մոտակա հեղափոխական գործնական ընթացք, որ մեզ տանում էր անմիջապես դեպի Հոկտեմբերյան Հեղափոխությունը 19 և 20 թվականների Անդրկովկասի պայմաններում։ Այդ տարրները մենք սպասում էինք համաշխարհային հեղափոխության, և նա, իրոք, սարերի յետևում չէր. մենք նրա մասին շատ խոսում էինք և պետք է խոսեյինք, բայց մենք նրան չէյինք սպասում ծալած ձեռքերով։ Համաշխարհային հեղափոխության ագիտացիայի ընդհանուր ֆոնի վրա մենք ոչ մի րոպե Ռուսաստանում չէյինք մոռանում մեր անմիջական գործնական խնդիրները. մենք նրանց չպետք է մոռանայինք և Անդրկովկասում, որովհետև միայն այդ ձևով մենք ավելի լավ կարող էյինք կատարել մեր միջազգային պարտականությունը հանդեպ համաշխարհային հեղափոխության բանակի, ընդդեմ համաշխարհային հակահեղափոխության։

Անդրկովկասյան այն կոմունիստը, որ ոչ բավականաչափ պարզ կերպով էր հասկանում այդ ամենը և իր աշխատանքում չէր յելնում դրանից՝ անխուսափելիորեն պետք է մնևնույն տեղում կանգնած տատանվեր և ինքգինքը

հանգամանքները ընդհանուր ֆրազներ գործածելով՝ համաշ խարհային հեղափոխության և համաշխարհային իմպերիալիզմի մասին։ Այդ դեռ քիչ է, նա պետք է կտրվեր բանվորական և գյուղացիական մասսաներից, որովհետև այդ մասսաները գնալով ավելի ու ավելի էին մարտական ընթացք բռնում դեպի Հոկտեմբերյան Հեղափոխությունը և բանվորա-գյուղացիական Սորհրդային Ռուսաստանը։

Ձերնելով իր այդ հիմնական թեզից, նոր մաշտաբից և նոր աշխատանքից, Արմենկոմը գալիս էր այն յեզրակացության, որ Հայաստանում աշխատող կոմունիստների դրությունը դժվարանում էր նաև նրանով, որ նրանք կորցրել էին ոչ միայն ռուսական պրոլետարիատին, այլ նույնիսկ Բաքվի պրոլետարիատին և, հավանորեն, իբրև դրա անխուսափելի հետևանք, նույնիսկ աշխատանքի անդրկովկասյան մաշտաբը։ Այդ մասին ընկ. Կասյանը գրում է.—«Սակայն մենք ունեինք Բաքվի արդյունագործական բանվորությունը, որն այնուամենայնիվ պատվանդան էր հանդիսանում մեր հեղափոխական գործունեության զուտ պրոլետարական ուղղությամբ։ Իսկ յերբ այդ վեկավարին էլ կորցրինք, այսինքն յերբ Անդրկովկասն էլ բաժան-բաժան յեղավ, մենք՝ Վրաստանի և մանավանդ Հայաստանի կոմունիստներս՝ այլևս դարձանք զուտ գյուղացիական յերկրում, մանր բուրժուական միջավայրում գործող բանվորական կուսակցություն» (Ibid, եջ 5)։

Լավ է, որ մենք, Հայաստանի կոմունիստներս, այդպես «անհուսալիորեն» կորցրած ռուսական և Բաքվի պրոլետարիատին, այնուամենայնիվ, մնացինք բանվորական կուսակցություն զուտ գյուղացիական յերկրում, մանր բուրժուական միջավայրում։ Դա ամենակարևորն էր, մնացյալը համեմատաբար ավելի հեշտ էր։ Բայց այդպիսի պայմաններում և մեր քաղաքական խնդիրների նման ըմբռնումով ինչպես մենք կարող էինք պրոլետարական կուսակցության անդամներ մնալ։ Մենք պետք է վերածվեինք թեորետիկ կոմունիստների փոքրիկ ինտելիգենտական մի կաստայի, որը տեսական ագիտացիա պիտի մղեր առանց կենդանի գործնական և մարտական աշ-

խաւանք տանելու մասսաների մեջ։ Ընկ. Կասյանը գրում է.— «Այն յերկրում, ուր սպեկուլյացիան և թալանը վոչ այնքան դասակարգային հասկացողություններ էին՝ հիմնված տնտեսական առավելությունների վրա, վորքան քաղաքական՝ հիմնված իշխանության իրավունքի վրա,— ասում ենք, այդպիսի յերկրում... Մեր քաղաքականությունը պիտի լինի վոչ թե կապիտալիստական, այլ գաղութային յերկրի կոմունիստների քաղաքականություն։ («Նոր, Աշխարհ» եջ 8, ընդգծումը հեղինակինն է)։

Բայց, իրոք, այդ վերացական դատողությունները ճիշտ կարող էին համարվել մեր կուսակցության նկատմամբ միայն իբրև տեսական ընդհանուր հասկացողություններ, վորոնք անմիջական առնչություն չունեին այն կոնկրետ արտաքին և ներքին պայմանների հետ, վորոնց մեջ մենք, Հայաստանի կոմունիստներս, աշխատում էինք 19 և 20 թվականներին։ Այդ պայմաններում մեր կուսակցությունը պետք է վոչ թե ընդհանրապես գաղութային յերկրի կոմունիստների քաղաքականությունը վարեր, այլ այնպիսի մի գաղութային յերկրի, վորին նոր էին գաղութացնում, և վորը արագորեն հիասթափվում էր նոր տերերից և նրանց տեղական քաղաքական գործակալներից, չէր ցանկանում այդ գաղութացումն ու ձգտում էր մտնել Խորհրդային յերկրների սիստեմի մեջ, վորոնց գլուխ էր կանգնած ռուսական պրոլետարիատը։ Զգալով դրան, նա կանգնում էր ակտիվ դիմական պայքար վարելու ուղիի վրա՝ իր այդ նպատակը իրագործելու համար։ Հայ դյուզակցությունը պատրաստվում էր կռվել (և կռվեց) Դաշնակցության և նրա կառավարության դեմ, և դեկավարություն էր վինտրում մեր կուսակցության կողմից վոչ թե դեպի մեզ և դեպի համաշխարհային հեղափոխությունն ունեցած սիրուց, այլ սեփական շահերի համար։ Տնտեսական ձգտումը դեպի անդրկովկասյան կենտրոնները և Ռուսաստանը, դաշնակցական կառավարության դիվանական արկածները, խմբապետական ռեժիմը, սպեկուլիացիան և թալանները — պայմանավորում էին դյուզակցական հեղափոխական շարժումը դաշնակցական Հայաստանում։ Սպեկուլյացիան և թալանը, ճիշտ է, վոչ

այնքան դասակարգային հասկացողություններ էին, որքան քաղաքական, բայց դա լիովին բավական էր, որպեսզի մենք ակտիվ կերպով միջամտեինք աշխատավոր մասսայի քաղաքական պայքարին, կանոնավորեինք և կազմակերպեինք այն, այլապես «մենք վատ հեղափոխականներ կլինեինք... եթե չկարողանայինք ոգտագործել ամեն մի ժողովրդական շարժում» (Լենին), այլապես մենք կլինեինք յերազողներ այնպիսի մի «զուտ» հեղափոխության մասին, որի վերաբերմամբ ընկ. Լենինը մի ուրիշ տեղ գրում էր. «Նա, ով սպասում է «զուտ» հեղափոխության, նա յերբեք նրան չի հասնի։ (Ленин т. 19, стр. 230)։

Մենք՝ Հայաստանի սահմաններում վակված՝ չեյինք աշխատում ինքնուրույն և ինքնամփոփ ներքին սոցիալական հեղափոխություն կատարելու։ Այդ տեսակետից, մենք շատ գործ չունեյինք անելու Հայաստանի ներսում, որովհետև Հայաստանի հեղափոխական շարժումը սոցիալական մեծ իմաստ էր ստանում այն չափով, ինչ չափով նա դիմադարձ էր լինում դեպի համառուսական և անդրկովկասյան հեղափոխական շարժումը՝ սերտորեն ձուլվելով այդ շարժմանհետ։ Մենք աշխատում եյինք ոմանքառում դուրս գալ այդ փակ դրությունից, տապալելով հակահեղափոխական դաշնակցական կառավարությունը, որն ինքնին առանձին ուշ չէր ներկայացնում, բայց Անտանտի ձեռքում, իբրև քաղաքական գործիք, ուներ վոչ փոքր նշանակություն Մորհրդային Ռուսաստանի և Անդրկովկասի ներքին հեղափոխական շարժման ու Տաճկաստանի ազգային ազատագրական շարժման դեմ կռվելու գործում, ինչ չափով վոր այս վերջին շարժումն ուղղված էր համաշխարհային իմպերիալիզմի դեմ։ Հենց այդ իմաստով մենք մեր մասշտաբի համար քիչ գործ չեյինք անում Հայաստանում. այդ իմաստով և այդ տեսակետից էլ մեր Հայաստանյան քաղաքականությունը պետք է լիներ անհաշտ ու մարտական և, ի հարկե, համաչափվեր վոչ միայն ներքին հնարավորություններին, այլև արտաքին՝ Կովկասի և Ռուսաստանի հնարավորությունների հետ։ Մյուս կողմից, մեր ակտիվ մարտական աշխատանքը Հայաստանում վոր-շ, և վոչ փոքր, ազդեցություն ու-

ներ ամբողջ Անդրկովկասի հեղափոխական շարժման վրա, իսկ իր հերթին Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումը, Բաքվի պրոլետարիատի գլխավորությամբ, նույնպես մեծ նշանակություն ուներ Հոկտեմբերյան հաղթանակը առնվազն Հյուսիսկովկասի հակահեղափոխության դեմ արագացնելու գործում։ Այդ տեսակետից, այդ իմաստով և նշանակությամբ Բաքվի պրոլետարիատը բնավ կորսված չեր մեզ համար, նա ուներ ոչ միայն Ազրբեյջանյան, այլև համառանդրկովկասյան նշանակություն և պրոլետարական հենարան եր հանդիսանում մեր Յերկրային կուսակցական կազմակերպության համար, որի մի մասն եյինք կազմում մենք Հայաստանում։

Իր քաղաքականության հիմունքները այդ կերպ որոշելուց հետո, Արմենկոմին պետք եր նիշել քաղաքականության ավելի ևս կոնկրետ և գործնական գիծ։ Յեվ նա նիշեց այն, անցկացնելով 19 թվի սեպտեմբերյան ընդհատակյա կոնֆերանսում, կրկնելով 20 թվի հունվարի ընդհատակյա կոնֆերանսում և վերջինից էլ ձեռք բերելով այդ քաղաքական գծի հավանությունը՝ ըստ ընկ. Կասյանի վկայության*)։ «1) վճռական պայքար Անտանտի դեմ. 2) վճռական պայքար այն ներքին ուժերի դեմ, որոնց վրա հենվում է նա—դաշնակ կառավարության և արտասահմանյան հայ բուրժուազիայի ագենտների. 3) անխնա վարկաբեկումն ցարական և բուրժուական Ռուսաստանի և 4) վորպես դրական հակադիր այդ բացասական լոզունգների՝ միջազգային հեղափոխական պրոլետարիատի կոմունիստական պայքարի ու բանվորա-գյուղացիական Ռուսաստանի բարոյական համայքի բարձրացումը և Խորհրդային հանրապետության հաստատումը Հայաստանում»։ («Նոր աշխարհ» եջ 8)։

Եվ ի՞նչ եք ուզում, կասի ընթերցողը. վճռական պայքար մեր բոլոր թշնամիների դեմ, և ապա Խորհրդային իշխանության հաստատումը Հայաստանում։ Բայց չշտապենք։ Վճռական պայքարը Արմենկոմի լեզվով նշանակում եր մեր հին և

*) Ընդունել եր հունվարի կոնֆերանսը այդպիսի քաղաքական գիծ, թե ոչ, համենայն դեպս Արմենկոմը կանգնած եր այդ տեսակետի վրա, և մեր խոսքն էլ հենց Արմենկոմի տեսակետի մասին է։

մշտ նոր տեսական, ագիտացիոն-պրոպագանդիստական, գրական և այլ տիպի պայքար՝ որ մենք տանում էինք և տանում ենք ամեն մի ժամանակ և բոլոր պայմաններում, գտնելով և դնելով այդ պայքարի հիմքում ամեն մի տվյալ մոմենտում և ամեն մի տվյալ տեղում որոշ քաղաքական և գործնական խնդիր: Այդ խնդիրներից Արմենկոմը տվյալ մոմենտին վերցրեց համարում հարվածային և կենտրոնական՝ Հայաստանի համար.—պայքարը Անտանտի դեմ, ցարական և բուրժուական Ռուսաստանի մերկացումը, կոմունիստական պայքարի բարոյական պրեստիժի բարձրացումը, թե՛ Հայաստանում Սովետական Իշխանության հաստատումը: Արմենկոմը նման հարցեր երբեք չէր դնում իր առաջ: Նա իր «նավի կուրսը» պահում էր ուղիղ դեպի համաշխարհային հեղափոխությունը, որը նրա համար «բացարձակ ճշմարտություն» էր. նա ինքն իրեն չէր հարցնում, թե որոնք են իր մոտակա գործնական խնդիրները այդ ուղիի վրա: Որ ագիտացիան և պրոպագանդը պետք է ուղեկցեին բոլոր մեր քաղաքական և գործնական ձեռնարկություններին Հայաստանում—դա հասկանալի էր բոլորին: Բայց միայն ընդհանուր ագիտացիան և պրոպագանդը տակավին բավական չեն Սովետական Իշխանություն հաստատելու համար: Սովետական Իշխանությունը առանց զենքի, առանց արյան վոչ վոքի չի տրվում: Ի՞նչ էր մտածում այդ մասին Արմենկոմը, այսինքն այն մասին, թե ի՞նչպես, յե՞րբ և ի՞նչ ձևով նա պետք է Սովետական Իշխանություն հաստատեր Հայաստանում: Ահա այդ մասին ընկ. Կասյանի վկայությունը: «...Կոնֆերենցիան առաջադրել էր անպայմանորեն (ընդգծ. հեղինակինն է) բարձրացնելու ապրատամբության դրոշը և ընդհանուր ճակատ ստեղծելու՝ ինչ գնով էլ ուզում է լինի. նախ՝ յերթե դաշնակ կառավարությունը հանդգնություն ունենա Անտանտի թելադրանքով և մենշևիկյան Վրաստանի հետ միասին ոգնել մուսավաթական կառավարությանը՝ խոչընդոտ հանդիսանալու կարմիր բանակին՝ Բաքուն հարկադրանք գրավելու դեպքում, յերկրորդ՝ յերթե նա Ազրբեյջանի կամ Վրաստանի բանվորա-գյուղացիական ապըա-

ատմբուԹյունը Թիկունքից խանգարել ուզենա» (ibid. եջ 10)։

Վերջիվերջո, 20 Թվի հունվարին, Արմենկոմն ստիպված եր, ըստ երևույԹին՝ մասսաների մեջ աշխատող ընկերների (առանձնապես Ալիք-պոլի) ազդեցուԹյան տակ՝ խոսել ապստամբուԹյան մասին։ Բայց նա այնպես խոսեց, վոր ավելի լավ եր, յեԹե չխոսեր։ Միայն հարցի այդպիսի դրումը —«յեԹե, յեԹե»— վոր այլ բառերով նշանակում եր «այն չափով, ինչ չափով», արդեն նշանակում եր ամեն մի ապստամբուԹյան կազմակերպուԹյան բացասումը։ Իրոք, ինչ իմաստ կարող եյին ունենալ «այդ յեԹենները», յերբ այդ յեԹենների և վոչ մեկի վրա վոչ մի շեշտ չեր դրվում։ Դա նշանակում եր նստել ձեռքերը ծալած և սպասել քամու։ Իսկ ինչ կարող եր պատահել, յեԹե վոչ մեկը և վոչ մյուսը։ կարող եր պատահել այն, վոր կամ կարմիր Բանակը չպիտի դրավեր Բաքուն, կամ վոչ մի ապստամբուԹյուն Ազրբեյջանում և Վրաստանում չպետք և լիներ, կամ թե ԴաշնակցուԹյունը այդ դեպքում պետք և հանպիսի նստած մնար Հայաստանում, և այն ժամանակ մենք նրան չպետք և ձեռք տայինք։ Բայց քաղաքականուԹյունը քաղաքականուԹյուն և կոչվում հենց նրա համար, վոր նա նախատեսում և նախագծում և։ Իսկ ինչ եր նախատեսում Արմենկոմը և ինչ նախագծում. այդ դեպքերից վո՞ր մեկի համար եր նա պատրաստում իրեն և մեր կազմակերպուԹյունը։ Վոչինչ նա չեր նախատեսում և կոնկրետ ընդգծում, վոչ մի դեպքի համար նա չեր պատրաստվում և վոչ վոքի չեր պատրաստում։ Դեռ մինչև Բաքվի Խորհրդայնացումը և նույնիսկ այն որերից ի վեր, յերբ Արմենկոմը Յերևանում հունվարի կոնֆերանսին անց եր կացնում իր այդ բանաձևը, դաշնակցականները պատրաստվում եյին ֆրոնտ բանալ Ղազախում և Ղարաբաղում, վորպեսզի այն պահեն Խորհրդային Ազրբեյջանի դեմ։ Վրացական մենշևիկները նախագծում եյին պայթեցնել Փոյլի կամուրջը կարմիր Բանակի հանդեպ և հարձակվել Ադստաֆայի վրա։ Մուսաֆաթականները պատրաստվում եյին ուժեղ դիմադրուԹյուն ցույց տալու Գանձակում կարմիր Բանակին։ Յերկրային կոմիտեն ամբողջ Վրաստանում և Ազրբեյջանում ռազմա-հեղափոխա-

կան կոմիտեները եր կազմում և մասսաները կոչում եր ապստամբության։ Իսկ ինչ եր անում Արմենկոմն այդ ժամանակ հունվարի կոնֆերանսի հրահանգները իրագործելու համար։ Գործնականորեն ոչինչ։ Կոնֆերանսից հետո, ընդհակառակը, պրոֆեսիոնալ աշխատողներին հրահանգում եյին— ոչ մի աշխատանք չտանել բանակում, ոչ մի կոչ չանել ապստամբության։ Այն մոմենտում, երբ անդրկովկասյան հակա-հեղափոխությունը գենքը ձեռքին դուրս եկել կարմիր բանակի և Անդրկովկասի հեղափոխական շարժման դեմ, Արմենկոմը հաշվի առած չուներ ոչ մի գինված մարդ և անգամ ոչ մի ատրճանակ. իսկ եղածն էլ դուրս եր նրա հաշվառումից։

Այժմ մենք դիմենք մի վաստաթղթի, որը իր ծագումով պրդեն վերաբերում է մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին։ 20 թվի սկզբին լույս տեսավ Ս. Առենյանի (Կասյանի) անլեգալ բրոշյուրը «Ուր և ելքը» վերնագրով։ Այդ բրոշյուրում ընկ. Կասյանը տեսականորեն դատելով համաշխարհային իմպերիալիզմի քաղաքականության, համաշխարհային հեղափոխության և հայ ժողովրդի անելանելի դրության մասին, և այդ դրությունը բացատրելով իբրև հետևանք արևմտյան իմպերիալիզմի քաղաքականության և այլն, ընթերցողին բերում է այն եզրակացության, թե հայ ժողովրդի համար այդ դրությունից ազատվելու ելքը կայանում է Հայաստանում Խորհրդային Իշխանության հաստատելու մեջ։ Կանգնելով այն հարցի առաջ, թե ինչպես այն հաստատել, և այդ հարցի վրայից թռչելով ընդհանուր, անհասկանալի և աննորոշ ֆրազներով, վերջին յերեսներում նա սկսում է պատմել Խորհրդային Իշխանության բոլոր բարիքների մասին։ Բերենք ամենահեղափոխական ցիտատները, որ գրված են նույն իսկ մեծ վոգևորությամբ։ «Հայ բանվորությունն ու գյուղացիությունը պետք է անհրաժեշտորեն հետևի բոլոր յերկիների ու ազգերի յեղբայրակից ու վճռական ելից բանվորության ու գյուղացիության որինակին. պետք է վճռականապես և անատան կերպով բռնի բանվորա-գյուղացիական հեղափոխական ուղին։ (Ն. Նախիջևանի հրատարակություն 1920 թ.,

եչ 79. ընդգծումը հեղինակինն է)։ Իսկ հետևյալ եջում. «Յեթե Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները ցանկանում են ազատագրել իրենց, ձգտում են վերջ տալ իրենց հայրերի ու մայրերի, յեղբայրների ու քույրերի, զավակների ու մանուկների տանջանքներին ու տառապանքներին, հառաչանքներին ու արտասուքին,—նրանք պետք է ըմբռստանան արևմտյան արնեխուժ, խարդախ ու նենգամիտ իմպերիալիստների դեմ, անխնա կռիվ հայտարարեն՝ ինչպես ամեն տեղ, այնպես էլ Հայաստանում, կապիտալի տիրապետությունն ու իշխանությունը պահպանող և ամրապնդող իմպերիալիզմի դեմ, պետք է գործակցեն այն ուժերին, որոնք տապալել են ուզում, ընաջինջ անել են ձգտում մարդկության մեծագույն մասը ստրկացնողներին։

«Յեթե Հայաստանի տառապող ժողովուրդը ուզում է ունենալ իրոք ազատ յերկիր, սեփական հայրենիք, արյին ու մաքին մոտ բնակավայր,—նա պետք է վճռականապես պահանջե հայկական իշխող դասակարգից և պաշնակցական կառավարությունից՝ հնազանդվել յուր անտատան կամքին. նա պետք է ձգտե հաղթահարել բոլոր խոչընդոտները՝ հաստատելու յուր սեփական իշխանությունը, կառուցելու յուր հարազատ բանվորա-գյուղացիական պետությունը, ստեղծելու յուր ազատ սոցիալիստական հայրենիքը»։

Այսպիսով Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացինները պետք է «ընտրեյին բանվորա-գյուղացիական հեղափոխության ուղին», «ըմբռստանային» արևմտյան իմպերիալիզմի դեմ և պաշնակցական կառավարությունից «պահանջեյին», որ նա հնազանդվեր իրենց կամքին։ Այդ ամենը ասված է մի առդում և միևնույն հարցի շուրջը։ Ըմբռստանալով արևմտյան իմպերիալիզմի դեմ և պաշնակցական կառավարությունից պահանջելով, որ նա հնազանդվի աշխատավոր ժողովրդի կամքին, և ապա հաղթահարելով ինչ որ անհայտ խոչընդոտներ, մենք պետք է հանգեյինք Սորվդային Իշխանության։ Որքան աշխատեք, բայց չեք կարող հասկանալ, թե հատկապես ինչ և առաջարկվում բանվորներին ու գյուղացիներին։ Անորոշու-

թյունն ու անպարզությունը, որպես Արմենկոմի քաղաքականության բնորոշ գծեր, անխուսափելիորեն անդրադարձել են այս բրոշյուրի այն եջերի վրա, ուր հեղինակը խոսում է բանվորների և գյուղացիների հետ նրանց՝ Սովետական իշխանության հաստատման ուղիի վրա ունեցած գործնական խնդիրների մասին: Ինչ կերպ բանվորներն ու գյուղացիները պետք է ըմբռոստանային արևմտյան իմպերիալիզմի դեմ, անմիջորեն չըմբռոստանալով դաշնակցական կառավարության դեմ, յերբ արևմտյան իմպերիալիզմը ճնշում եր հայ ժողովրդին Դաշնակցության և նրա կառավարության միջոցով. և ինչպես նրանք պետքե ըմբռոստանային, զենքով թե խոսքով. ինչ եր նշանակում Հայաստանի իշխող դասակարգերից և դաշնակցական կառավարությունից «պահանջել», որ նրանք հնազանդվեն բանվորների և գյուղացիների կամքին, և ինչպես պետք է պահանջեին. ինչպես ուզում եք հասկացեք, բայց այս դրքում չկան այդ հարցերի պարզ, որոշակի պատասխանները: Մինչդեռ այդ հարցերով մեզ դիմում եյին մեր բջիջները քաղաքներում ու գյուղերում. «Ինչ է մեզ առաջարկում ընկեր Կասյանը, չենք հասկանում»—ասում եյին նրանք: Իսկ ընկ. Կասյանը մեր կոմմակերպության համար հեղինակություն եր:

Մի քանի խոսք ասենք նաև մի այլ փաստաթղթի մասին և սահմանափակվենք դրանով: Դա այն կոչն է, որ բաց է թողնված 20 թվի հունվարին Դաշնակցական Հայաստանի՝ Անտանտի կողմից դե-ֆակտո ճանաչելու մասին, որի հետ-երկական գնահատության հետ մենք ծանոթացանք վերևրորդ գլխում: Այդ գնահատականը հետաքրքրական է միայն այն տեսակետից, որ նույնիսկ մեր գաղափարական հակառակորդները, հանձինս Ես-երների, գոհանակության համար արձանագրելով մեր գործնեության թուլությունը Հայաստանում, մեզ առնում եյին իրենց պրովակացիոն պաշտպանության տակ: Այդ կոչում Արմենկոմը ընդհանուր գնահատություն է տալիս հիշյալ դիվանագիտական ակտին, առանց մի խոսք չասելով դաշնակցության և նրա կառավարության դեմ, որը և առիթ

եր տվել նա-երևներին համարել այն ավելի ուղղված յերոպական իմպերիալիզմի, քան դաշնակցական կառավարության դեմ։ Այդ կոչը, ի հարկե, լինելով ուղղված յևրոպական իմպերիալիզմի դեմ, միաժամանակ ուղղված եր և Դաշնակցության դեմ, բայց ընորոշ ե, վոր Դաշնակցությունը և նրա կառավարությունն անհետացել են այդ կոչի մեջ. այդ խոսքերը նույնիսկ ուղղակի դուրս են ծնացել կոչից, վորովհետև Արմենկոմը իր այդպիսի տեսական բարձունքից կարծես թե չեր նկատում դաշնակցական կառավարությունը կամ նրան, իբրև իր մոտակա և անմիջական թշնամուն, առանձին նշանակություն չեր տալիս։

Հիշյալ ակտը գնահատության յենթարկելուց հետո, Արմենկոմի կոչը վերջանում ե Հայաստանի բանվորներին և գյուղացիներին ուղղված հետևյալ բառերով.

«Հայ ճնշված և վոտնահարված տարրերը գիտեն կռվել, գիտեն կուրծքը դեմ տալ։

«Դրացի ժողովրդների հետ միացած նրանք վոտքի կկանգնեն իրենց միացած թշնամիների դեմ և գրկախառնվելով հերոսական կարմիր բանակի հետ կտանեն իրենց ազատության և անկախության պանծալի տոնը... կեցցե՛» և այլն։

Ամեն ինչ լավ և գեղեցիկ ե տված, միայն տված չե, թե ո՞ւմ դեմ, անգլիական գեներալի, թե՞ դաշնակցական խմբապետի, բանվորներն ու գյուղացիները պետք ե իրենց կուրծքը դեմ տային, միացած թշնամիների մեջ դանվում եր դաշնակցական խմբապետը, թե խոսքը վերաբերում եր միայն համաշխարհային իմպերիալիստներին։ Նույնիսկ կարևորն այն չե, թե Արմենկոմն այդ ամենը այդպես ել հասկանում եր, այլ այն, վոր այդ մասին պարզ ու վորոշակի չեր տալիս բանվորներին ու գյուղացիներին, չեր տալիս այն պատճառով, վոր ընդհանուր ագիտացիան հոգում համաշխարհային հեղափոխության, խորհրդային իշխանության և ընդհեմ արևմտյան իմպերիալիզմի և այլն համարվում եր ավելի կարևոր, քան անմիջական քաղաքական և գործնական պայքարն ընդհեմ դաշնակցականների ու նրանց կառավարության։ Իհարկե, Դաշնակ-

ցությունն կուսակցությունը համաշխարհային հեղափոխության կարմիր բանակի հանդեպ ի՞նչ եր իրենից ներկայացնում. համաշխարհային հեղափոխություն կլիներ կամ լգար կարմիր բանակն Անդրկովկաս և այն ժամանակ դատարկ բան կլիներ դուրս քշել դաշնակցականներին Հայաստանից, կամ հարկադրել նրանց «հնազանդվել բանվորների և գյուղացիների անտաստան կամքին»:

Նման հոգեբանությունը վորոշակի զգացվում եր ոչ միայն Արմենկոմի քաղաքականության մեջ, այլ նրանով, բացի Արմենկոմի անդամներից, վարակված եյին նաև մեր ընկերներից շատերը: Առանձնապես յենթադրվում եր, վոր յեթե Ազրբեջանում և Վրաստանում Խորհրդային Իշխանություն հաստատվի, ապա նա Հայաստանում կհաստատվի ինքնին: Մյուս կողմից կարծվում եր նաև, թե առանց Վրաստանի խորհրդայնացման դժվար և պատկերացնել Խորհրդային Իշխանության գոյությունը Հայաստանում: Այլ խոսքերով խորհրդային Իշխանությունը մեզ մոտ պիտի գար Բաքվից—Թիֆլիսից—«ուղիղ գծով— գնացքով»: Ինչպես 20 թվի մայիսին, այնպես էլ հետագա դեպքերի ժամանակ՝ Վրաստանի Խորհրդայնացումից հետո դաշնակցականները միանգամայն պարզ ու գործնականորեն «ցույց տվին» այդպիսի հայացքի սխալ լինելը, ուստի այդ սխալի մասին յերկար կանգ չենք առնի: Միայն ընդգծենք, վոր Ազրբեջանի և Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո, մենշևիկական Վրաստանը չեր կարող կանգուն մնալ յերկար, քան այդ յեղավ, վորովհետև Անդրկովկասի աշխատավորները, նույն թվում և Վրաստանի աշխատավորները, չեյին կարող հանդիսատես նայել, թե ինչպես վրացական մենշևիզմը Անդրկովկասում դառնում և համաշխարհային և տեղական հակահեղափոխության միակ պատվար դանը:

Վերը բերված տվյալներից և վաստաթղթերից, վոր մենք համառոտ քննադատական վերլուծությունների և պարզաբանությունների յենթարկեցինք, դժվար չե հասկանալ, վոր Արմենկոմի քաղաքականության այդչափ անորոշության ու անպարզության մեջ այնուամենայնիվ մի բան պարզ եր և վորոշ. այդ այն եր, վոր Արմենկոմն իր աշխատանքը Հայաստա-

նում դիտում էր, իբրև ընդարձակ և ընդհանուր հեղափոխական դաստիարակչական ագիտացիա և պրոպագանդ առանց կոնկրետ բովանդակության և մոտակա նպատակի՝ տվյալ տեղի ու տվյալ մոմենտի համար։ «Վճռական պայքար Անտանտի դեմ»՝ «բանվորա-գյուղացիական կուրծքը», «միջազգային հեղափոխական պրոլետարիատի բարոյական հմայքի բարձրացումն» ու «գրկախառնությունն» կարմիր բանակի հետ ևայլն, այս ամենը, վորպես ընդհանուր բոլշևիկական ագիտացիա հոգուտ հեղափոխության, չուներ ծանրության կենտրոն, չէր խփում մոտավոր վորոշակի կետի և կազմակերպչորեն չէր կենսագործվում։ Արմենկոմն յերբեք իր առաջ չէր դնում ապստամբության խնդիրը՝ նրա հեռանկարի և գաղափարական ու կազմակերպչական նախապատրաստման տեսակետից։ Հարցը նրանում չէր, վոր մենք պետք է դավադիրներ դառնայինք և մի կողմ թողնեյինք ամեն մի սովորական ագիտացիա և նույնիսկ աշխատանք՝ լեգալ, զեմստվային մարմիններում և այլ կազմակերպություններում, թեպետ ևայն ժամանակ ամենից քիչ կարող եյին հետաքրքրել մեզ դաշնակցական այդ մեռած զեմստվոները։ Այլ հարցը նրանումն էր, վոր այդ մի կողմ չնետելով՝ մենք պետք է ընտրեյինք Հայաստանում մեր վարելիք գործունեության ծանրության վորոշ կենտրոն։

Ընկ. Լենինը մինչև 1905 թվի հեղափոխությունը, այդ տարվա հուլիսին, գրում էր. «Անկասկած է, վոր մենք դեռ ևս շատ պիտի աշխատենք բանվոր դասակարգին դաստիրակելու և կազմակերպելու համար, բայց ամբողջ հարցն այժմ նրանում է, թե վորտեղ պետք է գտնվի այդ դաստիարակության և կազմակերպության ծանրության քաղաքական կենտրոնը։ Արհեստակցական միություններում և լեգալ ընկերություններում, թե՞ զինական ապստամբությունը կազմակերպելու մեջ՝ հեղափոխական բանակ և հեղափոխական կառավարություն ստեղծելու գործում։ Թե մեկում և թե մյուսում բանվոր դասակարգը դաստիարակվում և կազմակերպվում է։ Յեվ մեկը և մյուսը, հարկավ, անհրաժեշտ են։ Ամբողջ հարցն այժմ, ներկա հեղափոխության ընթացքում, հանգում է, սակայն, այն բանին, թե ինչի մեջ պիտի գտնվի

բանվոր դասակարգի դաստիարակության և կազմակերպության ծանրության կենտրոնը. առաջինում, թե՞ յերկրորդում: (Ленин, Соб. соч. т. 6., стр. 305, «Две тактики)»:

Այստեղ առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ ընկ. Լենինի վերոհիշյալ խոսքերը, որ վերաբերում էին Ռուսաստանին և ռուսական պրոլետարիատին, չէին կարող կիրառելի լինել Հայաստանի նկատմամբ: Լենինի խոսքերը վերաբերում էին Ռուսաստանի բանվոր դասակարգի կազմակերպմանը, որովհետև Ռուսաստանի հեղափոխական շարժման մեջ ռուսական պրոլետարիատը հանդիսանում էր գլխավոր շարժիչ ղեկավար ուժը: Մեզ մոտ՝ այն ժամանակաշրջանի Հայաստանում՝ բանվոր դասակարգը շատ թույլ էր այդ տեսակետից, ուստի և մենք առանձին ուշադրություն պիտի դարձնեինք գյուղացիության և բանակի կազմակերպման վրա:

19 թվականի աշունից, մեզ շրջապատող պայմանները այնպես էին դասավորվում, որ Անդրկովկասում, մանավորապես Հայաստանում, մեր վարելիք աշխատանքի ծանրության կենտրոնը պետք է գտնվեր «Հեղափոխական բանակ և հեղափոխական կառավարություն ստեղծելու գործում»: Ցեղանդուն յեվ մասսայական աշխատանք գյուղացիական մասսաներում յեվ բանակում, կոչ ապստամբության, իբրեվ վորոշ վոգով դաստիարակող յեվ մեր շուրջը հեղափոխական մասսաներին մոբիլիզացիայի յենթարկող լոզունգը, համենայն դեպս, 20 թվականի սկզբից, պետք է դառնային մեր հարվածային խնդիրները: Բայց Արմենկոմը, Հայաստանի բախտը կապելով բացառապես արտաքին պայմանների հետ և չհավատալով քաղաքական կրուվի հնարավորությանը Հայաստանում, խուսափում էր ապստամբություն կազմակերպելու խնդրից և հրաժարվում մասսաները ապստամբության կոչելուց, հետևաբար ամեն տեսակի աշխատանքից բանակում՝ նույնիսկ մինչև Մայիսյան ապստամբությունը: Մինչդեռ մասսայական ապստամբությունն առնվազն 20 թվի սկզբից հասունանում էր օրեցօր, իսկ Արմենկոմը չէր նկատում, և չնկատեց այդ մինչև ապստամբության բռնկումը: Այսպես էր առաջանում Արմենկոմի քաղաքա-

հիմնական սխալը և այստեղից էր սկսվում նրա թուլությունը, չնայած վոր նա կազմված էր մեր հին, լավագույն և պատասխանատու ընկերներից։

***

Հայտնի չե, վոր Արմենկոմը և Ալեք-պոլի կոմիտեն մի-միանց յեռանդագին կերպով մեղադրում էին—առաջինը յերկրորդին՝ «տհասության, ձախության, հեղափոխական անհամբերության մեջ» և այլն, իսկ յերկրորդը առաջինին՝ թուլության և անվճռական քաղաքականության մեջ։ Մենք տեսանք, վոր Ալեք-պոլի ընկերները վորոշ հիմք ունեյին Արմենկոմի քաղաքականությունից անբավական լինելու։ Արդ, պետք է պարզել, արդյոք Արմենկոմը ևս իր հերթին հիմք չուներ Ալեք-պոլի կոմիտեյի դեմ իր արած մեղադրանքի համար։

Այստեղ քիչ տարորինակ կարող է թվալ առաջին՝ այն, վոր մենք առանձին նշանակություն ենք տալիս այդ ժամանակվա մեր ընդհատակյա կազմակերպության գավառական կոմիտեներից մեկի սխալին, յերկրորդ՝ այն, վոր վոչ կուսակցական կազմակերպության կենտրոնական մարմինը և նրան յենթակա գավառական որգաններից մեկը միմյանց հասցեյին այնպիսի ծանր մեղադրանքներ եյին բարդում, շարունակելով ապրել և աշխատել կողք-կողքի բավական յերկար ժամանակ, մոտավորապես կես տարի։

Իրոք չարժեր այդպիսի մեծ նշանակություն տալ Ալեք-պոլի կոմիտեյի սխալին այն դեպքում միայն, յեթե կազմակերպության կենտրոնական որգանը կանգնած լիներ քաղաքական ճիշտ ուղեգծի վրա։ Այդ դեպքում գավառական կոմիտեներից մեկի սխալը վտանգավոր չեր լինի, յեթե անգամ իր ժամանակին նա կանխված և վերացված չլիներ։ Բայց ինչ չափով այդ սխալն իր ժամանակին վերացված չեր և ինչ չափով վոր Ալեք-պոլի կոմիտեն լրեց Արմենկոմից նախաձեռնությունը ապստամբության ժամանակ, այդ չափով էլ այդ սխալը պետք է անդրադառնար (և անդրադարձավ) Մայիսյան ապստամբության բախտի վրա։ Հենց այս տեսակետից և այս

մաքով մենք ուշադրություն ենք դարձնում Ալեք-պոլի կոմիտեի քաղաքականության հիմնական սխալի վրա։

Ինչ վերաբերում է յերկրորդ խնդրին, այսինքն նրան. վոր Արմենկոմը և Ալեք-պոլի կոմիտեն, լինելով արմատապես անհամաձայն միմիանց հետ, մեր կուսակցության՝ Հայաստանում վարելիք քաղաքականության խնդրում՝ շարունակում էին միաժամանակ գոյություն ունենալ, աշխատել և գործել յուրաքանչյուրը ըստ իրեն,—այդ հանգամանքը մի կողմից անմիջական կապ ունենալով Արմենկոմի քաղաքականության հետ, վորը ընդհանրապես իր առաջ անմիջական մարտական խնդիրներ չդնելու հետևանքով կարիք չեր զգում անմիջորեն մոտենալ Ալեք-պոլի բանվորներին ու կուս. կազմակերպությանը ուժեղացնելու համար իր ազդեցությունն ու դեկավարությունը նրանց վրա և նույնիսկ, թող թեկուզ իր տեսակետից, վերակազմելու Ալեք-պոլի կոմիտեն,—մյուս կողմից էլ բնորոշ եր և Ալեք-պոլի կոմիտեյի համար, վորը նույնպես բավարարվում եր միայն Արմենկոմի քաղաքականության ընդհանուր քննադատությամբ, առանձնապես չձգտելով հնարավոր միջոցներով և մյուս կազմակերպությունների ոգնությամբ վոխել այդ քաղաքականությունը։

Ի՞նչում եր կայանում Ալեք-պոլի կազմակերպության դեկավարների սխալը։

Այնպիսի գյուղացիական հետամնաց աղքատ յերկրում, ինչպիսին Հայաստանն եր այդ ժամանակ, ցրված և մեկուսացած մանր գյուղացիական տնտեսությունների յերկրում, վորտեղ միայն սոսկալի սովն ու դաշնակցական իշխանությունը իր բացառիկ վայրենությամբ կարող էին ու կարողացան հեղափոխականացնել Հոկտ. հեղափոխության դրոշի տակ, վորտեղ մեծ մասը կամ չեր տեսել յերկաթուղին, կամ յեթե անգամ տեսել եր տասնյակ անգամներ, բայց չեր հասկացել, թե ինչ կերպ եր նա առանց գոմեշների շարժվում,—այդպիսի մի յերկրում, պրոլետարական կուսակցության համար, իրոք, մի առանձին նշանակություն եր ստանում ամեն մի զազգահի պրոլետար, արհեստանոցի ամեն մի բանվոր, վորի պատմա-

կան կոչումներ ազատել թե իրեն և թե իր հետևյալին ճնշված աշխատավոր մարդկությունը բուրժուաների և հողատերերի շահագործումից։

Դժվար չե պատկերացնել, թե այդպիսի պայմաններում ինչ արժեք ու նշանակություն կարող եյին ունենալ մի քանի հարյուր բանվորներ, մի տեղ համախմբված (Ալեք-պոլի գործարանում), թող նույնիսկ մեծ մասամբ կապված գյուղացիական անասնականության հետ, որոնք կարող եյին մի քանի րոպեյից մի գործարանային սուլոցով հավաքվել միասին, որոնք գործ ունեյին ժամանակակից տեխնիկայի այնպիսի հսկայական գումարի հետ, որպիսին շոգեշարժն է։ Այդ փոքրիկ բանվորական կղզին կուսակցական կազմակերպության համար համեմատաբար մի փոքրիկ պրոլետարական պատվանդան եր ներկայացնում։ Յեվ մենք վատ կոմունիստներ կլինեյինք, յեթե մոռանայինք նրանց, և նրանց վրա չդարձնեյինք մեր առաջին ուշադրությունը մեր կուսակցական քաղաքական աշխատանքների ընթացքում։

Սակայն մենք ավելի լավ կոմունիստներ չեյինք լինի նաև այն ժամանակ, յեթե մեր «գուտա» հեղափոխական ղգացմունքներով ու ցանկություններով տարված՝ հաշվի չառնեյինք ռեալ իրականության պայմանները, որովհետև այդ պայմաններն իրենք վերջ ի վերջո, բայց արդեն ամենաթանգ գնով, կհարկադրեյին մեզ հաշվի առնել իրենց։ Իսկ ռեալ իրականության պայմանները Հայաստանում կայանում եյին նրանում, որ այդ հեղափոխական ժողովրդական շարժմամբ բռնված փոքրիկ պրոլետարական յերկրում հենց միայն մասուզերիստները, կատաղի սպեկուլյանտները, մաքսանենգները և այլ տիպի ապատաղի ապեկուլյանտները, դասակարգայնացած տարրերը անհամեմատ ավելի շատ եյին, քան պրոլետարական տարրերը։

Այս պարզ ճշմարտությունը Ալեք-պոլի ընկերները, որ անսահման անձնվեր եյին մեր կուսակցության գործին և մի հեղափոխական մեծ ենտուզիազմով, չհաշակացան, չգնահատեցին, գործնականորեն հաշվի չառան։ Ապրելով և աշխատելով հեղափոխական բանվորների շրջանում և նրանց միջոցով իրա-

դեկ դառնալով գյուղացիության և բանակի հեղափոխական տրամադրության, նրանք մի աւեսակ դրում էին, յեթե կարելի յե այսպես արտահայտել, հասունացող դեպքերը, բայց պարզ չէին գիտակցում այդ հասունացող դեպքերի բնույթը, չէին կշռում ու չափում այդ գալիք դեպքերի ամբողջ ծանրությունն ու դժվարությունը, լրջորեն հաշվի չէին առնում գյուղի ու բանակի նշանակությունը և դերը, որ միանգամայն վճռական էին այդ դեպքերի համար։ Ուրիշ խոսքով, նկատելով անտառը, բայց չիմանալով թե ինչ կա անտառի յետևը և ինչպիսի ծառերից և առավելապես նա բաղկացած՝ նրանք ուզում էին Հայաստանի ամբողջ պրոլետարիատը արհեստականորեն դարձնել հեղափոխական շարժման գլխավոր ուժը, կենտրոնը և առաջամարտիկը։ Յեվ այդ ձգտումներով ու հակազդությամբ էլ նրանք խուժեցին անտառը, շփոթվեցին ու մոլորվեցին։

Մայիսյան ապստամբությունից հետո, «Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի» № 2-ում «Կոմունիզմը Հայաստանում» հոդվածում ընկ. Ա. Ն. գրում էր.—

«Բանվորական շարժման կենտրոնը հանդիսանում էր Ալեքսոլը՝ բանվորական դեպոյի գլխավորությամբ... Դաշնակցական կուսակցությունը կարող էր հիշել անբաժան, քանի դեռ չէր լսվում բանվոր դասակարգի ծայնը (ընդգծումը մերն է. Շ. Ա.), որը կարող կլիներ հակադրել իր կամքը կառավարության արարքներին։ Գլխավոր ուշադրությունը կուսակցությունը նվիրել էր բանվոր դասակարգի կազմակերպության և պրոֆմիությունների մեջ աշխատանք տանելուն, որոնք հետդեպ անցնում էին կոմունիստների ձեռքը և յուրացնում կոմունիզմի քաղաքականությունը և տակտիկան» (եջ 266—7)։

Պետք է կարծել, որ հոդվածը պատկանում է ընկ. Ավիսի գրչին, բայց յեթե անգամ այդ այդպես էլ չի, համենայն դեպս հոդվածը գրված է այնպիսի ընկերոջ կողմից, որը համարձակորեն և զարմանալի ճշտությամբ կարող կլիներ իրենով փոխարինել ընկ. Ավիսին Ալեք պոլի կազմակերպության դեկավարի դերում՝ 20 թ։ Յեթե իրոք հեղափոխությունը Հայաստանում,

այսինքն՝ դաշնակցական կառավարության տապալումն և Խորհրդային իշխանության հաստատումն այդպիսի հեշտ խնդիր եր, որ բավական եր մի քանի հարյուր բանվորների ձայնը լսելի դարձնելը, ապա հասկանալի չե, որ մեր կուսակցության վոչ միայն գլխավոր, այլ նույնիսկ ամբողջ ուշադրությունը պետք և նվիրված լիներ միայն բանվոր դասակարգի կազմակերպմանը, ինչպես և վարվեցին Ալեք-պոլի ընկերները։

Սրանում եր կայանում Ալեք-պոլի կոմիտեյի հիմնական սխալը, որ ի վերջո հետևվանք եր մեր կուսակցության՝ այդ ժամանակվա Հայաստանի նկատմամբ ունեցած հեղափոխական խնդիրների հեշտ պատկերացման։ Մայիսյան հեղաշրջման այսպիսի պարզ ու թեթև պատկերացումով Ալեք-պոլի ընկերները վերցրին իրենց վրա ընդհանուր ապստամբության ղեկավարի դերը և չազատագրվեցին այդ քաղաքական հոգեբանությունից նույնիսկ մինչև պարտությունը, վնասելով հեղափոխական բարդ հանգույցի հեշտ լուծումը։

ԸՆԿ. ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ՍԽԱԼԸ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՆՁԲԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ

Նախ քան այս դէպքի հիմնական հարցին անցնելը, ուշադրութիւն դարձնենք ընկ. Աշոտ Հովհաննիսեանի՝ սկզբունքային բնոյթ կրող մի սխալի վրա, որ միանգամայն անջատ է նրա հիմնական սխալից և նոյնիսկ չի բղխում այն աւենից, ինչ նա պատմում է Մայիսեան ապստամբութեան մասին «Հայաստանի Հեղափոխութեան Հուլիսն ու Հոկտեմբերը» գրքում։ Մենք նկատի ունենք այն անալոգիան, որ հեղինակը անց է կացնում Պետրոգրադի Հուլիսեան որերի և Հայաստանի Մայիսեան ապստամբութեան միջև, այդ անալոգիան արտահայտելով միայն գրքի վերնագրում, առանց որևէ բացատրութեան, ծանոթութեան և վերապահութեան։

Ճիշտ է, թէ այնտեղ և թէ այստեղ հեղափոխական մասսաների յեղյութ տեղի ունեցավ իշխանութիւնը գրաւելու լոզունգով, բայց Ռ. կ. կ. Պետրոգրադում գիտակցաբար միջամտեց դեմոնստրացիային, վորպեսզի նրան խաղաղ կազմակերպչական ձև տար և այնքան ճկուն, զգույշ ու տակտով յեղաւ, վոր կարողացավ կանխել պրոլետարիատի վաղաժամ յեղյութը և պահպանել քայքայումից կուսակցութիւնն ու հեղափոխական մասսան։ Հուլիսեան որերը խոշոր դեր խաղացին Հոկտեմբերեան հեղափոխութեան զարգացման և նախապատրաստման գործում։ Իսկ Հայաստանում, ընդհակառակը, կուսակցութիւնը փորձեց ղեկավարել ապստամբութիւնը և գրաւել իշխանութիւնը, բայց չկարողացավ այդ անել և յեղաթարկվեց քայքայման։ «Փաստերն ասում են, վոր քաղաքի վոչ միայն վորևէ մասին, այլ անգամ վորևէ մի շենքին, վոչ մի հիմնարկութեան բոլշևիկները չտիրացան (թեպետ և կարող էին

տիրանալ) և չեյին վորձում տիրանալու»։ (Ленин Собр. Соч. т. 14 стр. 10)։ Այդպես չեր Հայաստանում։ Լենինգրադի Հուլիսյան որերն ունեն այլ պատմություն և պատմական նշանակություն, քան Մայիսյան դեպքերը Հայաստանում։ Ա՛յդ և ասում նաև հենց ընկ. Ա. Հովհաննիսյանի գրքի բովանդակությունը, վոր այս տեսակետից չի համապատասխանում վերնագրին։

Անցնենք մեզ այստեղ հետաքրքրող հարցին և բերենք մի քանի ցիտատներ, վորպեսզի ընթերցողի համար սկզբից և յեթ պարզ լինի, թե ինչումն է բանը։

«Համաշխարհային պատերազմի ավերիչ ընթացքն ու ազգային քաղքենիության կորստաբեր քաղաքականությունն և, վոր հեղափոխության դիրքն են նետում Հայաստանի աշխատավոր բազմությունը, հանձնելով սրա դեկավարությունը փոքրաքանակ բանվորությանը և իր կուսակցության – Հայաստանի Կոմունիստական կազմակերպության—ձեռքը» («Հայաստ. Հուլիսն ու Հոկտ.» եջ 5)։

«Բանվորական շարժումը Հայաստանում սոցիալական խոշոր յերևույթ չեր ինքնին։ Դրան համապատասխան ահմանափակ պիտի լիներ նաև այդ շարժումը դեկավարող կուսակցական կազմակերպության մարտական դորությունը» (եջ 9)։

«Հայաստանի յերկաթուղու բանվորությունը կազմում եր հեղափոխական գործի վողնաշարը» (եջ 10)։

Կարելի յեր շարունակել այդ ցիտատները, կամ բերել նորերը, վորոնք խոսելին միևնույն բանի մասին, այսինքն այն անկյունաքարերից մեկի մասին, վորոնց վրա ընկ. Ա. Հովհաննիսյանը կառուցում է Մայիսյան ապստամբության իր բացատրությունը։ Այսպիսով ստացվում է, վոր չնայած իր վոքրաթիվության ու թուլության և շնորհիվ համաշխարհային պատերազմին և «ազգային քաղքենիության կորստաբեր քաղաքականության», բանվոր դասակարգը օբյեկտիվորեն հանդիսանում եր հեղափոխական շարժման դեկավարող շարժիչ ուժը, առաջապահը և վողնաշարը։

Ցիտատները վերաբերում են գրքի առաջին եջերին։ Կար-

դալով այդ տեղերն ուզում ես միանգամից բացել վերջին ե-
ջերը և նայել, թե ինչով վերջացավ այդպիսի ապստամբու-
թյունը։ Իրոք, յեթե բանվորական շարժումն ինքնին խոշոր
սոցիալական յերևույթ չեր և յեթե անգամ կուսակցական կազ-
մակերպության մարտական ուժը պետք է համապատասխա-
ներ թույլ պրոլետարիատի ուժին, ապա ճշմարտապես կաս-
կած է առաջ գալիս, արդյոք այստեղ վորևե արկածախնդրու-
թյուն չեր ակսվում։ Բայց ընկ. Ս. Հ., վոչ մի տեղեկություն
չտալով Հայաստանի բանվորական շարժման, պրոլետարիատի
վորակի և քանակի մասին, սառնարյուն կերպով պնդում է.
վորքան ել «ինքնին տարօրինակ» և զարմանալի յես, այնու-
ամենայնիվ այդ հետաձնաց գյուղացիական յերկրում յերկա-
թուղային պրոլետարիատը իր վրա վերցրեց հեղափոխական
շարժման ղեկավարի դերը։

Ինչպես կարող եր այդ պատահել. պատճառը պարզ է.
«Համաշխարհային պատերազմի ավերիչ ընթացքն ու ազգա-
յին քաղքենիության կորստաբեր քաղաքականությունը»—
յեզրափակում է իր այդ միտքը ընկ. Ս. Հ։ Թվում է թե
համաշխարհային պատերազմը և ավելացրած դրան վորևե քա-
ղաքականություն—արդեն իսկ դա հեռապատերազմական բոլոր
խոշոր պատմական անցքերի ամենահեշտ բացատրությունն է։
Բայց այստեղ խոսքը նաև հեղափոխական պատերազմի մասին է
վորոշ պայմաններում և կոնկրետ միջավայրում, հեղափոխական և
հակահեղափոխական ուժերի փոխհարաբերության և հաշվա-
ման մասին։ Կարող եր արդյոք յերկաթուղային պրոլետարիատը
դառնալ զինական ապստամբության ծանրության կենտրոնը և իր
վրա կենտրոնացնելով թշնամու գլխավոր հարվածները՝ լուծել
դաշնակցական կառավարության հետ ունեցած վճռական մար-
տի բախտը, մի կառավարության, վոր ամեն մի րոպե կարող
եր բանվորների դեմ հանել միայն ապահասակարգայնացած
տարրեր ավելի շատ, քան բանվորների թիվը։ Դեռ ավելին.
կարո՞ղ եր արդյոք բանվոր դասակարգը մեր կուսակցությանը
տալ այնքան ուժ և յեռանդ, վորպեսզի կարելի լիներ ընդգր-
կել հեղափոխական շարժումը և վարել հեղափոխական պատու-

թյունն այն ժամանակ, երբ նա փաստապես չկարողացավ իր ձեռքը ձգել և իրականացնել թեկուզ մի քանի ոլով այն հեղափոխական իշխանությունը, որ այնպես անոգնական կերպով ընկած եր Ալեք-պոլի փողոցներում։

Այս հարցի վրա մենք բավականաչափ կանգ առանք իր տեղում և ցույց ավինք, թե բանվորության ինչ ուժ եր ներկայացնում ապատամբությունը դեկավարելու և հեղափոխական պետություն կազմակերպելու համար։ Մենք կանգ առանք նաև այն դրության վրա, որի մեջ ընկան այն ընկերները, որոնք կանգնած եյին այդ տեսակետի վրա։ Դժբախտաբար, ինչպես "այդ կտեսանենք քիչ հետո, դրեթե այդպիսի բախտ և վիճակվել նաև ընկ. Ա. Հ-ին. այդ նույն հարցում՝ այն դերագնահատության պատճառով, որով նա ցանկացել է գունավորել յերկաթուղու պրոլետարիատի դերը։ Ուստի մենք այստեղ չենք զբաղվի այդ սխալ մոքի յերկար քննադատությամբ, որովհետև դրա համար ստիպված կլինեյինք կրկնել շատ բան նրանից, ինչ մենք ասել ենք դրեթե բոլոր գլուխներում։ Ավելի շուտ կաշխատենք համառոտակի ցույց տալու, որ ընկ. Ա. Հ.-նի սխալը գլխավորապես ծագում է այն բանից, որ նա բավականաչափ պարզ և օբյեկտիվորեն չի դնում Մայիսյան ապատամբության գնահատության հարցը, որ հետևանք է կոմունիստական կուսակցության մարտական քաղաքականությունն և մասնավորապես Մայիսյան ապատամբությունը արդարացնելու անհաջող փորձի՝ Հայաստանի նման մի յերկրում, ուր չկար շատ թե քիչ ուժեղ բանվոր դասակարգ։

Ցարական Ռուսաստանի նախկին գաղութային հետամնաց ծայրագավառներում, ինչպիսին եր և Հայաստանը, մեր կուսակցության վարելիք քաղաքականության հարցը ընկ. Լենինը պարզ և կոնկրետ ձևով եր դնում կոմինտերնի յերկրորդ կոնգրեսին, ասելով. «Մեր թեզիսների յերկրորդ դեկավարող միտքը կայանում է նրանում, որ արդի համաշխարհային դրության ժամանակ իմպերիալիստական պատերազմից հետո ժողովուրդների փոխադարձ հարաբերությունները, պետությունների ամբողջ համաշխարհային սիստեմը, որոշվում են իմպերիա-

լիատական ազգերի փոքրիկ խմբակի մղած պայքարով խորհրդային պետությունների դեմ, որոնց գլխին կանգնած է Խորհրդային Ռուսաստանը»։ (Соб. Соч. т. XVII, стр. 274) Доклад комиссии на II конгрессе Коминтерна)։

Յեվ հենց նույն հարցի առթիվ 276 եջում շարունակում է. «Ռուս կոմունիստների գործնական աշխատանքը առաջ ցարիզմին պատկանած գաղութներում և այնպիսի հետամնաց յերկրներում, ինչպիսին Թուրքեստանն է և այլն... մեր առաջ հարց դրեց, թե ինչ ձևով կոմունիստական տակտիկան և քաղաքականությունը կիրառել նախակապիտալիստական պայմաններում, որովհետև այդ յերկրների կարևորագույն ընորոշ գիծը հանդիսանում է այն, որ նրանց մեջ իշխում են դեռ նախակապիտալիստական հարաբերություններ, և ուստի այստեղ չի կարող խոսք լինել զուտ պրոլետարական շարժման մասին։ Այդ յերկրներում գրեթե արդյունագործական պրոլետարիատ չկա։ Ընդունած դրան, մենք այստեղ մեզ վրա վերցրինք և պետք է վերցնեյինք դեկավարների դերը»։

Հասկանալի յե, որ ընկ. Լենինը նկատի ուներ ոչ թե ռուս կոմունիստներին, այլ Ռուսաստանի կոմունիստներին, այսինքն՝ Ռ. կ. կ. անդամներին, նրանց առանձնացնելով գերմանացի, ֆրանսացի և այլ յերկրների ընկերներից, ինչ չափով որ այդ խոսքերը ասված եյին կոմինտերնի կոնգրեսում։ Յեվ այդ իմաստով նա նկատի ուներ և մեզ, Հայաստանում ու ընդհանրապես Անդրկովկասում, որովհետև ինչպես Հայաստանի, նույնպես և Վրաստանի ու Ադրբեջանի կոմունիստներս եյապես Ռ. կ. կ. անդամներ եյինք։ Այդ իսկ պատճառով մեր քաղաքականությունը Հայաստանում պիտի լիներ Ռ. կ. կ. (այժմ Համամիութենական) քաղաքականությունը հետամնաց գյուղացիական յերկրում յուր ազգային առանձնահատկություններով։ Ոչ միայն հիմք չկա վախենալու այդ մասին պարզ կերպով, այլ ընդհակառակը վորքան ավելի շատ ու պարզ խոսել այդ մասին, այնքան ավելի լավ։ Ընկ. Ս. Հ-ը մեզնից թերևս ոչ պակաս լավ եր հասկանում այդ, յերբ գրում եր իր գիրքը։ Բայց հարցը

դրանում չէ, այլ նրանում, որ նա Մայիսյան դեպքերի գնահատության մեջ լիովին և հետևողականորեն չի պահպանում այդ յ՛ալկետը։

Այժմ տեսնենք, թե ինչով վերջացավ ընկ. Ա. Հ.-ի ապատամբությունը, և թե ինչու չեր կարող այլ կերպ վերջանալ։ Դրա համար վերցնենք վերջին յեզրափակող գլխից մի ցիտատ, որ արտահայտում է հեղինակի վերջին և ավելի ավարտված միտքը մայիսյան ապստամբության գնահատության մասին. «բանվորական, գինվորական և գյուղացիական լայն մի շարժում եր մայիսյան ապստամբությունը, որ բռնկեց Հայաստանի տարբեր վայրերում։ Սրա մեջ եր ապստամբության ուժը, բայց և սրա մեջ եր նրա թուլության ու պարտության հիմնական պատճառը։ Չկար քանակով և վորակով ուժեղ բանվորություն, որ անցնելով մասսայական այդ շարժման առաջին շարքերը, իր գործողություններով կարողանար գուն և ուղղություն տալ նրան։ Չկար նաև կուսակցական վորեշ կազմակերպություն, որ դեկավարեր ապստամբական բովանդակ շարժումը՝ ապահովեր նրա հաղթությունը»։

Ճիշտ է, որ դա բանվորների, գյուղացիների և գինվորների լայն մասսայական շարժում եր։ Սակայն նկատենք, որ նախ՝ վերջին հաշվով և բանակում և նույնիսկ մասամբ յերկաթուղագծում ապստամբվել եր նույն գյուղացին, յերկրորդ՝ այնքան էլ պարզ չէ, թե ինչպես «սրա մեջ եր ապստամբության ուժը, բայց և սրա մեջ եր նրա թուլությունն ու պարտության հիմնական պատճառը», թեպետ կարելի յե յենթադրել, որ խոսքը վերաբերում է ապստամբության տարերային բնույթին։ Բայց այստեղ գլխավորն այդ չէ, այլ այն, որ «չկար քանակով և վորակով ուժեղ բանվորություն» և այլն։ Այստեղ հեղինակը, կարծեք, ուզում է բացատրել այն, ինչ նա ասել է գրքի սկզբում, բայց միանգամայն ուշ և անոգուտ կերպով։ Հենց բանն էլ այն է, որ չկար «քանակով ու վորակով ուժեղ բանվորություն» և այդ էլ պետք է շեշտվեր գրքի սկզբում նույն իմաստով, ինչ իմաստով շեշտվում

և այդ գրքի վերջում, վորպեսզի ծնացյալը հասկանալի լիներ։ Այդպիսի դեպքում գրքի հեղինակը, ընդունելով, վոր Հայաստանում, չնայած «համաշխարհային պատերազմի քայքայիչ ընթացքին և ազգային քաղքենիության կորստաբեր քաղաքականության», չկար այնպիսի ուժեղ պրոլետարիատ, վորը կարողանար շարժման առաջին շարքերն անցնել և այլն—պետք և պատասխաններ այն հարցին, թե կամ մայիսյան ապստամբությունը կոմունիստների արկածախնդրություն եր, կամ թե այդ ապստամբությանը մենք պետք և մոտենայինք այլ ուղիով, վորի մասին մենք յերկար խոսել ենք իր տեղում և վորը միանգամայն հնարավոր եր։

Իսկ ի՞նչու չկար ուժեղ կուսակցական կազմակերպություն, և կարի՞լի յեր արդյոք այն ունենալ։ Այդ հարցին ընկ. Ա. Հ. պատասխանում և իր գրքի առաջին եջերում այն ցիտատով, վոր մենք մի անգամ արդեն մեջ ենք բերել, այսինքն՝ «բանվորական շարժումը Հայաստանում սոցիալական խոշոր յերևույթ չեր ինքնին։ Դրան համապատասխան ահմանափակ պիտի լիներ նաև այդ շարժումը ղեկավարող կուսակցական կազմակերպության մարտական դրությունը» (եջ. 9)։

Հարցի այդպիսի անորոշ դրումից ստացվում և մի դրություն, ըստ վորի կարծեք թե ամեն ինչ կատարվում եր այնպես բնականորեն, վոր ուրիշ կերպ չեր ել կարող լինել. այսինքն՝ թե կուսակցությունը թույլ եր, վորովհետև պրոլետարիատը թույլ եր. պրոլետարիատը պետք և օբյեկտիվորեն ղեկավարեր ապստամբությունը, և ղեկավարում եր, բայց պետք և պարտություն կրեր, ու կրեց, վորովհետև թույլ եր և այլն։ Ինչպես վոր այդ ուղիով մայիսյան ապստամբությունը չեր կարող հաջողվել, և չհաջողվեց, այնպես ել այդ տեսակետով այդ ապստամբության գնահատականը չեր կարող լիովին հաջողվել, և չի հաջողվել։

Այդ ամենից հետո մենք նույն յեղրափակող գլխում (45—46-րդ եջ.) կարդում ենք. «Յեթե Արմենկոմը վնասել եր ապստամբական շարժման, անգիտանալով մասսաների հեղափոխական

տրամադրության փաստը, ապա կուսակցության Ալեքսանդրապոլի կենտրոնը, որ ճշտորեն արձանագրեց այդ փաստը, գերագնահատեց նրա ինքնամփոփ նշանակությունը և ճակատագրական կերպով տարվեց բոնկած ապստամբությունն անարյուն հաղթանակով պսակելու ցնորքով»: Ապա խոսվում է այն մասին, որ հեղափոխական կոմիտեն չկարողացավ հեղափոխական շարժումը կազմակերպչական հունի մեջ դնել, անվճռական, պասիվ հանդիսացավ և այլն: Սրա դեմ մենք առանձին առարկություններ չունենք, բայց հիշեցնում ենք, որ ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն փաստորեն միևնույն Ալեք-պոլի կոմիտեն էր, որի անվճռականությունը և պասիվությունը գինական պայքարի գործում հետևանք եր այն սխալի, որը ընկ. Ա. Հ. իր հովանավորության ներքո յե առնում: Յերկուսից մեկը համենայն դեպս պիտի պարզ լինի. կամ կուսակցական թույլ և սխալ դեկավարությունն եր գլխավոր պատճառը մայիսյան պարտության և կամ «վորակով և քանակով ուժեղ» պրոլետարիատի բացակայությունը: Այլ խոսքերով՝ կամ այդ պատճառը առավելապես սուբյեկտիվ եր, կամ օբյեկտիվ: Այս կարևոր հարցն է, որ չի պարզվում ընկ. Ա. Հ. ի գրքից:

Ճիշտ է, որ Արմենկոմն անգիտացել եր մասսաների հեղափոխական տրամադրությունը, բայց յեթե երեք յերկրին ներսում չկար ուժեղ պրոլետարիատ, որը ապստամբության գլուխը և առաջին շարքերն անցներ, և յեթե դա հաջող ապստամբության համար հանգամանքների մեջ անհրաժեշտ եր, ապա նա իրավացի յեր, անգիտանալով այդ փաստը իշխանության հեղափոխական գրավման տեսակետից: Իսկ ինչ վերաբերում է այն բանին, որ Ալեքպոլի կուսակցական կենտրոնը ճիշտ հաշվի առավ այդ փաստը, ապա պետք է ասել, որ նա այդ հաշվի առավ ճիշտ այնպես, այսինքն այնպիսի մի մեծ սխալով, ինչպես և, այսինքն ինչպիսի սխալով, ընկ. Ա. Հ. պատմականորեն գնահատել է այդ փաստը:

Հայաստանում 20 թվի պայմաններում Մայիսյան ապստամբության մեջ իրավացի կլինեին և անկասկած կհաղթեին այն կոմունիստները, որոնք չհամամանափակվելով և չբավարարվելով սա-

կավաթիվ բանվորական շրջանակով, կգնար գյուղը և կմտներ բանակ ու այնտեղ կկազմակերպեր և կոգտագործեր գյուղթյուն ունեցող հեղափոխական նյութը, իր առջև դրված անմիջական մարտական խնդիրները իրագործելու համար, հիմնական յելակետ ունենալով Հոկտեմբերյան հեղափոխության դիրքերը և Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումը, վոչ մի րոպե չիջնելով պրոլետարիատի իդեոլոգիայի և քաղաքականության բարձունքից և համառորեն կիրառելով այդ քաղաքականությունը գյուղացիական յերկրի յուրահատուկ հեղափոխական պայմաններում:

ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄՆԵՐ

Մայիսյան ապստամբությունը հետևանք էր յերկու գլխավոր, հիմնական և խոշոր պատմական պատճառների։ Այդ պատճառներից մեկը կայանում էր նրանում, որ Հայաստանի աշխատավոր մասսաների համար, Հոկտեմբերից հետո, Անդրկովկասի քաղաքական և տնտեսական պայմանները միանգամայն անհնարին դասավորվեցին, ներքին ու արտաքին միացյալ հակահեղափոխական ուժերի ժամանակավոր հաղթանակի հետևանքով Անդրկովկասում։ Մյուս պատճառն էլ այն էր, որ դաշնակցական կառավարության խելագար ու արկածախնդիր քաղաքականությունը և ներքին վայրենի ռեժիմը սրեցին, խորացրին և բարդացրին այդ պայմանները։

Մայիսյան դեպքերը հանդիսանում են Հայաստանի աշխատավոր ժողովրդի պատմության մեջ բեկման մի խոշոր մոմենտ, որտեղ աշխատավոր մասսաների ակտիվ և բաց կռվի ակիզբ հանդիսացող դարաշրջանի, պատմության հետագա զարգացման նոր ուղիները։ Այդ դեպքերը առաջին և ամենահետաքրքիր գլուխն են կազմում Հայաստանի հեղափոխական խորհրդային շարժման և հետևաբար ավելի մեծ ուշադրության են արժանի, քան նրանք արժանանում են մեր կողմից։ Այդ կիսաակտիվ մակերես տարերային մասսայական ապստամբության ուսումնասիրությունը ներկայացնում է մեծ հետաքրքրություն ինչպես նրան առաջացնող պատճառների, նույնպես և նրա պարտության պատճառների տեսակետից։

Մայիսյան անցքերը Հայաստանի Խորհրդային իշխանության և նրա կոմունիստական կազմակերպության հիմքի ամուր շաղախը հանդիսացան։ Սակայն այդ շաղախը էլ ավելի ամուր կլիներ, յեթե հաջողվեր ապստամբությունը. իսկ

նա կհաջողվեր, եթե իր ժամանակին իրացված լինեին ընդհատակի բոլոր հնարավորությունները՝ ստեղծելու համար ավելի ուժեղ և ամուր կուսակցական կազմակերպություն՝ կենտրոնացած ճիշտ քաղաքական ղեկավարությամբ։ Ապստամբությունը իր ամբողջությամբ նախապատրաստված չեր Արմենկոմի կողմից։ Բայց չնայած դրան, ապստամբության որերին ճիշտ և վճռական քաղաքականություն լինելու դեպքում, դաշնակցական կառավարության տապալումը և Սորհրդային Իշխանության հաստատումը հնարավոր եր, եթե նկատի առնենք բացառիկ հեղափոխական սիտուացիան,—այինքն այն, որ թշնամին քաղաքականապես, իսկ ապստամբության առաջին որերին նույնիսկ կազմակերպչորեն ու ռազմական տեսակետից, անհամեմատ ավելի թույլ եր մեզնից ինչպես յերկրի ներսում, նույնպես և նրանից դուրս։ Բայց շնորհիվ ապստամբության սխալ ղեկավարության մեր կողմից, թշնամին կարողացավ ստեղծել իր համար կազմակերպչական ու ռազմական տիրող դրություն հեղափոխական ուժերի հանդեպ։

Ադրբեջանի խորհրդայնացումից և Կարմիր բանակի՝ Հայաստանի սահմաններին մոտ յերևալուց հետո, հարկավ թե վորևե ուժ կարողանար հեղափոխական բանվորների, գյուղացիների և զինվորների զինված ապստամբության առաջն առնել։ Միակը, վոր կարելի կլիներ անել կուսակցության խելացի և ուղիղ քաղաքականության դեպքում—այդ՝ ապստամբության որվա հետաձգումն եր, այն ավելի լավ կազմակերպելու և ղեկավարելու համար։ Ժողովուրդն ինքն ապստամբեց. ապստամբությունը մասսայական եր, տարերային և ընդգրկեց համարյա բոլոր գորամասերը և Հայաստանի շրջանների մեծ մասը։ Ապստամբության դեմ ճգնաժամային մոմենտում ծառացան, վորպես միակ իրական մարտական ուժ, մի հազարի անդամ չհասնող գաղթականներ և մաուզերիստներ՝ խմբապետների ղեկավարության ներքո։ Կոմունիստները փորձեցին ղեկավարել ապստամբությունը, իշխանությունն ինքը վնասում եր կոմունիստներին, բայց տարաբախտաբար նրանք չկարողա-

ցան վերցնել այն։ Հարյուր հազարավոր աղքատ ու սոված գյուղացիների, բանվորների և զինվորների հեղափոխական շարժումը այնպես հեշտորեն ճնշվեց միևնույն փոքր հակահեղափոխական խմբի կողմից։ Հեղափոխական մասսան ժամանակավորապես հիասթափվեց ու լքվեց, հեղափոխական տրամադրությունն ընկավ մի առ ժամանակ. և կարծեք պետք է լիներ Ղարսի պատերազմը, վորպեսզի արագանար նոր հեղափոխական վերելքը, վորպեսզի նորից յերկրում բարձրանար հեղափոխական մրրիկը։

Ի՞նչու այդ բոլորն այդպես պատահեց։ Այդ հարցին մենք առանձին ուշադրություն դարձրինք այս գրքույկում, վորովհետև մեր հեղափոխականգրականության մեջ այդ հարցը լիովին չի պարզաբանված։ Ընկ. Աշոտ Հովհաննիսյանը նրան պարզ և վորոշ պատասխան չի տվել, իակընկ. կասյանը նույնիսկ ապստամբությունից յերկու տարի հետո յերեք վոչ մինչև հիմա, չճանաչեց այն գլխավոր սխալները, վորոնք Մայիսյան ապստամբության պարտության պատճառը դարձան։

«Միայն այն ժամանակ, յերբ «վարի խավերը» չեն ուզում հինը և յերբ «վերի խավերը» չեն կարողանում ըստ հնի, միայն այդ ժամանակ հեղափոխությունը կհաղթի»։ (Ленин, «Детская болезнь левизны в коммунизме», Собр. соч. т. 17 стр. 172)։ Ընկ. Լենինը խոսում է հեղափոխության օբյեկտիվ պայմանների մասին, նախապատրաստելով կոմունիստներին ավելորդ հեղափոխականությունից և անգործ քաղաքականությունից։ Մենք նպատակ դրինք պարզելու, թե կա՞յին այդ օբյեկտիվ պայմանները Մայիսյան ապստամբության համար, թե՝ ճիշտ են մեր թշնամիների և կասկածելի բարեկամների այն պնդումները, թե՝ այդ ապստամբությունը կոմունիստների արկածախնդրություն եր։ Հաջողվե՞ց մեզ համոզել ընթերցողին, վոր թե արտաքին և թե ներքին օբյեկտիվ պայմանները 20 թ. մայիսին, Հայաստանում հաջող ապստամբության և իշխանության գրավման համար լիովին հասունացած եյին, վոր «վարի խավերը չեյին ուզում հինը, իսկ վերի խավերը չեյին կարողանում ըստ հնի»։

Հաջողվեց արդյոք միաժամանակ համոզել ընթերցողին, որ հաջող ապստամբության համար պակասում էին միայն անհրաժեշտ սուբյեկտիվ պայմաններ, այսինքն՝ կուսակցական ճիշտ քաղաքականություն, ամուր և ուժեղ մարտական կազմակերպություն և ապա դինված լուրջ խելացի կենտրոնացած ղեկավարություն։ Յերթե մեզ մոտը իսկ չափով հաջողվեց հասնել մեր նպատակին, ապա հետևում է այստեղ բավարարվել միայն հիշեցնելով ընթերցողին դաշնակցական տիրապետության այն պատմական շրջանի մասին, որը առաջացավ Հայաստանում Մայիսյան ապստամբության անհաջողությունից հետո մինչև 20 թ. նոյեմբերի վերջը. կոմունիստական կազմակերպությունների համալուծումը, դաժան և բարբարոս հալածանքներ, հեղափոխական ուժերի քայքայումը, յերկրի նոր ավերումն և դաշնակների Դարսի արկածախնդրությունը իր բոլոր քայքայիչ հետևանքներով։ Ահա ինչ ևրնշանակում բաց թողնել հաջող մոմենտը և չվերցնել իշխանությունն այն ժամանակ, յերբ այդ հնարավոր ևր և անհրաժեշտ։

Իսկ ի՞նչ կլիներ մայիսյան հաղթանակից հետո. դաշնակցական կառավարությունը տապալելով կկարողանայինք մենք արդյոք իշխանությունը հետագայում պահել մեր ձեռքում, կհաղթահարի՞նք պարենավորման դժվարությունները, չե՞նք կատարի մեծ քաղաքական սխալներ և այլն,— հաճախ մենք լսում ենք շատ ընկերների կողմից։ Պատասխանել այդ հարցերին և դժվար է և անոգուտ, քանի որ նրանց ինքը պատմությունը չպատասխանեց։ Բայց մի բան համեմատ դեպք պետք է պարզ լինի,—այդ այն է, որ յերթե մայիսին հաղթեինք, այդ դեպքում Հայաստանի հեղափոխական խորհրդային շարժման պատմությունը կընթանար այլ ճանապարհով, որը համեմատ դեպք ավելի վատ չեր լինի, քան այն ճանապարհը, որով այդ պատմությունն ընթացավ մայիսյան պարտությունից հե

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Էջերս
1) Նախաբան	3
2) Քաղաքական կացութիւնն Անդրկովկասում Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնից յետո . .	5
3) Դաշնակցական Հայաստանի տնտեսական կառուցվածքը	25
4) Դաշնակցութեան քաղաքականութիւնը և նրա դիկտատուրան Հայաստանում	39
5) Դրութիւնը յերկրի ներսում և մասսաների տրամադրութիւնը	62
6) Ինչպես եր կառուցվում և գաստիարակվում Հայաստ. կոմունիստ. կազմակերպութիւնը	84
7) Ինչպես նյին հաստատանում դեպքերը . . .	95
8) Ապստամբութիւնը	103
9) Հայաստանի կոմիտեյի (Արմենկոմի) քաղաքականութիւնը և Ալեք-պոլի կոմիտեյի հիմնական սխալը	132
10) Ընկ. Աշոտ Հովհաննիսեանի սխալը Մայիսեան անցքերի գնահատութեան հարցում . . .	156
11) Մի քանի ամփոփումներ	165

[redacted]

Ա 11
66076

ՀԱՊ-2

ՊԵՏՀԵՆՑ
ՄՈՍԿՎԱՅԻ

220066076
ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.